

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МАРАЄВ Владлен Ростиславович

УДК 94(477):327“1917/1921”

**ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ І ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО
(1917 – 1921 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
КОЛЕСНИК Віктор Федорович,
доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України

Київ-2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ	
УКРАЇНОЮ І ВІЙСЬКОМ ДОНСЬКИМ.....	
33	
2.1. Пошуки політичного компромісу між Україною і Військом	
Донським протягом 1917 – 1921 рр.	33
2.2. Українська дипломатія на Дону.....	89
2.3. Донська дипломатія в Україні.....	113
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН УКРАЇНИ	
І КОЗАЦЬКОГО ДОНУ.....	
134	
3.1. Поставки озброєння і військового майна з України до Війська	
Донського.....	134
3.2. Спільні зусилля Української Держави і Всевеликого Війська	
Донського із формування антибільшовицьких збройних сил.....	161
3.3. Військова співпраця та збройне протистояння Української Народної	
Республіки і Всевеликого Війська Донського у 1917 – 1920 рр.	169
РОЗДІЛ 4. ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗВ’ЯЗКИ УКРАЇНИ І	
ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО.....	
184	
4.1. Договірна сторона торговельно-економічних відносин України	
і Війська Донського.....	184
4.2. Взаємопоставки промислової і сільськогосподарської продукції.....	192
4.3. Співпраця Української Держави і Всевеликого Війська Донського в	
управлінні Донецьким басейном.....	214
ВИСНОВКИ.....	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВД	Всевелике Військо Донське
ВУНК	Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВЦВК	Всеросійський центральний виконавчий комітет
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
ЗОУНР	Західна область Української Народної Республіки
ЗСПР	Збройні Сили на Півдні Росії
КВО	Київський військовий округ
МЗС	Міністерство закордонних справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
ОВД	Область Війська Донського
РГВА	Российский государственный военный архив
РНК, Раднарком	Рада народних комісарів
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
УГА	Українська Галицька Армія
УГВК	Український генеральний військовий комітет
УД	Українська Держава
УНР	Українська Народна Республіка
УНС	Український Національний Союз
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УЦР	Українська Центральна Рада
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ВСТУП

Актуальність теми. За доби національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. відбувся перший у новітній історії вихід України на міжнародну арену. Значною мірою її існування як незалежної держави залежало від провідних країн світу, об'єднаних у рамках Антанти і Четверного союзу. Не менш важливим був інший вектор зовнішньополітичної діяльності України – відносини з державами, утвореними після розпаду 1917 р. величезної Російської імперії, а особливо з тими, які так само чинили опір більшовицькій експансії. Серед них був і безпосередній сусід України – козацький Дон, Військо Донське.

Дослідження українсько-донських взаємовідносин протягом 1917 – 1921 рр. дає змогу прослідкувати складний процес подолання міждержавних протиріч, створення та функціонування дипломатичних делегацій і представництв різних рівнів, становлення військової, торговельно-економічної співпраці. На сьогоднішній день цей досвід залишається недостатньо дослідженим, хоча він зберігає свою актуальність і має важливе значення для зовнішньополітичної діяльності сучасної України.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана в рамках науково-дослідної програми “Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність” (державний реєстраційний номер № 11 БФ 046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є Українська Народна Республіка, Українська Держава, їхні органи влади, що мали відношення до формування і здійснення зовнішньої політики, Військо Донське та його відповідні органи влади.

Предметом дослідження є відносини України і Війська Донського через призму політико-дипломатичних, військових і торговельно-економічних проблем.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період весни 1917 – весни 1921 рр. Нижньою хронологічною межею є обмін привітальними телеграмами між Українською Центральною Радою і Великим Військовим Кругом Дону. Верхньою – підписання конвенції між урядом УНР в екзилі та Донською демократичною групою про міжнародно-правове об'єднання.

Дати до лютого 1918 р. подані за старим стилем (юліанський календар), після лютого 1918 р. – за новим стилем (григоріанський календар).

Географічні межі дослідження охоплюють Україну в кордонах Української Народної Республіки, Української Держави Гетьмана П.П. Скоропадського та Область Війська Донського (Севелике Військо Донське).

Мета і завдання дослідження. На основі аналізу історіографії, архівних джерел, опублікованих документів, мемуарної літератури та матеріалів преси дослідити відносини України і Війська Донського у 1917 – 1921 рр.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;

– прослідкувати зміни у політиці Центральної Ради, Гетьманату П.П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки щодо Війська Донського;

– розглянути формування і діяльність українських дипломатичних делегацій і представництв на Дону та донських дипломатичних делегацій і представництв в Україні;

– дослідити проблему кордонів між Україною і Військом Донським;

– виокремити особливості військової співпраці між Україною і Військом Донським;

– проаналізувати перебіг військового протистояння між Українською Народною Республікою і Севеликим Військом Донським у 1918 – 1920 рр.;

– розкрити процес налагодження торговельно-економічних зв'язків між Україною і козацьким Доном;

– з'ясувати вплив Німеччини, Радянської Росії, Кубанської Народної Республіки на перебіг українсько-донських відносин.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності, комплексності і системності, які реалізуються через застосування як основних **методів** історичного дослідження (проблемно-хронологічного, синхроністичного), так і загальнонаукових (аналізу та синтезу, індукції та дедукції).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань. Вперше введені у науковий обіг документальні джерела з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Російської Федерації, матеріали періодичних видань.

Вперше комплексно проаналізовано становлення і розвиток відносин України і Війська Донського протягом 1917 – 1921 рр. Докладно висвітлено такі питання, як діяльність української дипломатії на Дону і донської дипломатії в Україні, співпраця Української Держави і ВВД в управлінні Донецьким кам'яновугільним басейном, авіаційний аспект українсько-донських відносин, причини й перебіг військового протистояння між УНР і Всевеликим Військом Донським. Набули подальшого розвитку вивчення і систематизація історіографії з обраної теми, дослідження проблеми кордонів, військової співпраці, торговельних зв'язків між Україною і козацьким Доном. Результати дослідження дають змогу поглибити конкретно-історичні знання з українсько-донських відносин та в цілому зовнішньої політики України періоду національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.

Практичне значення дисертації. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, присвячених окремим аспектам Української національної революції 1917 – 1921 рр. та міжнародних відносин цього періоду, при підготовці узагальнюючих робіт, підручників і посібників з новітньої історії України, розробці навчальних програм і курсів з історії Української революції, зовнішньої політики

України, військової історії, історії громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії.

Результати наукового дослідження дозволяють застосувати вітчизняний досвід майже столітньої давнини в роботі сучасної української зовнішньополітичної служби, у вирішенні питань, що виникають у процесі налагодження військової та економічної співпраці України з іноземними державами.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертації, що виносяться на захист, отримані автором особисто. З опублікованих у співавторстві статей взяті лише ті висновки, що є результатом індивідуальної дослідницької роботи здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження оприлюднені автором на 15 міжнародних та всеукраїнських конференціях і читаннях: “Шевченківська весна: Історія” (Київ, 2008, 2014 рр.), “Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка” (Київ, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014 рр.), “Військово-історична наука в Україні та за рубежом” (Київ, 21–22 травня 2009 р.), “Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини” (Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.), “Українська революція 1917 – 1921 рр.: погляд із сьогодення” (Київ, 25 квітня 2012 р.), “Треті історичні читання пам’яті Віталія Григоровича Сарбея” (Київ, 30 січня 2013 р.), “Павло Скоропадський – останній Гетьман України” (Київ, 29 квітня 2013 р.), “Україна – Кубань: питання історичної і культурної взаємодії” (Київ, 14 грудня 2013 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 23 статтях, 5 з них – в українських наукових фахових виданнях (2 із них у співавторстві) і 1 – у російському науковому фаховому виданні. Крім того, до друку у фаховому виданні Інституту історії України НАН України “Український історичний збірник” (випуск 17) подано статтю під назвою “Історіографія діяльності дипломатичних делегацій та представництв України на Дону у 1917 – 1919 рр.”.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія відносин України і Війська Донського бере початок вже від самої доби революції 1917 – 1921 рр. Редактор київського суспільно-політичного часопису “Юг” І. Ельперін (під ініціалами “І. Э.”) восени 1918 р. опублікував статтю під назвою “Україна і Дон”. Він характеризував ці відносини як дружні й братерські, схвалював політику Гетьмана П.П. Скоропадського і Військового Отамана П.М. Краснова¹. Наприкінці того ж року на Дону видали “Короткий історичний нарис звільнення землі війська Донського від більшовиків і початку боротьби за відновлення єдиної Росії”, де відзначено підписання українсько-донського договору, встановлення кордонів, військові поставки, німецький чинник в українсько-донських відносинах².

Після завершення революції історія українсько-донських взаємин періодично потрапляла у поле зору дослідників із середовища української еміграції. З-поміж них чисельно переважали представники “уенерівської” історіографії. П.О. Христюк у 1921 – 1922 рр. звернув увагу на укладення угод, обмін нотами і грамотами, намагання створити федерацію за участю України і Дону. Автор дає оцінку подіям із позиції Українського Національного Союзу: обидва уряди для нього – реакційні, ворожі українському народові, які прагнуть відновити “єдину монархічну дореволюційну Росію”³.

¹ І. Э. Украина и Дон // Юг. – К., 1918. – № 6. – С. 3–7.

² Краткий Исторический Очерк освобождения земли войска Донского от большевиков и начала борьбы за восстановление единой России. – Б. м., 1918. – 20 с.

³ Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.: у 4 т. – К., 2011. – Т. 1–2. – 358 с.; Т. 3–4. – 358 с. – (Репринт).

О.О. Думін, який працював під псевдонімом А. Крезуб, на сторінках “Літопису Червоної Калини” одним із перших наголосив на тому, що гетьманський уряд відмовився від територіальних претензій щодо ВВД під тиском німецького військового командування¹.

Б.П. Гнатевич відзначив посередницьку роль П.М. Краснова у постачанні зброї та військового майна з України до армії А.І. Денікіна². В.В. Кучабський у колективній роботі “Історія січових стрільців” наголосив на підготовці загальноросійської федерації восени 1918 р. і зустрічі П.П. Скоропадського із П.М. Красновим³. Позицію Українського Національного Союзу щодо “Попередньої угоди” підкреслив В.М. Іванис⁴.

Надзвичайно критично оцінював відносини Гетьманату зі Всевеликим Військом Донським А.М. Крижанівський (псевдонім С. Доленга)⁵. Про зносини П.П. Скоропадського з “московським єдинонеділимцем” П.М. Красновим писав і М. Ростовець⁶. Більш виважено до оцінки діяльності української дипломатії в 1918 р. підійшов Б. Галайчук⁷. Полковник Генштабу Генштабу армії УНР В.П. Савченко у своєму нарисі згадав про військове протистояння військ Директорії і донців на теренах Східної України наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.⁸ До цієї ж проблеми звернувся

¹ Крезуб А. Цілі німецької військової політики на Україні 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – Ч. II. – С. 6.

² Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 432.

³ Історія січових стрільців. – К., 1992. – С. 114–116.

⁴ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич, 1991. – С. 78. – (Репринт).

⁵ Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934. – С. 65, 121.

⁶ Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Саскатун, 1938. – С. 17.

⁷ Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 35–38.

⁸ Савченко В. Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та на початку 1919 рр. // За Державність. – Каліш, 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.

М.І. Стахів¹. В.І. Верига зробив стислий огляд українсько-донських відносин 1918 р. та антибільшовицького руху на Дону².

Важливе значення мали праці колишнього керуючого міністерством, згодом міністра закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенка. Вже на початку 1920-х рр. часопис “Хліборобська Україна” опублікував його розвідку “Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 році”, в якій згадувалося підписання українсько-донських договорів³. У 1930 і 1932 рр. вперше побачили світ два томи масштабної праці Д.І. Дорошенка “Історія України 1917 – 1923 рр.”. У ній автор повідомив про переговори між Центральною Радою і військовим урядом Дону наприкінці 1917 р. Огляд українсько-донських відносин поданий ним здебільшого на основі спогадів донського посла О.В. Черячукіна і має узагальнений характер. Серйозним недоліком є майже повна відсутність інформації про період жовтня-грудня 1918 р. Автор побіжно згадує хіба що переговори П.П. Скоропадського з П.М. Красновим на станції Скороходове⁴. Загалом, йому притаманне підкреслення досягнень гетьманської зовнішньої політики, серед яких було й встановлення тісних добросусідських відносин зі Севеликим Військом Донським. У відповідності із працею Д.І. Дорошенка висвітлив українсько-донські відносини М. Мельник⁵.

Іншою працею яскраво вираженого “прогетьманського” спрямування стало дослідження Самовидця, видане у Чикаго у п’ятнадцяту річницю Гетьманату. Побіжно оглянувши українсько-донські відносини і згадавши

¹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Торонто, 1963. – Т. 2. – 248 с.

² Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 – 1923 рр. – Рівне, 2005. – Т. 1. – 472 с.; Т. 2. – 496 с.

³ Дорошенко Д. Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1921. – Ч. II, III і IV. – С. 53.

⁴ Його ж. Історія України 1917 – 1923 рр. – К., 2002. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т. II. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.

⁵ Мельник М. Українська держава 1917 – 1920 років у світлі міжнародного права. – Лондон, б.р. – С. 455–1118.

укладення “Попередньої угоди”, автор вказав, що гетьманський уряд нібито взагалі не хотів зав’язувати відносини з Новочеркаськом, оскільки той “змагав назад до неділимої чи федеральної Росії”. Однак П.П. Скоропадський плекав надії на входження Дону у федерацію з Україною. Ці твердження Самовидець використовував у якості аргументів на користь національного характеру зовнішньої політики Української Держави¹.

Російська емігрантська історіографія приділила українсько-донським відносинам небагато уваги. В.В. Добринін згадував про допомогу німців козакам у залагодженні територіального спору з Україною². В.А. Харламов у нарисі “Південно-Східний Союз у 1917 р.” згадав про переговори із делегацією Української Центральної Ради про створення загальноросійського федерального уряду і звернув увагу, що Київ пропонував включити до його складу представників лише соціалістичних партій³. К.П. Каклюгін у висвітленні українсько-донських відносин 1918 р. послуговувався переважно мемуарами П.М. Краснова “Всевелике Військо Донське”, при цьому активно критикував діяльність Військового Отамана⁴.

Донський політик М.М. Мельников, переслідуючи мету покласти край проукраїнським настроям у середовищі козацької еміграції, пригадав територіальні претензії України до Війська Донського⁵. В історичному нарисі нарисі “Трагедія Козацтва” згадується, що проблема кордонів помітно гальмувала українсько-донські переговори, однак зрештою була вирішена

¹ Самовидець. Недавня Гетьманщина: У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го року. – Шикаго, 1933. – С. 36.

² Добрынин В. Борьба с большевизмом на Юге России // Донская армия в борьбе с большевиками. – М., 2004. – С. 36–37.

³ Харламов В.А. Юго-Восточный Союз в 1917 г. // Донская Летопись. – Белград, 1923. – № 2. – С. 290.

⁴ Каклюгин К.П. Донской Атаман П.Н. Краснов и его время // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 73, 82, 92.

⁵ Мельников Н.М. О самостоятельности // Вестник Казачьего Союза. – Париж, 1928. – № 14–15. – С. 25; Его же. О самостоятельности // Родимый Край. – Париж, 1930. – № 6. – С. 22.

шляхом укладення міждержавної угоди¹. А.О. Зайцов і М.М. Головін вважали, що українські територіальні домагання були фікцією, однак підтримувалися німецькою владою. Також у поле зору цих авторів потрапила співпраця Української Держави і ВВД у створенні Південної армії². С.Г. Сватіков одним із перших вказав на спроби П.М. Краснова на міжнародному рівні домогтися включення до складу ВВД українських територій³.

Загалом, у середовищі російської білої еміграції про українсько-донські відносини знали досить мало. Це фактично визнав журнал “Часовой” у 1964 р., видаючи рецензію на спогади генерала М.А. Свечина⁴.

Відчутний брак джерельної бази був спільною проблемою української та російської емігрантської історіографії. До того ж, більшість авторів переслідували радше політичну, ніж дослідницьку мету, намагаючись передусім дискредитувати й розкритикувати своїх опонентів.

Радянська історіографія, замкнена у жорсткі ідеологічні рамки, практично не досліджувала взаємовідносини Української Народної Республіки та Української Держави з небільшовицькими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії. Займатися “контрреволюційною” тематикою було неактуально й непрестижно, а то й небезпечно, тому про неї завжди згадували у винятково негативному сенсі. Наприкінці 1920-х рр. співробітники Військової академії ім. М.В. Фрунзе Р.П. Ейдеман і М.Є. Какурін, за плечима якого була служба у збройних силах УНР і Української Держави та в УГА, писали про спроби Центральної Ради у 1917 р. налагодити відносини з донським Військовим Отаманом

¹ Трагедия Казачества. – Прага, 1933. – Ч. I. – С. 178.

² Зайцов А.А. 1918: Очерки по истории русской Гражданской войны. – Жуковский–М., 2006. – 368 с.; Головин Н.Н. Российская контрреволюция в 1917 – 1918 гг. – М., 2011. – Т. 2. – 704 с.

³ Сватиков С.Г. Россия и Дон (1549 – 1917). – Б.м., 1924. – VIII, 592 с.

⁴ Н. К., В. О. Михаил Свечин. “Записки старого генерала о былом” // Часовой. – Брюссель, 1964. – Август-сентябрь. – № 458–459 (8–9). – С. 26–27.

О.М. Каледіним та її “приховано ворожу” позицію щодо радянської влади, яка й стала причиною оголошення Раднаркомом війни¹. У 1956 р. український радянський історик М.А. Рубач у своїй монографії зазначив, що Українська Центральна Рада наприкінці 1917 р. надіслала на Дон свого представника М.М. Галагана².

З-поміж радянської історичної літератури, виданої у 1960 – 1980-х рр., слід відзначити роботи Д.З. Мутагірова, К.А. і С.К. Хмелевських³. К.А. Хмелевський, зокрема, зазначав, що на територію Таганрозького округу у травні-липні 1918 р. поширювалися дії гетьманської адміністрації. Доказом цього він вважав підтримку таганрозцями всеукраїнського страйку залізничників⁴. Позитивною ознакою згаданих праць є широке залучення архівних документів, мемуарів “контрреволюційних” діячів, матеріалів преси. Варто також згадати фундаментальну “Історію міст і сіл Української РСР”, де зібрані важливі відомості про вступ українських частин на територію Війська Донського навесні 1918 р. і козацьких частин в український Донбас наприкінці того ж року⁵.

В академічних виданнях “Історія Української РСР” та “Історія Києва” йдеться про зв'язки “верховодів націоналістичної ради” з

¹ Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны // Какурин Н., Ковтун Н., Сухов В. Военная история гражданской войны в России 1918 – 1920 годов. – М., 2004. – С. 5–168; Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине // Петлюровщина. – М., 2005. – С. 33–108.

² Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1956. – С. 44.

³ Мутагиров Д.З. Экспансионистские планы германского империализма на Дону в 1918 году // Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. – Л., 1962. – № 14. – Вып. 3. – С. 47–59; Хмелевский К.А. Крах красновщины и немецкой интервенции на Дону. – Ростов-на-Дону, 1965. – 228 с.; Хмелевский К.А., Хмелевский С.К. Буря над тихим Доном. – Ростов-на-Дону, 1984. – 176 с.

⁴ Хмелевский К.А. Крах красновщины... – С. 175.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. – Луганська область. – К., 1968. – 940 с.; Історія міст і сіл Української РСР. – Донецька область. – К., 1970. – 992 с.

“контрреволюційними” урядами Дону і Кубані, переговори про об’єднання зусиль для боротьби проти радянської влади, спільні військові дії, формування загальноросійського антирадянського уряду, обмін постійними представниками між УЦР та О.М. Каледіним з метою координування дій¹. Необхідно відзначити, що ця інформація грішила численними хибами й неточностями. Наприклад, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, на відміну від військового уряду Дону й О.М. Каледіна, не виступали проти участі більшовиків, як представників однієї з соціалістичних партій, у загальноросійському федеральному уряді. Надіслані офіційним Києвом наприкінці 1917 р. дипломатичні місії перебували на Доні лише протягом кількох днів, а отже їх не можна назвати постійними представництвами. Нарешті, українська й донська дипломатія на сторінках “Історії Української РСР” постають цілковито знеособленими: автори уникали вказувати прізвища посланців. Натомість в енциклопедії “Громадянська війна і військова інтервенція в СРСР” згадується прізвище донського посла в Україні – генерала О.В. Черячукіна².

Рідкісним винятком для радянської історіографії стала стаття Т.М. Колішер “Про контрреволюційні зв’язки Центральної ради і білокозачого Дону”, яку в 1966 р. розмістив на своїх сторінках “Український історичний журнал” – що характерно, під рубрикою “Замітки”³. Очевидно, ця праця з’явилася на хвилі ще не остаточно згорнутої лібералізації суспільно-політичного життя в Радянському Союзі, до певної міри відлуння хрущовської “відлиги”. Незважаючи на неминучу ідеологічну заангажованість, вона надзвичайно цінна своїм фактографічним наповненням, широким залученням документів із московських і київських

¹ История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 6. – С. 235; Історія Києва. – К., 1987. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 35–36.

² Гражданская война и военная интервенция в СССР. – М., 1983. – С. 608.

³ Колішер Т.М. Про контрреволюційні зв’язки Центральної ради і білокозачого Дону // Український історичний журнал. – К., 1966. – № 12. – С. 86–90.

архівів, матеріалів преси, а тому донині залишається незамінною у дослідженні українсько-донських відносин за період листопада-грудня 1917 р.

За доби перебудови послаблення ідеологічного тиску і відкриття ширшого доступу до архівів спричинили появу досліджень з історії Білого руху, в яких порушувалася проблема його стосунків із національними рухами на теренах колишньої Російської імперії. В.Д. Зиміна розглянула діяльність урядів П.П. Скоропадського, П.М. Краснова і М.О. Сулькевича, які вона вважає “білогвардійськими, германофільськими і монархічними”¹. Її робота, написана із залученням значної кількості джерел, містить цінні відомості про українсько-донські відносини, але ще значною мірою залишається під впливом радянських стереотипів.

Якісно новим етапом у вивченні цієї теми є сучасна українська історіографія (після 1991 р.). Проте у перші роки незалежності українські історики не створили спеціальних досліджень ні про взаємини з Білим рухом взагалі, ні, тим більше, окремо з Військом Донським. Переважно вони акцентували увагу на українському національному русі та його складних стосунках з Радянською Росією, Польщею, Четверним союзом. У статті Т.В. Заруди 1993 р., присвяченій зовнішній політиці Української Держави, згадуються українське посольство К.Х. Середіна і консульське представництво В.Ю. Міщенко на Дону та представник Дону в Україні О.В. Черячукін². Того ж року В.І. Сергійчук у статті про дипломатичну діяльність уряду УНР чимало уваги приділив і дипломатії Гетьманату, пригадавши підписання попереднього договору з ВВД у серпні 1918 р. та

¹ Зимина В.Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на юге России в годы гражданской войны и интервенции. – Калинин, 1989. – 88 с.

² Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // Останній гетьман. – К., 1993. – С. 66–82.

зустріч двох лідерів на станції Скороходове¹. У низці своїх праць вчений розглядає українські претензії на частину донських земель і з'ясовує етнічну приналежність останніх. На його думку, Гетьман П.П. Скоропадський зробив велику помилку, поступившись Ростовським і Таганрозьким округами на користь Новочеркаська в обмін на підтримку з його боку в антибільшовицькій боротьбі². Натомість М.С. Дністрянський вважав, що територіальний спір було вирішено на користь Української Держави. У якості доказу він навів факт закріплення за нею Маріуполя з околицями³.

У 1994 р. В.Д. Боєчко, О.І. Ганжа й Б.І. Захарчук видали монографію “Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан”⁴. Автори використали значну кількість раніше невідомих документів, однак проблему українсько-донського кордону розкрили здебільшого на основі дослідження Д.І. Дорошенка “Історія України 1917 – 1923 рр.”.

А.П. Гриценко однією з перших у пострадянській українській історичній науці відзначила наявність “Додаткової секретної угоди” про військові поставки з України на Дон⁵. В контексті українсько-радянських переговорів торкнувся відносин з Доном О.І. Лупандін⁶. Він звернув увагу на

¹ Сергійчук В. Перші кроки у великий світ (До дипломатичної діяльності Уряду УНР) // Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. – Філядельфія–Київ–Вашінгтон, 1993. – С. 246–266.

² Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – К., 1999. – С. 207; Його ж. Етнічні межі і державний кордон України. – Вид. 3-є, доповнене. – К., 2008. – С. 64.

³ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів, 2006. – С. 152.

⁴ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.

⁵ Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). – К., 1993. – 104 с.; Її ж. Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5. – С. 24–29.

⁶ Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. – К., 1994. – 44 с.

військову допомогу України Дону та розвиток українсько-донських взаємовідносин після видання “федеративної грамоти” 14 листопада 1918 р.

П.І. Лаврів звернув увагу на спроби налагодження українсько-донського союзу наприкінці 1917 р. та позицію більшовиків щодо цього питання¹. О.С. Рубльов і О.П. Реєнт, говорячи про запропоновану офіційним Києвом ідею загальноросійського федерального “однорідно соціалістичного”, тобто сформованого з представників усіх соціалістичних партій (від народних соціалістів до більшовиків) уряду, назвали її ілюзорною та утопічною, “спробою поєднати непоєднуване” – насамперед через “класовий расизм” більшовиків. Відповідно, зусилля української дипломатії на Дону визнавалися марними².

Натомість Я.Й. Грицак вважав спробу встановлення українсько-донського союзу у листопаді-грудні 1917 р. дуже перспективною. Згідно з його точкою зору, цього союзу було замало для перебудови всієї Росії на запропонованих Києвом засадах, однак цілком достатньо, щоб “зупинити тріумфальний хід більшовизму по її території. Союзники не тільки відрізали завойовану більшовиками Центральну Росію від кавказької нафти, українського і донського хліба, донецького вугілля, що було загрозою, якої дуже боялися більшовицькі лідери; це були ще й дві найбільш опірні щодо більшовизму країни, з живучими індивідуалістичними традиціями серед населення, з власними урядами й адміністрацією, численною армією тощо. Тому Україна й Дон стали першими жертвами більшовицької експансії на окраїни колишньої Російської імперії”³.

В.Ф. Солдатенко у другому томі “Політичної історії України. XX століття” торкнувся питання захисту інтересів українського населення на

¹ Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – С. 126.

² Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 10. – С. 67, 74.

³ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000. – С. 121.

Дону і резюмував, що здійснювані каледінцями репресії у Донбасі не дістали адекватної оцінки з боку Центральної Ради¹. У політичній біографії В.К. Винниченка, написаній В.Ф. Солдатенком у співавторстві з С.В. Кульчицьким, також ідеться про українсько-донські переговори з приводу формування федеративної Росії на засадах однорідно-соціалістичної влади. На думку авторів, каледінський Дон був головним військовим форпостом у боротьбі з революційним Петроградом, тож встановлення союзу із “заколотниками” відразу недвозначно ставило Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат по інший бік барикад з більшовиками, через що “визрів і швидко дійшов своїх крайніх виявів конфлікт між Центральною Радою і РНК”².

Не ставлячи собі за мету детально розкрити тему українсько-донських відносин, чимало істориків згадували у своїх роботах лише один або декілька епізодів. В.Ф. Верстюк, С.А. Борисенко, О.П. Реєнт зупинилися на договорі 7 серпня 1918 р.³, О.І. Яременко – на територіальних суперечках⁴, О.В. Тимошук – на створенні Південної армії⁵, Г.В. Папакін – на постачанні донцям зброї та військового спорядження і на переговорах на станції Скороходове⁶, П.П. Гай-Нижник – на окремих аспектах торговельно-економічної та військової співпраці і “федеративної політики” Гетьмана

¹ Політична історія України ХХ століття. – К., 2003. – Т. 2 / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – С. 137.

² Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К., 2005. – С. 129.

³ Історія України: нове бачення. – К., 1996. – Т. 2 / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – 494 с.; Борисенко С.А. Взаємини України з державними формуваннями на теренах колишньої Російської імперії у 1918 р. (за документами ЦДАВО України) // Архіви України. – К., 2000. – № 4–6. – С. 35–38; Реєнт О.П. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.

⁴ Яременко О.І. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського. – Вінниця, 1998. – 40 с.

⁵ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – 462 с.

⁶ Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К., 2003. – 282 с.

восени 1918 р.¹, В.А. Савченко – на вступі козацьких частин в український Донбас², М.А. Ковальчук – на участі донських козаків в українсько-білогвардійській війні осені 1919 – початку 1920 рр.³

Особливу увагу слід звернути на праці В.М. Матвієнка і Я.В. Штанька, присвячені розгляду українсько-донських взаємовідносин у 1917 – 1919 рр.⁴ Важливо, що вони використовували значний масив раніше невідомих або маловідомих джерел. Багаті на фактичний матеріал праці В.М. Матвієнка і Я.В. Штанька взаємодоповнюють одна одну. Так, якщо В.М. Матвієнко зосередився переважно на питаннях дипломатичних відносин, то Я.В. Штанько докладніше розглянув військово-політичні аспекти і вперше присвятив окрему статтю торговельно-економічним відносинам Української Держави і Всевеликого Війська Донського. Водночас багато питань залишилися недостатньо або взагалі недослідженими. Передусім це спричинено більш узагальнюючим характером цих наукових робіт. Як справедливо відзначив О.П. Реєнт стосовно праці В.М. Матвієнка: “Оскільки вона охоплює весь період Української революції 1917 – 1921 рр. та взаємини

¹ Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004 – 430 с.; Його ж. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917 – 1930 рр.). – К., 2006. – 303 с.

² Савченко В.А. Дванадцять воєн за Україну. – Харків, 2006. – 415 с.

³ Ковальчук М.А. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.

⁴ Матвієнко В.М. Україна і Дон: з історії міждержавних стосунків 1918 року // Вісник: Міжнародні відносини / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – Вип. 21–24. – С. 126–137; Його ж. Українська дипломатія 1917 – 1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія. – К., 2002. – 376 с.; Штанько Я.В. Військово-політичні взаємини Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського та Всевеликого Війська Донського // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – Т. 6. – С. 138–143; Його ж. Торгово-економічні відносини Української Держави та Всевеликого Війська Донського (1918 р.) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. VII. – С. 148–153; Його ж. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918 – 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2006. – 214 арк.

зі всіма новоутвореннями, то, природно, автор не міг надто деталізувати ці відносини, особливо в їх двосторонньому форматі”¹.

В.П. Капелюшний, охарактеризувавши внесок Д.І. Дорошенка і В.М. Матвієнка у дослідження теми, відзначив, що відносини з Доном потребують подальшої розробки і чекають своїх дослідників².

Д.Я. Бондаренко у низці статей звернувся до розгляду українсько-донських відносин у 1918 р., поєднуючи джерела з українських і російських архівів. Однак його дослідження присвячені військово-політичним аспектам і практично не торкаються торговельно-економічних³.

У 2006 р. В.В. Соловйова видала монографію “Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917 – 1921 рр.”. Однак у розділі про гетьманські дипломатичні представництва в державах колишньої Російської імперії автор розглянула тільки установи на Кубані та у Фінляндії. На сторінках монографії міститься лише короткий огляд діяльності місії М.М. Галагана і Є.Д. Онацького у Новочеркаську та повідомлення про призначення урядом УНР 2 січня 1919 р. головою українського посольства на Дону П.Д. Понятенка. У статті 2010 р. В.В. Соловйова розглянула

¹ Реєнт О.П. Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 64.

² Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність. – К., 2003. – С. 396.

³ Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского // Донские казаки в борьбе с большевиками. – Станица Еланская, 2010. – Вып. 4. – С. 87–100; Його ж. Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3. – С. 10–14; Його ж. Військовий потенціал монархічної контрреволюції у 1918 році: Фінляндія, Українська Держава, Всевелике Військо Донське // Воєнна історія. – К.–Львів, 2011. – № 6. – С. 44–52; Його ж. Українська Держава і Всевелике Військо Донське: контрреволюція і армія. Порівняльний аналіз // Слов’янський вісник. Серія: Історія та політичні науки. – Рівне, 2012. – № 13. – С. 27–29.

формування надзвичайного представництва на чолі з М.А. Славинським, консульського агентства В.Ю. Міщенка та посольства К.Х. Середіна¹.

О.Б. Кудлай дослідила процес створення і діяльності народного міністерства міжнародних справ УНР у 1917 – 1918 рр. Автор проаналізувала роботу місії М.М. Галагана і Є.Д. Онацького на Кубані й на Дону, переговори про створення центрального однорідно-соціалістичного уряду Росії². Р.Я. Пиріг в своїх роботах розглянув процес налагодження відносин між Гетьманом П.П. Скоропадського і Всевеликим Військом Донським³. До цього ж питання звертається І.Б. Дацків у монографії “Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917 – 1923 рр.”⁴. Теми нашого дослідження торкається і Д.Б. Яневський у своїх працях⁵. Заслугою вченого є введення у науковий обіг звіту Є.Д. Онацького про місію на Дону у листопаді 1917 р.

Останнім часом тема українсько-донських відносин почала висвітлюватися і в енциклопедичних статтях, зокрема опублікованих А.О. Буравченковим, Г.Г. Єфіменком, В.О. Крупиною, С.В. Кульчицьким, О.І. Лупандіним, В.М. Матвієнком, Т.С. Осташко в академічній

¹ Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917 – 1921 рр. – К.–Донецьк, 2006. – 394 с.; Її ж. Діяльність українських дипломатичних представництв в новопосталих державах, заснованих на теренах постімперської Росії за Гетьманату П. Скоропадського // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1–2. – С. 78–85.

² Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки. – К., 2008. – 116 с.

³ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.; Його ж. Українська гетьманська держава 1918 року. – К., 2011. – 336 с.

⁴ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917 – 1923 рр. – Тернопіль, 2009. – 520 с.

⁵ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.; Його ж. Проект “Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського. – Харків, 2010. – 315 с.; Його ж. Проект “Україна”, або Спроба Павла Скоропадського. – Харків, 2010. – 284 с.

“Енциклопедії історії України”¹. Щоправда, подекуди в них можна натрапити на неточності, на кшталт згадки про те, що М.А. Славинський був дипломатичним представником у Новочеркаську не за Гетьманату, а за Директорії УНР².

Окремих політико-дипломатичних аспектів взаємин України і Війська Донського торкаються В.М. Матвієнко і В.І. Головченко в низці статей для “Української дипломатичної енциклопедії”³.

¹ Буравченков А.О. Всевелике Військо Донське // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 1. – С. 642–643; Буравченков А.О., Крупина В.О. Краснов Петро Миколайович // Там само. – К., 2008. – Т. 5. – С. 296–297; Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // Там само. – С. 137–148; Лупандін О.І. Дипломатичні представництва, місії та консульські установи українських урядів 1917 – 1920 // Там само. – К., 2005. – Т. 2. – С. 389–390; Його ж. Договір Української Держави з Всевеликим Військом Донським 1918 // Там само. – С. 433; Його ж. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки та Української Держави // Там само. – К., 2009. – Т. 6. – С. 741–742; Матвієнко В.М. Конвенція “Про міжнародно-правове об’єднання” між Державним центром УНР на еміграції та Донською демократичною групою 1921 // Там само. – К., 2008. – Т. 5. – С. 12; Осташко Т.С. Галаган Микола Михайлович // Там само. – К., 2005. – Т. 2. – С. 266.

² Осташко Т.С. Славинський Максим Антонович // Там само. – К., 2012. – Т. 9. – С. 622.

³ Матвієнко В.М. Галаган Микола Михайлович // Українська дипломатична енциклопедія. – Харків, 2013. – Т. 1. – С. 526; Його ж. Дипломатична служба Української Держави // Там само. – Т. 2. – С. 68–71; Його ж. Дипломатія Української Держави // Там само. – С. 115–117; Його ж. Дипломатія УНР доби Центральної Ради // Там само. – С. 120–122; Його ж. Конвенція “Про міжнародно-правове об’єднання” між УНР і Донською демократичною групою 1921 // Там само. – Т. 3. – С. 43–44; Його ж. Консульські відносини українських національних урядів 1917 – 1921 // Там само. – С. 67–69; Його ж. Міністерство закордонних справ Української Держави // Там само. – С. 364–366; Його ж. Міністерство закордонних справ УНР доби Директорії // Там само. – С. 366–368; Його ж. Онацький Євген Дометійович // Там само. – Т. 4. – С. 21; Його ж. Українсько-донський союзний договір 1918 // Там само. – Т. 5. – С. 195–196; Головченко В.І. Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі // Там само. – Т. 2. – С. 94–97; Його ж. Славинський Максим Антонович // Там само. – Т. 4. – С. 463.

Сучасна російська історична наука виявляє більше інтересу до історії Добровольчої армії та Збройних Сил на Півдні Росії в цілому, ніж до Війська Донського, тим більше його зовнішньої політики.

Певну увагу до українсько-донських відносин виявили А.В. Венков та О.О. Смирнов у біографіях П.М. Краснова¹. Змістовнішою у цьому плані є робота А.В. Венкова, хоча варто зазначити, що обидва історики у змалюванні подій 1918 р. користувалися в основному спогадами П.М. Краснова “Всевелике Військо Донське”, переносячи на свої дослідження і переваги, і недоліки цього джерела. За твердженням А.В. Венкова, “знаючи справжню ціну “Українській державі”, донські делегації і сам отаман в основному переговори вели з німцями, а гетьманський уряд іноді з презирством називали “невдалим експериментом на живому народному організмі”².

У 2008 р. вийшла комплексна монографія А.В. Венкова, присвячена Донській армії у 1918 р., її участі у війні з більшовиками. У контексті цієї проблематики автор на основі архівних документів і опублікованих матеріалів розглядає військову співпрацю Української Держави і ВВД³.

А.С. Кручинін і В.П. Трут поверхово висвітлили початковий етап українсько-донських відносин – переговори Центральної Ради і Генерального Секретаріату з військовим урядом Дону у листопаді-грудні 1917 р., спроби створення загальноросійського федерального уряду, координування дій проти більшовиків⁴. Ціла низка істориків – О.О. Антропов, В.Ж. Цветков, Р.Г. Гагкуєв, О.С. Пученков – звернулися до питання співпраці Української

¹ Венков А.В. Краснов // Белые генералы. – Ростов-на-Дону, 2000 – С. 81–172; Смирнов А.А. Атаман Краснов. – М.–СПб., 2003. – 368 с.

² Венков А.В. Краснов. – С. 116.

³ Его же. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – М., 2008. – 480 с.

⁴ Кручинин А.С. Генерал-от-кавалерии А.М. Каледин // Белое движение. Исторические портреты. – М., 2006. – С. 85–125; Трут В.П. Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций. – М., 2007. – 544 с.

Держави і ВВД у створенні Південної, Астраханської і Російської народної армій, залучивши широку джерельну базу¹.

На загальному тлі вирізняється ґрунтовна монографія Ю.Д. Гражданова, присвячена історії донської козацької державності за Військового Отамана П.М. Краснова². Автор не оминув увагою налагодження дипломатичних відносин, військову співпрацю, проблему українсько-донського кордону, висвітлив окремі епізоди переговорного процесу, політику Німеччини на землях України і Війська Донського. Однак українсько-донські взаємини у дослідженні Ю.Д. Гражданова розчиняються у висвітленні загальної проблематики зовнішньополітичної діяльності донського уряду. В рамках окремої статті Ю.Д. Гражданов розглянув основні тенденції подальшої історії Всевеликого Війська Донського³.

Досліджувати українсько-донські взаємини суттєво допомагають довідкові видання з історії Білого руху та участі російського офіцерства у подіях громадянської війни. З-поміж них найбільш широким охопленням матеріалу вирізняються роботи С.В. Волкова і А.В. Ганина⁴.

¹ Антропов О.О. Астраханское казачество. На переломе эпох. – М., 2008. – 416 с.; Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1917 – 1918 гг. – М., 2008. – 520 с.; Гагкуев Р.Г. Белое движение на Юге России. Военное строительство, источники комплектования, социальный состав. 1917 – 1920 гг. – М., 2012. – 704 с.; Пученков А.С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. – СПб., 2013. – 352 с.

² Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – Волгоград, 1997. – 158 с.

³ Его же. Донская государственность в составе Вооруженных сил Юга России. 1919 год // Белая армия. Белое дело. – Екатеринбург, 1999. – № 6. – С. 24–40.

⁴ Волков С.В. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – СПб.– М., 2003. – 672 с.; Его же. Генералы и штаб-офицеры русской армии. Опыт мартиролога. – М., 2012. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 728 с.; Ганин А.В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны. – М., 2009. – 895 с.

Окрім праць російських авторів, привертає увагу монографія білоруського історика А.П. Грицкевича “Боротьба за Україну, 1917 – 1921”¹. У ній розглядається підписання “Попередньої угоди” 7 серпня 1918 р., переговори П.П. Скоропадського і П.М. Краснова на станції Скороходове, створення Південної армії.

На висвітленні проблеми кордонів між Українською Державою і ВВД зробив акцент американський історик, професор Каліфорнійського університету П. Кенез. Він висловив доволі неординарну думку про те, що “суперечка між Доном і Україною через Таганрог досі є одним із абсурдних епізодів Громадянської війни. Більшовикам у той час належали не тільки Петроград і Москва, але також і більша частина Дону; оскільки цей факт ставив під загрозу існування обох “незалежних” держав, вкрай важко зрозуміти, як Краснов і Скоропадський могли приділяти стільки уваги питанню, чи належить Таганрог Україні або Дону. Єдиним поясненням може бути те, що і гетьман і отаман були поганими політиками й не могли відрізнити головне від другорядного”². П. Кенез згадав також і спроби П.М. Краснова приєднати до ВВД українські міста, у тому числі Луганськ, назвавши цю ідею “неймовірною”. Водночас він визнав, що відносини Військового Отамана з Гетьманом були набагато приязнішими, ніж з керівниками Добровольчої армії³.

Таким чином, відносини України і Війська Донського протягом тривалого часу залишалися на периферії інтересів науковців. Протягом останніх років з’явилася низка статей, розділів монографічних досліджень, безпосередньо зорієнтованих на розгляд цієї теми. Однак вони переважно розкривають тільки її окремі аспекти. Стан розробки теми є недостатнім і вона потребує подальшого вивчення.

¹ Грицкевич А.П. Борьба за Украину, 1917 – 1921. – Минск, 2011. – 528 с.

² Кенез П. Красная атака, белое сопротивление. 1917 – 1918 / Пер. с англ. К.А. Никифорова. – М., 2007. – С. 148–149.

³ Там же. – С. 150.

Джерельною базою дослідження є архівні й опубліковані документи, мемуари, щоденники та матеріали преси. Найважливіші за змістом архівні джерела містяться у фондах міністерств закордонних справ Української Держави та Української Народної Республіки періоду Директорії (фонди 3766 і 3696 відповідно) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Це – листування МЗС з іншими міністерствами й відомствами, представником Всевеликого Війська Донського в Україні та українськими представництвами на Дону, тексти українсько-донських договорів. У фонді 1064 (“Рада Міністрів Української Держави”) містяться журнали засідань гетьманського уряду, на яких обговорювалися питання, пов’язані з політичними, військовими, економічними відносинами із ВВД. У справі 21 опису 2 цього фонду зберігається рукописний оригінал листа М.А. Свечина до П.П. Скоропадського від 26 червня 1918 р., в якому йдеться про проблему державної приналежності Таганрозького округу. Документи фонду 2607 (“Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією”) надають можливість дослідити українсько-донську територіальну проблему крізь призму українсько-радянських переговорів. Серед них є й меморіал Д.І. Донцова до політичної комісії при українській мирній делегації з пропозиціями щодо проведення кордонів гетьманської держави. Джерела з фондів 1118 (“Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави”) та 2199 (“Міністерство фінансів Української Держави”) розкривають процес налагодження торговельно-економічних відносин між Києвом і Новочеркаськом.

На особливу вагу заслуговує фонд 1004 (“Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському”), який складається лише з однієї справи. Це єдиний фонд ЦДАВО, у якому всі документи стосуються теми українсько-донських взаємовідносин. Вони висвітлюють діяльність консульського агентства I розряду у Новочеркаську протягом 1918 – 1919 рр., роботу його очільника В.Ю. Міщенка по захисту інтересів місцевого українського населення, видачу українцям

легітимаційних посвідчень, які підтверджували їхню приналежність до українського громадянства. Відображено й численні труднощі, з якими українському дипломату довелося зіштовхнутися під час виконання своїх обов'язків. Документи фонду дозволяють прослідкувати тривалий процес ліквідації консульського агентства влітку 1919 р.

Значний корпус документів з історії українсько-донських взаємин зберігається у Державному архіві Російської Федерації (рос. “Государственный архив Российской Федерации”, ГАРФ) у Москві. Пошук здійснювався у п'яти фондах: Р-1261 (“Відділ закордонних справ уряду Всевеликого Війська Донського”), Р-102 (“Канцелярія Військового Отамана Всевеликого Війська Донського”), Р-103 (“Рада управляючих відділами Всевеликого Війська Донського”), Р-1255 (“Канцелярія Військового уряду Всевеликого Війська Донського”) і Р-6087 (“Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки”). Віднайдено договори, вірчі грамоти й повноваження, журнали урядових засідань, накази, листи, телеграми, звіти, вирізки з газет, що як правило стосуються взаємин Української Держави і Всевеликого Війська Донського у 1918 р., тобто найбільш змістовного періоду українсько-донських відносин. Переважно це документи політичного характеру, що пояснюється специфікою архівної установи – зберігання документів вищих органів законодавчої, виконавчої і судової влади Російської Федерації. Здебільшого джерела донського походження, насамперед виділяється листування донських дипломатичних представництв зі своїми урядовими колами. Це дає змогу скласти набагато повніше уявлення про українсько-донські відносини, оскільки в ЦДАВО України, за рідкісними винятками, відклалося листування донських дипломатів тільки з українськими урядами.

Значний інтерес становить особисте листування Гетьмана П.П. Скоропадського із Військовим Отаманом П.М. Красновим. На жаль, воно збереглося лише частково.

Важливою знахідкою серед документів ГАРФ є російськомовні оригінали підписаних у Києві найбільш значних міждержавних документів: “Попередньої угоди” від 7 серпня 1918 р. і “Додаткової секретної угоди” про організацію військових поставок з України на Дон. Цінність знахідки підкреслюється тим, що у фондах ЦДАВО України виявлено тільки другий оригінальний примірник “Додаткової секретної угоди”, а ще шість договорів збереглися у засвідчених і незасвідчених копіях.

У Російському державному воєнному архіві (Москва) у фонді 39457 (“Штаб Донської Армії”), опис 1, міститься справа 408 під назвою “Список г.г. офицеров, врачей и чиновников, состоящих на службе в Донской авиации” за 1919 р. Її документи дозволяють з’ясувати прізвища авіаторів УНР і Української Держави, які перейшли на службу до ВВД.

Відносна невелика кількість документів про українсько-донські відносини була опублікована у різноманітних виданнях, починаючи з 1920-х рр. Так, Д.І. Дорошенко у другому томі “Історії України 1917 – 1923 рр.” оприлюднив тексти чотирьох договорів з Доном, двох нот, якими Київ і Новочеркаськ обмінялися перед укладенням “Попередньої угоди”, переклав українською мовою промови О.В. Черячукіна та П.П. Скоропадського під час вручення Гетьману Української Держави посольської вірчої грамоти¹.

Особливе значення мають і документи з російських та українських архівів, оприлюднені ще на початку радянської доби, у 1920 – 1930-х рр.² Це переважно листування донських посланців в Українській Державі зі своїм урядом, в якому знаходимо цінну інформацію про переговори, які вони вели

¹ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 132–135, 322–328.

² Переговоры Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. // Сборник материалов и статей. Редакция журнала “Исторический Архив”. – М., 1921. – Вып. I. – С. 224–232; Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918 р.) // Архів Радянської України. – Харків, 1932. – № 4–5. – С. 292–334; Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. // Красный архив. – М., 1934. – Т. VI. – С. 93–130.

з гетьманським урядом, німецьким військовим командуванням та дипломатами. Окремі документи, що стосуються теми нашого дослідження, розміщені і в інших збірниках радянських часів¹.

Дослідити позицію офіційного Києва щодо Війська Донського допомагають протоколи засідань Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Директорії, Ради Народних Міністрів УНР². Вплив українсько-більшовицьких переговорів на неї розкривають матеріали збірника “Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.”³. У 2008 р. видано збірник документів “Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників”, де міститься інформація про дипломатичні установи Гетьманату у ВВД⁴.

Надзвичайно важливе значення для дослідження відносин України і Війська Донського у 1917 – 1921 рр. мають спогади й щоденники українських та російських діячів. Спогади залишили більшість провідних дійових осіб українсько-донських відносин. Це Гетьман П.П. Скоропадський

¹ Пионтковский С. Гражданская война в России (1918 – 1921 г.г.). – М., 1925. – 708 с.; Крах германской оккупации на Украине. – М., 1936. – 208 с.; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – Б. м., 1937. – XII, 664 с.; Документы по истории гражданской войны в СССР. – М., 1941. – Т. I. – 544 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942. – 240 с.; Из истории гражданской войны в СССР. – М., 1960. – Т. I. – 832 с.; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – К., 1967. – Т. 1, кн. 1. – XXXVI, 876 с.; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – М., 1968. – Т. 1. – XXII, 758 с.

² Премислер І. До історії зовнішньої політики Центральної Ради // Архів Радянської України. – Харків, 1932. – № 1–2. – С. 44–63; Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – 592 с.; К., 1997. – Т. 2. – 424 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – К., 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.

³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. – К.–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. – 372 с.

⁴ Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників. – К., 2008. – Т. 2. – 379 с.

і Військовий Отаман П.М. Краснов, міністр закордонних справ України Д.І. Дорошенко, українські делегати на Дон М.М. Галаган і Л.Є. Чикаленко, донські представники в Україні генерали М.А. Свечин і О.В. Черячукін.

П.П. Скоропадський у “Спогадах” зосереджується на описі двосторонніх перемовин, вирішення територіальних проблем, укладення “Попередньої угоди” та зустрічі з П.М. Красновим на станції Скороходове¹.

Багато уваги взаємовідносинам з Українською Державою приділив П.М. Краснов в одній зі своїх автобіографічних книг “Всевелике Військо Донське”². Він прихильно ставиться до П.П. Скоропадського і досить часто протиставляє союзницькі взаємини Дону з Україною і Німеччиною напруженим відносинам із Добрармією та особисто з А.І. Денікіним.

Д.І. Дорошенко у своїх споминах коротко розповідає про діяльність донського посольства в Україні, переговори стосовно врегулювання кордонів влітку 1918 р., підписання договору 7 серпня і показує вплив цих подій на українсько-радянські мирні переговори³. Він виступає прихильником добросусідських відносин України і Війська Донського.

Особливо цінними для вивчення теми є праці М.М. Галагана “З моїх споминів... 1880-ті – 1920 р.” та Л.Є. Чикаленка “Уривки зі спогадів з років 1919 – 1920”⁴. Ці спогади донині залишаються основним джерелом інформації про діяльність на Дону дипломатичних місій М.М. Галагана і Є.Д. Онацького у грудні 1917 р. та Л.Є. Чикаленка й О.Х. Саліковського у листопаді 1919 р. Обом мемуаристам притаманне докладне висвітлення подій, розмірковування над причинами невдачі своїх місій.

¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.–Філадельфія, 1995. – 496 с.

² Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // Краснов П.Н. На внутреннем фронте. – М., 2003. – С. 227–442.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). – К., 2007. – 632 с.

⁴ Галаган М.М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – 656 с.; Чикаленко Л.Є. Уривки зі спогадів. З років 1919 – 1920 // Чикаленко Є.Х. Щоденник (1918 – 1919). – К., 2011. – С. 335–414.

Мемуари М.А. Свечина й О.В. Черячукіна вирізняються значною інформативною насиченістю і є незамінним джерелом для нашого дослідження. У праці М.А. Свечина детально розкрито його діяльність на чолі донської дипломатичної місії в Україні у травні-червні 1918 р. О.В. Черячукін, який замінив М.А. Свечина на посаді, описав події від травня 1918 до січня 1919 рр. Його робота вирізняється величезною інформативною насиченістю і є незамінною не лише для вивчення історії українсько-донських відносин, але й періодів Гетьманату П.П. Скоропадського і Директорії УНР у цілому¹.

Важливе значення мають “Нариси російської смуті” А.І. Денікіна, який глибоко аналізує події в Україні та на Дону у 1918 р., звертає увагу на спірну приналежність Таганрозького округу та на тісні політичні й економічні відносини двох держав. “Нариси...” цікаві ще й завдяки погляду “зі сторони”: автор негативно ставився до незалежності та пронимецької політики офіційних Києва і Новочеркаська, адже, на його переконання, це завдавало шкоди боротьбі з більшовизмом, відновленню єдиної могутньої Росії та продовженню війни проти Четверного союзу до переможного кінця².

Цінні відомості про створення і відправлення у травні 1918 р. до Києва посольства на чолі з В.І. Сидоріним знаходимо у нарисі голови Тимчасового Уряду Війська Донського Г.П. Янова³. Співпраця Української Держави і ВВД у створенні Південної армії, союзницькі взаємини двох держав, від’їзд офіцерів і цивільних осіб з Києва на Дон висвітлюються у спогадах герцога

¹ Свечин М. Записки старого генерала о былом. – Ницца, 1964. – 208 с.; Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918 – 1919 г. // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 163–231.

² Деникин А.И. Очерки русской смуты: Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. – апрель 1918 г. – М., 1991. – 376 с. – (Репринт); Его же. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май-октябрь 1918. – Минск, 2002. – 464 с.; Его же. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Минск, 2002. – 560 с.

³ Янов Г.П. Освобождение Новочеркасска и “Круг Спасения Дона” // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 32–62.

Г.М. Лейхтенберзького та генерала П.І. Залесського¹. Унікальні свідчення про нелегальне вивезення авіаційного майна з України до Війська Донського залишили В.Г. Баранов, К. Добровольцев, Попов, Н. Костарідзе².

Цікаве трактування проблеми кордонів між Україною і Військом Донським знаходимо у мемуарах офіцера британської військової місії Х. Уїльямсона, який прибув на Дон у травні 1919 р.: “Українці, підтримувані німецькими окупаційними військами... пред’явили права власності на деякі частини донської території, і донським козакам довелося підкоритися, тому що тільки від німців вони могли отримувати боєприпаси й гармати, які були їм конче потрібні у війні проти більшовиків”³. З цим твердженням складно погодитися. Однак очевидно, що українсько-донські територіальні суперечки залишили по собі великий відголос, адже британський офіцер дізнався про них через кілька місяців після їх фактичного припинення.

Суттєво розширюють фактологічну базу дослідження матеріали тогочасної преси. Київські газети “Відродження”, “Киевская Мысль”, “Армія”, “Русский Голос”, елисаветградський “Голос Юга”, катеринославська “Наша Справа”, харківська “Волна”, миколаївське “Южное Слово”, новочеркаські “Донские Ведомости”, катеринодарський “Новый Кубанский Курьер” подавали інформацію про перебіг українсько-донських переговорів, підписання договорів, призначення та відправлення

¹ Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об “Украине” 1917 – 1918. – Берлин, 1921. – 52 с.; Его же. Как началась “Южная Армия” // 1918 год на Украине. – М., 2001. – С. 116–141; Залесский П.И. Южная Армия // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 232–260.

² Баранов В.Г. Состояние авиации на Дону // Российский Архив. – М., 2009. – Вып. XVIII. – С. 502–556; Добровольцев К. Во имя родины // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа. – № 30 (58). – С. 1–4; Попов. С Украины на Дон. Первый эшелон // Там же. – С. 4–6; Костаридзе Н. С Украины на Дон. Второй эшелон // Там же. – С. 6–8.

³ Уильямсон Х. Прощание с Доном: Гражданская война в дневниках британского офицера. 1919 – 1920 / Пер. с англ. А.С. Цыпленкова. – М., 2007. – С. 51.

дипломатичних делегацій і представництв, торговельні контакти офіційних Києва і Новочеркаська тощо.

Таким чином, різноманітна й змістовна джерельна база дає можливість всебічно дослідити відносини України і Війська Донського у 1917 – 1921 рр. Вивчення та аналіз архівних матеріалів і опублікованих документів у поєднанні з даними мемуарної літератури та періодичних видань дозволили відкрити нові факти з проблематики дослідження, доповнити та уточнити існуючі в науковій літературі дані, надали можливість вперше ввести у науковий обіг низку документів. Зазначимо, що не всі використані джерела є рівноцінними, але їх сукупність забезпечує достатню повноту охоплення фактичного матеріалу і наукову достовірність дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНОЮ І ВІЙСЬКОМ ДОНСЬКИМ

2.1. Пошуки політичного компромісу між Україною і Військом Донським протягом 1917 – 1921 рр.

Після Лютневої революції 1917 р. і в Україні, і на Дону розгорнувся рух за набуття автономного статусу у складі Росії. Діячі Української Центральної Ради прихильно поставилися до демократичних зрушень в середовищі донського козацтва. Вже 22 березня 1917 р. у Новочеркаську виник Союз донських козаків, який вітав революцію і заявив про необхідність відновлення старовинних козацьких вольностей, організації життя на Дону за принципами широкого виборного самоуправління та поваги прав іногородніх – некорінного некозацького населення¹.

Від 26 травня по 18 червня 1917 р. вперше за майже два століття відбувся Великий Військовий Круг, на якому козаки обрали Військовим Отаманом одного з найвідоміших воєначальників російської армії – генерала від кавалерії О.М. Каледіна. УЦР надіслала на адресу делегатів Круга привітальну телеграму². Аналогічне послання відправили учасникам обласного Війська Донського селянського з'їзду від 14–23 травня. Крім того, воно містило прохання прислати на I Всеукраїнський селянський з'їзд делегатів від донського селянства³.

Варто зазначити, що до складу Центральної Ради передбачалося включити двох представників від українців Облaсті Війська Донського⁴.

¹ Воззвание Союза Донских казаков в марте 1917 г. // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 356–361.

² Выписки из постановлений Первого Донского Войскового Круга // Вестник Казачьего Союза. – Париж, 1928. – № 14–15. – С. 73.

³ ЦДАВО України, ф. 3979, оп. 1, спр. 53, арк. 9 зв., 10 зв.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 233.

Одним із них (від м. Ростов-на-Дону) став прапорщик В. Павелко¹. Вихідцем із селян Донецького округу ОВД був і член Центральної Ради В.П. Мазуренко, обраний крім того у 1917 р. до президії виконкому селянських депутатів Донщини².

УЦР також запросила представників Області Війська Донського на з'їзд народів автономістів-федералістів у Києві³. В результаті, цей з'їзд 8–15 вересня, відомий також як “З'їзд поневолених народів” або “З'їзд народів Російської республіки”, відвідали донські козаки О.А. Долгов, І. Свеколкін, Н. Шумилін та Карасьов, які входили до складу делегації Союзу козачих військ⁴. Вони підтримали ініціативи Центральної Ради і Генерального Секретаріату щодо федералізації Росії. З'їзд ухвалив “признати козацтво самостійною галуззю між народами Російської республіки, яка... має всі права на незалежне існування... Всіма засобами підпирати змагання козацтва до упорядкування свого життя на основі самоозначення”⁵.

Проте на етапі зародження українсько-донських відносин соціалістичне керівництво УЦР обережно ставилося до козацтва, оскільки воно мало репутацію “контрреволюційної” сили і надійної опори старого режиму, особливо після подій революції 1905 – 1907 рр. До того ж, велике обурення в українських колах викликав факт участі козаків 17-го донського полку в нападі на 1-й український козацький полк ім. Б. Хмельницького, що стався 26 липня 1917 р. під час виїзду українських вояків із Києва на фронт. Тоді було вбито 16 українців і ще 30 поранено⁶.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 64, 239; Т. 2. – С. 392; Кучерук О. Київ 1917 – 1919. – К., 2008. – С. 143; Його ж. Українська Центральна Рада. – К., 2010. – С. 21, 29.

² Дмитрієнко М.Ф. Мазуренко Василь Петрович // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 431–432.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 127.

⁴ Реєнт О.П., Андрусин Б.І. З'їзд поневолених народів. – К., 1994. – С. 69.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 311.

⁶ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. І. – С. 109; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Вказ. праця. – С. 362; Тинченко Я. Українські збройні сили. – К., 2009. – С. 8.

Восени 1917 р. в умовах загострення політичної кризи в Росії козацькі війська виявили прагнення до консолідації. 20 жовтня 1917 р. у Владикавказі було проголошено створення Південно-Східного Союзу Козацьких Військ, Горців Кавказу і Вільних Народів Степів. Це було конфедеративне об'єднання, оскільки його члени зберігали самостійність у внутрішній політиці та мали право укладати договори з іншими країнами, які не суперечать спільним інтересам. До його складу увійшло і донське козацьке військо. Союз проголосив за мету сприяти якнайшвидшій перебудові Росії на федеративних республіканських засадах і декларував всебічну підтримку та налагодження тісних відносин з усіма “народами й областями”, які підтримують ідею федерації. Вести відповідні переговори доручалося Об'єднаному Урядові Союзу, який мав перебувати у столиці Кубанської області – Катеринодарі (нині Краснодар)¹. Однак від самого початку членам Союзу бракувало єдності, зокрема, Дон конкурував із Кубанню за лідерство.

Донське керівництво категорично не сприйняло повалення Тимчасового уряду і захоплення більшовиками влади у Петрограді. Донський Військовий Отаман О.М. Каледін одразу оголосив, що донський військовий уряд тимчасово перебирає на себе всю повноту виконавчої державної влади у межах Облaсті Війська Донського “до відновлення влади Тимчасового уряду та порядку в Росії”².

Стрімкий розвиток подій поставив перед УЦР на порядок денний потребу з'ясування відносин із новоутвореним Південно-Східним Союзом і безпосереднім сусідом – козацьким Доном. Однією з найважливіших політичних цілей офіційного Києва у той час було перетворення Росії на децентралізовану федерацію з “однорідно соціалістичним” урядом. Хоча діячі УЦР усвідомлювали, що соціалістичні партії мають слабкий вплив у козацьких регіонах та на Кавказі, вони вважали, що федералістські заяви

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 29, арк. 1–1 зв.

² Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 35–36.

Південно-Східного Союзу, а також декларації козаків на “З’їзді поневолених народів” дозволяють розраховувати на конструктивний діалог із ними.

Водночас, досягнути цього було доволі непросто, тому що між українськими й козацькими діячами існували суттєві політико-ідеологічні протиріччя. Так, наприкінці жовтня 1917 р. під час проведення у Києві Всеросійського загальнофронтowego козацького з’їзду між його учасниками і Центральною Радою виник конфлікт: козаки звинуватили УЦР в нерішучості¹, вимагали виступити проти більшовиків як узурпаторів влади, “даючи зрозуміти, що в противному разі візьмуть всю справу в свої руки, не рахуючись з Центральною Радою”². Відділ козацького з’їзду та вищезгаданий 17-й донський козацький полк (400 чол.) брали участь у жовтневих боях в Києві на боці штабу Київського військового округу проти більшовиків і українських частин, що їх підтримували³. Однак 1 листопада, після поразки військ КВО і переходу влади у Києві до рук Центральної Ради, більшість козаків на запрошення О.М. Каледіна виїхали до Новочеркаська⁴.

8–9 листопада Генеральний Секретаріат щойно проголошеної Української Народної Республіки розіслав дипломатичну ноту державним утворенням на теренах Росії, зокрема і Південно-Східному Союзові. Офіційний Київ не визнав зверхності петроградського Раднаркому і запропонував негайно розпочати переговори про утворення загальноросійського федерального соціалістичного уряду. 10 листопада питання налагодження відносин із Доном обговорювалося на засіданні Малої Ради під головуванням М.С. Грушевського⁵. 14 листопада донський

¹ Яневський Д.Б. Проект “Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського. – С. 182; Український національно-визвольний рух: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 888–889.

² Христюк П. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 46.

³ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. I. – С. 131–135.

⁴ 1917. Разложение армии. – М., 2010. – С. 431–432; Український національно-визвольний рух. – С. 971; Трут В.П. Указ. соч. – С. 291.

⁵ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – С. 173.

військовий уряд, ознайомившись зі змістом ноти, на закритому засіданні висловився за створення “Союзу Південно-Східних Областей та України” для боротьби проти Раднаркому, а у перспективі й спільного тимчасового загальноросійського уряду¹. Врешті-решт наприкінці листопада 1917 р. під тиском обставин сам Військовий Отаман О.М. Каледін почав переглядати свої ідеї неподільності Росії. Він прийняв українську пропозицію, але з умовою недопущення більшовиків до участі у федеральному уряді. Початкове перебування уряду вважав за краще “на південному сході Росії, наприклад Харків, Ростов”².

Козацький Дон виявився єдиним державним утворенням, яке надіслало відповідь на листопадову пропозицію українського уряду. Офіційний Київ повторював її у нотах від 23–25 листопада, 5 і 19 грудня 1917 р.³ Відповіді почали надходити і від інших державних утворень на теренах Росії⁴. Однак ідея створення федерального уряду не вийшла зі стадії обговорення. Її актуальність була зведена нанівець більшовицькою військово-політичною експансією.

Раднаркомівський “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради” від 4 грудня 1917 р. містив вимогу сприяти революційним (більшовицьким) військам у боротьбі з О.М. Каледіним і водночас не пропускати через українську територію козацькі частини, які поверталися з фронту на Дон. Однак Генеральний Секретаріат УНР у відповідь заявив, що визнає право на самовизначення усіх національностей або країн аж до відокремлення⁵, тобто й право Дону не підпорядковуватися Радянській Росії. За словами члена Центральної Ради

¹ Трут В.П. Указ. соч. – С. 294.

² Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 37; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. I. – С. 156.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 473–474, 514–515; Т. 2. – С. 48–49.

⁴ Кудлай О.Б. Вказ. праця. – С. 52–56.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 513.

Є.Д. Онацького: “Коли більшовики з Великої Росії захотіли нав’язати Дону свою волю, ми не пропустили більшовицькі війська на Дон... Якби Дон надумав відправити війська на Велику Росію, Рада їх не пропустила б”¹.

Таким чином, для більшовиків одним із приводів розв’язати війну проти УНР стало звинувачення Центральної Ради у встановленні союзницьких відносин із “контрреволюційним” Доном. Після відкинення ультиматуму УНР фактично опинилася у стані війни з Радянською Росією, в результаті якої більшовики оволоділи більшою частиною території України, а українсько-донські відносини були перервані на декілька місяців.

На початку 1918 р. на Дону відбулися значні зміни. Зрозумівши неспроможність захистити край від червоногвардійців, О.М. Каледін застрелився. Його заступник і голова Військового Круга М.П. Богаєвський та новий Військовий Отаман А.М. Назаров загинули від рук більшовиків. На теренах Області Війська Донського більшовики проголосили Донську Радянську Республіку у складі РСФРР.

Умови для відновлення українсько-донських відносин виникли навесні 1918 р. На Дону вибухнуло успішне повстання козаків, незадоволених політикою червоних. Водночас після підписання Брест-Литовського договору німецькі й австро-угорські війська зайняли територію України і частково ОВД, витіснивши більшовиків. Із різницею у два з половиною тижні в Києві та Новочеркаську змінилася влада: 29 квітня з’їзд хліборобів обрав П.П. Скоропадського Гетьманом України, а 16 травня Круг Порятунку Дону довірив пірнач Військового Отамана генерал-майору П.М. Краснову, який наголошував на необхідності тісної співпраці з країнами Четверного союзу і Україною². Наступного дня після обрання, апелюючи до історичної

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 29, арк. 4а; *Общеобластной с’езд // Новый Кубанский Курьер*. – 1917. – 15 декабря. – № 149. – С. 1.

² Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 234; Приказ Всевеликому Войску Донскому № 1. гор. Новочеркасск. 4 / 17 мая 1918 года // *Донская Летопись*. – Белград, 1924. – № 3. – С. 321; Карпенко С.В. *Белые генералы и красная смута*. – М., 2009. – С. 115.

пам'яті та патріотизму козаків, П.М. Краснов впровадив офіційну назву новопосталої держави – Всевелике Військо Донське, а 5 червня видав декларацію, якою до часу відновлення єдиної російської державності проголосив ВВД самостійною демократичною республікою із собою на чолі. Хоча П.М. Краснов підтвердив входження Дону до складу Південно-Східного Союзу, невдовзі він виступив з альтернативним проектом Доно-Кавказького Союзу, який залишився нереалізованим¹.

Від травня 1918 р. українсько-донські відносини розвивалися у конструктивному напрямку. Для цього було набагато більше підстав, ніж у період Центральної Ради. По-перше, певна подібність політичних режимів у Києві і Новочеркаську, диктаторський характер влади Гетьмана і Військового Отамана, домінування дореволюційної політичної, військової, підприємницької, наукової еліти у вищих ешелонах влади. По-друге, ідейно-історичне підґрунтя, звернення до “козацької старовини” XVI – XVIII ст., коли запорожці й донці неодноразово виступали союзниками у боротьбі із зовнішніми ворогами. По-третє, спільна пронимецька політична орієнтація, залежність від німецько-австрійської військової присутності. По-четверте, наявність спільного суперника на зовнішньополітичній арені – Радянської Росії. По-п'яте, давнє знайомство П.П. Скоропадського і П.М. Краснова як офіцерів російської армії спонукало їх до глибокої співпраці. П.М. Краснов зізнавався: “На гетьмана Скоропадського отаман міг покластися. Гетьман був старим товаришем, майже другом отамана по службі у 1-й гвардійській кавалерійській дивізії”².

Однак суттєвою перешкодою для встановлення повноцінних відносин була задекларована тимчасовість незалежності Всевеликого Війська Донського. Про це керівник українського уряду Ф.А. Лизогуб і керуючий

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 3, д. 1, лл. 1–4 об., 23–24 об.; Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 251; Декларация Всевеликого Войска Донского от 23 мая 1918 г. // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 328; Хмелевский К.А. Крах красновщины... – С. 134.

² Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 304.

міністерством закордонних справ Д.І. Дорошенко заявили у ноті № 6024 до П.М. Краснова від 17 липня 1918 р. У ноті-відповіді № 313 до П.П. Скоропадського від 2 серпня очільник донського уряду і зовнішньополітичного відомства А.П. Богаєвський (старший брат загиблого М.П. Богаєвського) запевнив, що навіть у разі відновлення єдиної Росії ВВД “не зрадить Україні своєю дружбою” і висловив переконання, що утворення єдиної Росії без України і Дону неможливе¹. 5 серпня документ вручили Д.І. Дорошенку. Донський посол в Україні О.В. Черячукін у спогадах назвав себе головним автором цієї відповіді і визнав, що навмисне надав їй неоднозначного характеру, аби “завуалювати справжній зміст” і заручитися всебічною підтримкою України як етапом до визнання з боку Німеччини². Тим не менше, офіційний Київ влаштувала така реакція Новочеркаська.

У результаті між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським протягом серпня-жовтня 1918 р. було підписано низку договорів, що стосувалися широкого спектру відносин: “Попередня угода” від 7 серпня; “Додаткова секретна угода до основної попередньої угоди”, імовірно, також від 7 серпня; “Тимчасова угода про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського” від 31 серпня; “Тимчасова умова про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою” від 2–5 вересня; “Тимчасова умова про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави” від 7 вересня; “Договір про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну” від 18 вересня; “Умова між

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 43, лл. 1–5 об., 8–11 об., 17–20; Там же, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, лл. 4–6 об.; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 1–2 зв.; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 132–133; Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский... – С. 91–94.

² Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 192.

правительствами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно поштово-телеграфних зносин” від 18 жовтня¹.

Крім того, в науковій літературі є дані про підписання договору про поставки цукру з Української Держави до ВВД від 29 жовтня².

Нереалізованими залишилися плани укладення угоди стосовно мореплавства, телеграфно-транзитної, радіотелеграфної, митної угод та загального фінансово-економічного договору³.

Найважливішою з укладених стала “Попередня угода” з десяти статей від 7 серпня 1918 р. За спогадами Д.І. Дорошенка, її текст склали переважно він і голова української делегації на переговорах з РСФРР С.П. Шелухін⁴. Свої підписи з українського боку поставили Ф.А. Лизогуб, С.П. Шелухін, Д.І. Дорошенко і за міністра торгівлі і промисловості товариш міністра В.О. Ауербах, а з донського – уповноважений ВВД генерал-майор О.В. Черячукін і управляючий відділом (міністр) торгівлі і промисловості В.О. Лебедев. Сторони визнавали незалежність і суверенітет одна одної, зобов’язувалися не укладати угод з іншими державами або збройними організаціями, що могли зашкодити одне одному, а також визначали міждержавний кордон. Київ і Новочеркаськ почали виходити на рівень стратегічного партнерства.

Зауважимо, що Україна стала єдиною в світі державою, яка визнала незалежність Всевеликого Війська Донського. Активні спроби офіційного Новочеркаська отримати дипломатичне визнання з боку Німецької імперії –

¹ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, лл. 1–2; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3–4; Там само, спр. 127, арк. 7–24 зв., 26–30 зв.; Там само, спр. 128, арк. 2–5 зв., 29–29 зв.; Там само, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 297–300 зв.; Гай-Нижник П.П. Фінансова політика... – С. 89–90, 161.

² Гай-Нижник П.П. Фінансова політика... – С. 89–90, 161; Його ж. Фінансові відносини Гетьманату 1918 року з частинами колишньої Російської імперії // Фінанси України. – К., 2000. – № 2. – С. 123.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 30–30 зв.; Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 40 зв.; Борисенко С.А. Вказ. праця. – С. 36.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 292.

листи П.М. Краснова до імператора Вільгельма II, відправлення до Берліна посольства на чолі з герцогом М.М. Лейхтенберзьким – завершилися безрезультатно¹. Ще на нараді представників імперського уряду й Верховного головнокомандування у східнобельгійському містечку Спа 2–3 липня 1918 р. було вирішено не заохочувати прагнення донських козаків до самостійності². Більше того, 27 серпня Німеччина і РСФРР підписали додатковий договір до Брестського миру, який не визнавав права цілого Південно-Східного Союзу на самостійне існування³.

Слід наголосити, що Українська Держава і Всевелике Військо Донське уклали тільки попередній договір, який набирає сили з дня підписання. Передбачалося, що згодом його замінить детальніший, ратифікований урядами обох держав документ. Вже наприкінці серпня 1918 р. донський уряд представив проект договору з Українською Державою, що складався з 12 пунктів. Віднайти його в архівних фондах не вдалося, однак вірогідно, це й був проект повномасштабної угоди. Висновки щодо пропозиції донської сторони доручили зробити “українській мировій делегації” на переговорах із РСФРР. Детальний аналіз проекту виконав її співробітник професор О.О. Ейхельман. 31 серпня голова делегації С.П. Шелухін доповів Д.І. Дорошенку, що “цей проект дуже не вигідний для України і вимагає детального перегляду у всіх частинах. Особливо звертає на себе увагу позбавлення Українців права надбання і володіння нерухомістю в Республіці Всевеликого війська Донського; установлення безмитного ввозу товарів; контроль над транзитом”⁴. Тож до підписання остаточного договору справа так і не дійшла.

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 40, лл. 21, 23; д. 46, лл. 63, 65; ЦДАВО України, ф. 4401, оп. 1, спр. 7, арк. 7; Мутагіров Д.З. Указ. соч. – С. 56–57.

² Советско-германские отношения... – Т. 1. – С. 576; Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 60.

³ Советско-германские отношения... – Т. 1. – С. 607, 611.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 14, арк. 11.

Восени 1918 р. становище Української Держави і Всевеликого Війська Донського суттєво ускладнилося. Світова війна невпинно наближалася до завершення. Стратегічна й тактична ініціатива остаточно перейшла до Антанти. Для гетьманського режиму виведення німецьких і австро-угорських військ з України загрожувало дестабілізацією, розгортанням повстанського руху і більшовицькою експансією. Першочерговим завданням стало поглиблення співпраці з іншими небільшовицькими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії та налагодження відносин з країнами Антанти. Для Всевеликого Війська Донського небезпека внутрішньої дестабілізації була не настільки актуальною, однак зовнішньополітичне становище в умовах відкритої війни із Радянською Росією ставало критичним. Гетьман П.П. Скоропадський і Військовий Отаман П.М. Краснов вирішили провести переговори в рамках особистої зустрічі. Про її вагомість свідчить той факт, що за час свого правління П.П. Скоропадський крім П.М. Краснова зустрічався лише з одним лідером іноземної держави – німецьким імператором Вільгельмом II.

Питання про ініціатора зустрічі залишається відкритим. За словами посла О.В. Черячукіна, ідея її проведення належала саме йому¹. Однак донський політик і юрист К.П. Каклюгін вважав, що ініціатором зустрічі виступив Гетьман України². Німецьке командування сприяло в організації “політичного побачення”, як його охрестив П.М. Краснов³. Зустріч планувалася на кінець вересня, однак була відкладена через загострення внутрішньополітичного становища в Україні та появу інформації про підготовку замаху на Гетьмана.

У середині жовтня 1918 р. газети розповсюдили чутки про те, що найближчими днями у Харкові відбудеться обмін думками між “керівниками політикою” України, Дону і Кубані з приводу створення спільного

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 209.

² Каклюгин К.П. Указ. соч. – С. 83; Зими́на В.Д. Указ. соч. – С. 66.

³ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 306.

представництва на майбутній повоєнній конференції¹. Дійсно, 16 жовтня П.М. Краснов запропонував П.П. Скоропадському зустрітися у Харкові 18, 19 або 20 жовтня (п'ятниця, субота або неділя)². Однак і цього разу рандеву відтермінували – можливо, через урядову кризу в Києві.

Зрештою, місцем проведення переговорів обрали не Харків, а невелику залізничну станцію Скороходове. Вона знаходилася поблизу хутора Павлівка Чутівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії (нині це смт. Артемівка Чутівського району Полтавської області, що межує із Коломацьким районом Харківської області). Вибір цього місця обумовлено низкою причин. Насамперед, зручним розташуванням – приблизно на півдорозі від Києва до Новочеркаська. Враховуючи те, що це мала станція, її вибір також пояснювався прагненням уникнути надмірного афішування перемовин – П.П. Скоропадський так і зазначав: “Щоб ніхто нам не заважав”³, – та міркуваннями безпеки. Заходи з охорони керівних осіб в Українській Державі були радикально посилені після вбивства німецького генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна та замаху на українського міністра шляхів Б.А. Бутенка. Ще одна невинна обставина: в районі станції Скороходове знаходилися володіння родичів П.П. Скоропадського – С.П. Дурново (уродж. Волконської) та князів Кочубеїв⁴.

Як свідчать джерела⁵, скороходівська зустріч відбулася у суботу, 2 листопада 1918 р. П.П. Скоропадського супроводжували донський посол генерал-лейтенант О.В. Черячукін, начальник українського Генштабу

¹ Представительство на мирной конференции // Киевская Мысль. – 1918. – 16 октября. – № 187. – С. 4.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 8.

³ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 306.

⁴ Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 243.

⁵ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 209; Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 306; Украина и Дон // Южное Слово. – 1918. – 5 ноября. – № 15. – С. 1; Побачення п. гетмана з п. Красновим // Наша Справа. – 1918. – 8 листопада. – № 15. – С. 3.

полковник О.В. Сливинський, головноуповноважений з управління і ліквідації інституцій і організацій воєнного часу Р.Г. Моллов, особистий ад'ютант полковник Г.М. Зеленецький, інші супроводжуючі особи, офіцерський караул і німецька варта. Із П.М. Красновим приїхали генерал-лейтенант М.А. Свечин (голова донського посольства в Україні у травні-червні 1918 р., близький знайомий П.П. Скоропадського), офіційний представник німецького командування на Дону майор барон Ф. фон Кохенгаузен, два ад'ютанти і почесний караул лейб-гвардії Отаманського полку.

Зустріч тривалістю близько шести годин пройшла у гетьманському вагоні. На прохання П.П. Скоропадського, П.М. Краснов погодився виступити посередником у переговорах між Україною, Польщею, Фінляндією, Білоруссю, Сибіром, Кубанню, Грузією, Кримом і Добровольчою армією. Було заплановано скликати загальну конференцію, яка мала вирішити подальшу долю державних утворень на території Росії, чітко визначити кордони між ними та з сусідніми країнами, сконсолідувати зусилля з метою знищення більшовизму, отримати допомогу від Центральних держав і Антанти. П.М. Краснов визнавав право українського керманіча як “старшого” ініціювати скликання такої конференції¹.

Гетьман і Військовий Отаман обговорили питання товарообміну та військової співпраці між Києвом і Новочеркаськом². Зокрема, П.М. Краснов отримав дозвіл тимчасово зайняти донським гарнізоном станцію Дебальцеве.

Під час зустрічі у гетьманському вагоні відбулося частування, за яким П.П. Скоропадський й О.В. Сливинський виголосили побажання здоров'я П.М. Краснову, успіхів і процвітання Війську Донському. У відповідь П.М. Краснов виступив із емоційною промовою, натяком побажав Гетьману успішно завершити справу відновлення Росії: “Ваша Ясновельможносте, з

¹ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 306; Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 209.

² ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 4, спр. 6, арк. 3 зв.; Лейхтенбергский Г. Как началась “Южная армия”. – С. 140.

Вашим народом Ви перші подали руку донському козацтву... гадається мені, що це початок того великого, що Ви маєте довершити... Вам історія приготувала шлях тяжкий, але славетний”¹.

Скороходівська зустріч мала далекосяжні наслідки. Бачення П.П. Скоропадським майбутнього України як рівноправної складової федеративної Росії знайшло вияв у “федеративній грамоті” від 14 листопада. Міністр закордонних справ Гетьманату Г.О. Афанасьєв двічі розсилав урядам Дону, Кубані, Тереку, Грузії та Добровольчій армії телеграми з пропозицією вислати своїх делегатів на конференцію до Києва². Вона була запланована на 18 грудня 1918 р., однак не відбулася внаслідок повалення Гетьманату. Певною мірою ідея конференції зреалізувалася за періоду Директорії УНР, коли 5 лютого 1919 р. в Одесі відбулася нарада представників України, Дону, Кубані та Білорусі, за результатами якої французькому військовому командуванню було представлено політичний і економічний меморандуми.

Практичним наслідком переговорів на станції Скороходове стало пожвавлення українсько-донського товарообміну та зростання обсягів військових поставок з України. Однак це тривало недовго, оскільки вже в середині листопада в Україні спалахнуло антигетьманське повстання. Водночас в результаті розширення досягнутих домовленостей Донська армія наприкінці 1918 р. зайняла не тільки Дебальцеве, а й низку інших міст і селищ Східної України. В регіоні розгорнулися бойові дії між донцями і загонами більшовиків, Директорії та Н.І. Махна.

Необхідно зазначити, що з політичних міркувань П.П. Скоропадський прагнув уникнути розголосу про скороходівську зустріч, але цього не вдалося зробити. Про неї сповістила Українська телеграфна агенція³, а текст

¹ Украина и Дон // Южное Слово. – 1918. – 5 ноября. – № 15. – С. 1; Телеграми. На Україні // Армія. – 1918. – 6 листопада. – Ч. 2. – С. 4; Христюк П.О. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 157–158.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 146, арк. 8, 11–13; Освободительная война украинского народа... – С. 336–337.

³ Украина и Дон // Южное Слово. – 1918. – 5 ноября – № 15. – С. 1.

своєї промови П.М. Краснов запустив у газети, щойно дістався Харкова¹. Згодом Гетьман виправдовувався у спогадах, що через погане самопочуття не встиг застерегти Військового Отамана від необачного кроку і в результаті був змушений виступати з поясненнями перед своїм коаліційним урядом². 5 листопада він дав зрозуміти міністрам, що розглядає скороходівські переговори як етап до налагодження тісного союзу України із козацькими державними утвореннями “для свого економічного інтересу і за для забезпечення нейтралітету”³. Однак політичний підтекст зустрічі П.П. Скоропадського з П.М. Красновим і проросійські сили, і українська національна опозиція трактували майже однаково. Учасники Яської наради російських політиків антибільшовицького напрямку, представників Добровольчої армії та держав Антанти висловили сподівання, що ця подія є “симптомом послаблення шовінізму на Україні”⁴ – тобто зміни П.П. Скоропадським політичного курсу і скерованості на відбудову єдиної Росії. З іншого боку наведемо свідчення В.В. Кучабського, який за Гетьманату командував сотнею Окремого загону Січових Стрільців: “Текст розмови про федерацію України з Росією між гетьманом Павлом Скоропадським і генералом Красновим під час їхньої зустрічі... передану по телеграфу з місця зустрічі обох генералів до гетьманської канцелярії, перехопив був один телеграфіст-українець і передав національному союзові. Відпоручники стрілецтва тоді заявили, що стрілецтво піде не хитаючись в авангарді повстання”⁵. Це підтверджують спогади командира гарматної батареї Січових Стрільців Р.І. Дашкевича⁶. Таким чином, подія на станції Скороходове стала одним із чинників, що прискорив початок повстання

¹ Телеграми. На Україні // Армія. – 1918. – 6 листопада – Ч. 2. – С. 4.

² Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 306.

³ Обід у Пана Гетьмана // Армія. – 1918. – 8 листопада. – Ч. 4. – С. 1.

⁴ Возрождающаяся Россия // Южное Слово. – 1918. – 12 ноября. – № 21. – С. 2.

⁵ Історія січових стрільців. – С. 116.

⁶ Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади, нариси. – Львів, 2009. – С. 418.

проти П.П. Скоропадського, падіння його режиму, після чого стала неможливою реалізація більшості досягнутих домовленостей.

Після приходу до влади Директорії та відновлення УНР розпочалася глибока криза українсько-донських відносин. Принципову позицію щодо “чорних, реакційних елементів” на Дону мали голова Директорії соціал-демократ В.К. Винниченко та його однопартієць прем’єр-міністр В.М. Чехівський¹. У січні 1919 р. українські дипломати під час переговорів із урядом РСФРР у Москві заявили, що офіційний Київ “вживе найрішучіших воєнних заходів для очищення території України від банд Краснова й донських козаків”. Обговорювалася можливість спільної боротьби УНР і Радянської України проти “контрреволюції”². Це було закономірним явищем – до влади повернулися українські діячі соціалістичного напрямку, які вбачали у козацькому Доні базу відновлення “єдиної і неподільної” Росії, а також вважали його класово ворожою державою. Колишній Гетьман П.П. Скоропадський з цього приводу на початку 1919 р. висловив відверте шкодування: “Я тепер дивлюся на політику Директорії на Україні і вважаю, що та лінія, яку Україна повела проти Дону, помилкова в усіх відношеннях і дорого коштуватиме Україні і Дону”³.

Зі свого боку, Військовий Отаман П.М. Краснов вважав В.К. Винниченка і С.В. Петлюру людьми, які “мріють знищити руську Україну”, а вірні їм війська – “петлюрівськими бандами”, “розбійниками”⁴.

¹ Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. II. – С. 139–140. – (Репринт); Об’єднана Україна // Відродження. – 1918. – 22 грудня. – Ч. 217. – С. 1–2; Рафес М.Г. Два года революции на Украине. – М., 1920. – С. 130; Доценко О. Літопис Української Революції. – К.–Львів, 1923. – Т. II, кн. 4. – С. 218.

² Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки). – К., 2011. – С. 373, 380; Бойко О.Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 6. – С. 39.

³ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 237.

⁴ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 354–357; Калинин И.М. Русская Вандея. – Краснодар, 2010. – С. 112.

Вже на четвертий день повстання під проводом Директорії, 18 листопада 1918 р., він кваліфікував його як державний переворот¹.

За таких обставин конструктивний діалог між Києвом і Новочеркаськом на найвищому рівні був неможливий. При міністерстві закордонних справ УНР за пропозицією В.М. Чехівського від 2 січня 1919 р. формувалася комісія з представників міністерств торгівлі і промисловості, шляхів, юстиції, закордонних справ і військового для перегляду договорів, укладених із Доном за Гетьманату².

На початку 1919 р. через наступ Червоної армії українсько-донські відносини фактично були перервані. Водночас із цим на Дону відбулися зміни. 8 січня Донська армія увійшла до складу новостворених білогвардійських Збройних Сил на Півдні Росії під командуванням А.І. Денікіна. 19 лютого Великий Військовий Круг обрав замість П.М. Краснова Військовим Отаманом А.П. Богаєвського – прибічника А.І. Денікіна. Всевелике Військо Донське формально залишалося незалежною державою, але його суверенітет дедалі обмежувався командуванням ЗСПР. Відбувся процес інтеграції ВВД до структур Білого руху. Акценти діяльності донського уряду і Круга змістилися з військово-політичних завдань на господарські й соціальні³. Про фактичний політичний курс Всевеликого Війська Донського промовисто свідчить цитата з провідної новочеркаської газети “Донские Ведомости”. В ній зовнішня політика Дону зразка 1918 р. оцінювалася як надзвичайно виважена і проросійська, а про декларацію самостійності ВВД навіть не згадувалося: “Дон зумів зберегти величний спокій свого політичного курсу, примітну рівність у відносинах із сусідами, були то німці з українським гетьманом чи гетьман з німцями, які українствували, поривчаста і страдна Кубань чи велика всеросійська Добровольча армія ген. Корнілова і ген. Денікіна. Жодного разу ще на Дону

¹ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 5, л. 13.

² Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 142–143.

³ Гражданов Ю.Д. Донская государственность... – С. 25.

не лунав голос самостійництва ні від окремих відповідальних осіб, ні від якої-небудь групи”¹. Логіка подій зрештою призвела до того, що 2 жовтня 1919 р. з Отаманського палацу у Новочеркаську спустили синьо-жовто-червоний прапор ВВД, замінивши його на російський біло-синьо-червоний стяг².

Що ж до уряду УНР, то він спрямував зусилля на боротьбу із радянськими військами і протягом певного часу практично не звертав уваги на антибільшовицькі сили у Росії³. Лише після “київської катастрофи”, коли військове зіткнення з денікінськими ЗСПР стало неминучим, українське керівництво почало шукати шляхи порозуміння із донцями, як складовою частиною Білого руху. 18 вересня 1919 р. виконуючий обов’язки міністра закордонних справ УНР А.М. Лівіцький направив дипломатичним місіям УНР циркуляр, в якому наголосив на потребі встановлення тісних зв’язків з представництвами новопосталих на уламках Російської імперії держав⁴. Однак, 24 вересня Директорія, диктатор ЗОУНР Є.О. Петрушевич і уряд УНР оголосили війну Збройним Силам на Півдні Росії⁵. Таким чином, українська держава фактично опинилася в стані війни із ВВД, адже Донська армія входила до складу ЗСПР. Тим не менше, політичне керівництво УНР спробувало налагодити контакти зі Всевеликим Військом Донським і прозондувати можливість роз’єднання білогвардійського фронту, але успіху не досягло.

На зламі 1919 – 1920 рр. Українська Народна Республіка та Всевелике Військо Донське опинилися у глибокій системній кризі. Українська армія була розбита білогвардійцями. Частина її вирушила у партизанський Перший зимовий похід у білогвардійське і більшовицьке запілля, а керманіч УНР С.В. Петлюра виїхав до Варшави у пошуках військово-політичного союзу з

¹ Воля к единению // Донские Ведомости. – 1919. – 11 октября. – № 221. – С. 1.

² Гражданов Ю.Д. Донская государственность... – С. 29.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 17.

⁴ Там само. – С. 94.

⁵ Там само. – С. 121.

Польщею. Козацький же Дон впав під ударами Червоної армії, яка на початку березня 1920 р. захопила всю територію ВВД. Козацьке керівництво та залишки Донської армії відійшли на Кубань, а згодом у Чорноморську губернію, звідки у березні-квітні 1920 р. з Новоросійська і Туапсе були евакуйовані у Крим. Там вони були включені до складу Російської армії П.М. Врангеля. Протягом 1920 р. УНР здійснювала спроби налагодити контакт уже не окремо з донцями, а в цілому із військово-політичними структурами Білого руху у Криму.

Останнім епізодом українсько-донських відносин за часів Української революції 1917 – 1921 рр. стало підписання конвенції між урядом УНР в екзилі й Донською демократичною групою про міжнародно-правове об'єднання. Донська демократична група виникла у Болгарії внаслідок розколу в середовищі політикуму ВВД після виходу в еміграцію. Заступник голови Військового Круга полковник (за іншими даними – генерал-майор) М.М. Гнилорибов згуртував навколо себе незадоволених політикою А.П. Богаєвського і П.М. Врангеля. 2 квітня 1921 р. у м. Тарнув (Польща) міністр закордонних справ УНР А.В. Ніковський і керівник Донської демократичної групи М.М. Гнилорибов підписали договір, що мав виразну антибільшовицьку спрямованість. Донська демократична група визнала суверенітет УНР під проводом С.В. Петлюри, а уряд УНР – суверенітет Області Війська Донського (характерно, що про Всевелике Військо Донське, що ототожнювалося із урядом А.П. Богаєвського, мова не йшла). Сторони домовилися про кордони, обмін офіційними представництвами, спільне керівництво повстанським рухом в Україні і на Дону. Передбачалася можливість укладення фінансового, економічного, військового договорів, а також розширеної загальної українсько-донської угоди¹.

Український уряд розглядав цю конвенцію як крок до оформлення Чорноморського союзу небільшовицьких суверенних держав (України,

¹ Сергійчук В. Неусвідомлення України. – Вид. 2-е, доповнене. – К., 2012. – С. 191–193.

Кубані, Дону, Тереку, Грузії, Азербайджану, Вірменії)¹. Він виступив також ініціатором укладення угоди між Донською демократичною групою і Російським політичним комітетом Б.В. Савінкова у Польщі. Водночас, політичний провід Всевеликого Війська Донського на еміграції вкрай негативно відреагував на появу цих домовленостей. 15 липня 1921 р. А.П. Богаєвський видав наказ № 116 про скасування усіх розпоряджень М.М. Гнилорібова².

Одне з ключових значень у контексті пошуку міждержавного компромісу мала проблема кордонів між Україною і Військом Донським. Її передумови сягають кінця ХІХ ст. До 1887 р. Ростовський повіт і Таганрозьке градоначальство перебували у складі Катеринославської губернії. Того року імператор Олександр ІІІ своїм указом передав їх до складу Області Війська Донського, де з них були утворені Ростовський і Таганрозький округи³. Економічні зв'язки територій з Катеринославиною залишалися сталими, оскільки відбулася лише зміна в їх адміністративно-територіальному підпорядкуванні в межах однієї держави.

Перший (і єдиний) Всезагальний Перепис населення Російської імперії 1897 р. засвідчив, що україномовне населення домінує у Таганрозькому (61,7 %) і становить значний відсоток ще у кількох округах ОВД – Донецькому (38,9 %), Ростовському (33,6 %), Сальському (29,3 %), Черкаському (18,9 %) ⁴. Відзначимо, що українські громадсько-політичні діячі здебільшого ставили знак рівності між поняттями “українець” і “особа, що

¹ Кот С. Чорноморський союз у задумах Уряду УНР в екзилі // Творча спадщина Симона Петлюри в контексті сучасного державотворення. – К., 2005. – С. 201–207.

² Симонова Т.М. “Прометеїзм” во внешней политике Польши. 1919 – 1924 гг. // Новая и новейшая история. – М., 2002. – № 4. – С. 54.

³ Сватиков С.Г. Указ. соч. – С. 400; Історія міст і сіл Української РСР. – Дніпропетровська область. – К., 1969. – С. 14; Трут В.П. Указ. соч. – С. 25.

⁴ Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков / Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи, 1897 г. – Б. м., 1905. – Вып. 7. – С. 2, 13–14.

вказала “малоруську” мову у переписі як рідну”. При цьому навіть через два десятиліття після цього перепису вони цілковито спиралися на його дані при визначенні меж розселення українців. Наприклад, у авторитетній енциклопедичній праці “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, яка побачила світ на самому порозі революції, у 1916 р., під редакцією цілої плеяди видатних вчених (Ф.К. Вовк, М.С. Грушевський, М.М. Ковалевський, Ф.Є. Корш, А.Ю. Кримський, М.І. Туган-Барановський, О.О. Шахматов), наведено конкретні показники чисельності українців по округам Області Війська Донського¹. Але вони насправді просто дублюють дані про україномовне населення за переписом 1897 р.

Не випадково опоненти вбачали у цьому вразливість позиції української сторони. Так, більшовик Д.З. Мануїльський у 1918 р. заявляв: “Українці виходять з етнографічних міркувань, але й вони надзвичайно спірні – ми маємо лише застарілі дані перепису 1897 року... Від часу перепису Донецький басейн колосально виріс, видобуток вугілля з півмільйона пудів підвищився до півтора мільярдів. Це потужне зростання відбулося за рахунок населення, яке стікалося на копальні й заводи із великоруських губерній”².

Безсумнівно, національний склад Області Війська Донського протягом останніх двадцяти років існування Російської імперії змінювався за рахунок переселенських процесів. Однак оцінити ступінь принциповості цих змін складно через відсутність подібних переписів населення після 1897 р. Сучасний історик М.В. Аляєв, спираючись на дані звітів Військових Наказних Отаманів, пояснювальних записок про рух населення, статистичних оглядів тих часів стверджує: розселення осіб некозацького походження (т. зв. іногородніх) у межах ОВД безпосередньо залежало від наближеності конкретного округу до кордонів губернії. Отже, вихідці з

¹ Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. 2. – С. 390.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 4 зв.

України селилися переважно у сусідніх з українськими губерніями Таганрозькому, Донецькому, Ростовському округах. Крім того, інтенсивність притоку мігрантів на Дон дещо знизилася на початку ХХ ст., порівнюючи з кінцем ХІХ ст.¹ З цього випливає, що станом на 1917 р. українське населення продовжувало становити вагомую частку серед мешканців ОВД, однак актуальних і точних даних про його чисельність не було. Що ж до власне донського козацтва, то воно становило лише 43–44 % від населення Дону, однак козаки володіли великим земельним фондом².

Після Лютневої революції 1917 р. українські діячі прагнули досягти автономії України в етнографічних кордонах. Зокрема, М.С. Грушевський у брошурі “Якої ми хочемо автономії і федерації” назвав українською землею західні частини Донщини³. 6 квітня 1917 р. член Тимчасового Центрального Комітету Союзу українських автономістів-федералістів Ф.П. Матушевський на засіданні Всеукраїнського національного конгресу виступив з рефератом “Права національних меншостей”. До заселених переважно українцями і названих ним Україною територій автор зарахував і Таганрозький округ ОВД⁴.

Після більшовицького перевороту Центральна Рада прийняла ІІІ Універсал, який проголошував Українську Народну Республіку в межах 9 губерній, але справа приєднання до неї частин суміжних областей (малися на увазі ОВД та Кубанська Область) мала бути вирішена згодом, у погодженні з іншими народами. Проте у той самий час проблема кордонів з Доном надзвичайно загострилася внаслідок дій козацьких властей. 2 листопада 1917 р. Військовий Отаман О.М. Каледін “через розвиток більшовицького руху та пропаганди” запровадив військовий стан у

¹ Аляев М.В. Социально-демографические процессы на территории Области Войска Донского в 1861 – 1914 гг. // Стрежень. – Волгоград, 2006. – Вып. 5. – С. 206, 208.

² Донское казачество // Волна. – 1918. – 3 июля. – № 27. – С. 4.

³ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 121.

⁴ Український національно-визвольний рух. – С. 152.

Ростовському-на-Дону градоначальстві, Ростовському, Таганрозькому і Черкаському округах із містами Новочеркаськом, Таганрогом і Азовом – саме у тих місцевостях, де українці становили значну частку населення¹. Було розпущено ради робітничих депутатів та інші політичні й громадські організації, до 45 населених пунктів введено козацькі військові підрозділи². Донські козаки під приводом боротьби з поширенням більшовизму піддавали репресіям робітників Ростовського, Таганрозького округів і виселяли їх до Катеринославської губернії.

Генеральний Секретаріат УНР став на захист українських пролетарів. Окремі урядовці (М.С. Ткаченко, В.П. Мазуренко) пропонували вимагати допущення некозацького населення ОВД нарівні з козаками до участі у виборах Військового Круга, надання національно-персональної автономії українцям Дону або навіть приєднати Ростовський і Таганрозький округи до УНР³. Важливо, що за об'єднання з Україною виступали й українські громади, ради, робітничі, культурно-просвітницькі й політичні організації, волосні сходи цих округів⁴. Однак переговори місії М.М. Галагана і Є.Д. Онацького з військовим урядом Дону в грудні 1917 р. не дали результату. Голова уряду М.П. Богаєвський відреагував прогнозовано: “Зріктися права на Таганрозьку та Ростовську округу, коли-б населення цих округів забажало приєднатися до України, донським козакам було-би досить тяжко, а навіть неможливо з огляду на ту роль і те значіння, яке мають ці округи в економічному житті цілої області”⁵.

Підписавши у лютому 1918 р. у Брест-Литовську “Мировий договір” з Центральними державами, уряд УНР звернувся із закликами до німецького

¹ Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 36.

² Кудлай О.Б. Вказ. праця. – С. 52; Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 15–16.

³ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 15.

⁴ Там само. – С. 54, 63; Сергійчук В.І. Українська соборність. – С. 211–215; Його ж. Етнічні межі і державний кордон України. – С. 62–63, 73.

⁵ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917 – 1921 років. – С. 68.

народу та народів Австро-Угорщини про військову допомогу проти більшовиків. Як писав Д.І. Дорошенко, “українське правительство настояло перед німцями, щоб вони окупували тимчасово Таганрозьку округу, як належну до України, аж до вирішення питання між Україною й Доном безпосередньо”, оскільки українці становили тут 61,7 % населення¹. Однак документального підтвердження такої інформації не знайдено. Крім цього Д.І. Дорошенко зауважував, що причиною суперечок з донцями було й переважання українців у “західних волостях понад річку Калитвою”, які перебували у Донецькому окрузі². Документи свідчать про претензії української сторони в лютому-березні 1918 р. також і на частину Ростовського округу, зокрема на саме місто Ростов-на-Дону³.

29 березня у місті Баден поблизу Відня представники верховних командувань Австро-Угорської та Німецької імперій уклали таємну військову угоду про поділ сфер впливу в Україні (“Ukraineabkommen”). Вона передбачала окупацію Ростова, який повинні були зайняти змішані частини під загальним німецьким командуванням, та Таганрога, що входив до “німецької сфери впливу”⁴. Як бачимо, інтереси УНР та найпотужніших держав Четверного союзу співпали. Німці потребували контролю над вугільними районами та залізничними вузлами Ростов і Міллерове. Крім того, рухаючись на схід, вони плекали амбітні плани виходу до нафтових родовищ Кавказу і Закавказзя, а згодом – до Британської Індії⁵.

¹ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 131.

² Там само.

³ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 167, 175; Сергійчук В. Неусвідомлення України. – С. 48.

⁴ Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2. – С. 89; Крах германской оккупации... – С. 32; Освободительная война украинского народа... – С. 23.

⁵ Венков А.В. Краснов. – С. 113; Уткин А.И. Забытая трагедия. – Смоленск, 2000. – С. 516, 549, 554–555, 581, 588; Федюшин О. Украинская революция. – М., 2007. – С. 185, 222–223, 229, 241, 255.

На момент появи німецьких військ Дон перебував під владою більшовиків. Наприкінці квітня – на початку травня 1918 р. німці витіснили більшовицькі загони з Таганрозького, Ростовського, частини Донецького і Черкаського округів. Зокрема, вони взяли під контроль міста Таганрог, Ростов-на-Дону, Нахичевань-на-Дону, станцію Міллерове¹. У цих подіях не обійшлося без участі українських військових частин. Скажімо, 5 травня штаб Похідного Отамана Війська Донського П.Х. Попова видав відозву, в якій говорилося: “Із Заходу та з Півночі женуть по п’ятам червоногвардійців гайдамацько-українські полки, при чому гайдамаками вже зайняті станції Ліски, Міллерове, Каменська”². Командир Слов’янської групи армії УНР генерал-хорунжий В.В. Сікевич згадував, що наприкінці квітня 1918 р. його бійці “з розмаху докотились” до станції Зверєво на крайній півночі Черкаського округу ОВД. Отже, українські війська взяли під контроль залізничну ділянку Колпаково (Ковпакове) – Зверєво (близько 100 км), яка проходила по півночі Таганрозького й Черкаського округів, зачіпаючи також південь Донецького. Однак негайно надійшов наказ товариша військового міністра генерала О.П. Грекова “дальше станції Колпаково не йти, бо то вже Донщина”. На виконання його Слов’янська група залишила межі ОВД³.

Німецькі дипломати визнавали, що територія Війська Донського входить до складу РСФРР, але вважали, що українські етнічні території мають належати Україні. Відтак, згідно статті VI Брест-Литовського договору між Центральними державами та Радянською Росією від 3 березня 1918 р., ці території підлягають негайному звільненню від більшовицьких військ⁴.

¹ Зимина В.Д. Указ. соч. – С. 58; Бугаев А. Очерки истории гражданской войны на Дону (февраль-апрель 1918 г.). – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 303, 316, 335.

² Пионтковский С. Гражданская война в России. – С. 405.

³ Сікевич В. Сторінки із записної книжки. – Вінніпег, 1945. – Т. III. – С. 64.

⁴ Советско-германские отношения... – С. 368.

Втім, німці не поспішали передавати донські міста в управління українців. Уже 9 травня ростовська газета “Приазовский Край” опублікувала розпорядження німецького коменданта міста полковника фон Фромма. У ньому йшлося про те, що вся влада у Ростові і Нахичевані-на-Дону належить німецьким військам і будь-якій іншій державі заборонено вводити туди свої частини¹.

Після гетьманського перевороту новий український уряд П.П. Скоропадського продовжив курс на інкорпорацію донських територій. У документах Гетьманату можна знайти детальні відомості про донські території, на які він претендував. Наприклад, МЗС у листах до міністерства судових справ та управління пошт і телеграфів міністерства внутрішніх справ окреслило провізорні (тобто попередні) межі Української Держави. Аналіз документу засвідчує, що на сході й південному сході вони охоплювали західну частину Хоперського (по правому берегу р. Хопер), частину Верхньо-Донського, незначну територію на заході Другого Донського (по правому берегу р. Чир), Донецький, Таганрозький і північну частину Ростовського (по правому берегу Дону до Азовського моря) округів². За оцінкою В.Д. Боєчка, О.І. Ганжі й Б.І. Захарчука, це дорівнювало третині ОВД³. Очевидно, такий показник запозичений з промови голови більшовицької делегації Х.Г. Раковського на пленарному засіданні українсько-радянської мирної конференції⁴. Зауважимо, що за даними А.І. Денікіна, німці контролювали понад чверть Облaсті Війська Донського⁵. Враховуючи те, що площа ОВД, за різними даними⁶, становила

¹ Яременко О.І. Вказ. праця. – С. 22; Хмелевский К.А. Крах красновщины... – С. 128–129.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 190, арк. 29 зв.–30, 41 зв.

³ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. – С. 23.

⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 95; ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 22.

⁵ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 98.

⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. – М., 1987. – С. 344; Трут В.П. Указ. соч. – С. 16.

141–154,3 тис. кв. км. (до 144,6 тис. кв. верст), можна підрахувати, що Гетьманат претендував на території площею від 35 тис. до 51,5 тис. кв. км. Ці претензії могли бути ще більшими, оскільки у деяких документах мова йшла про весь Ростовський округ, а не лише його північну частину¹.

Необхідно також звернути увагу, що в Українській Державі діяла “політична комісія в справі меж України з точки зору економічного”. До її складу, зокрема, входили О.Я. Шульгін, С.П. Шелухін, М.А. Славинський, П.К. Линниченко, А.О. Свіцин. На нараді комісії від 8 червня 1918 р. відбулася тривала дискусія щодо визначення кордону з Доном. За одним із проектів, до України мали відійти Таганрозький і Ростовський округи, а також “район Александровськ-Грушевськ від півночі до ст. Каменская [північна частина Черкаського і південна частина Донецького округів – В.М.], бо сей простір представляє економічну цілість з гірнопромисловим районом України”. Однак не всі члени комісії з цим погоджувалися. Наприклад, А.О. Свіцин вважав цей гірничопромисловий район невеликим і не дуже важливим. Інший учасник комісії, Мишковський, наголошував на потребі приєднати гирло Дону і залізницю в районі Ростова (Ростовський округ), оскільки нею в Україну транспортувалася нафта. Водночас він представив і інший проект – провести кордон по річці Хопер, таким чином приєднавши до України лише західну частину Хоперського, невелику територію Усть-Медведицького і, ймовірно, крайню північну частину Донецького округів ВВД. Зауважимо, що це можна було реалізувати, лише прилучивши до України й південні повіти Воронежської губернії. Аргументами на користь даної версії було прагнення зберегти приязні відносини із ВВД, і водночас небажання включати до України значні території донських козаків як “опору монархізму”. У такому разі Хопер як глибока (до 17 м) і швидка річка мав стати природним бар’єром між Україною і Військом Донським². Втім, конкретного рішення комісія під час наради не ухвалила.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 189, арк. 64.

² Там само, оп. 2, спр. 15, арк. 3–5.

Загалом, велика роль донських територій для Гетьманату обумовлювалася кількома причинами. По-перше, основним аргументом в українських домаганнях була питома вага заселення українцями значних територій на заході Облaсті Війська Донського. По-друге, Таганрозький кам'яновугільний район економічно був тісно пов'язаний з Донбаським районом Катеринославщини і Харківщини. Перебування його у складі іншої держави викликало численні економічні й адміністративні проблеми. По-третє, офіційний Київ розглядав ростовські й таганрозькі терени як комунікаційну лінію для налагодження зв'язку з Кубанню, яку вважав історично близькою.

Для козаків надважливим було збереження за собою територій, на які претендувала Україна. “Віділення їх з Донщини касувало б всяку можливість Донщині існувати окремою державою” – визнавалося в пояснювальній записці “Державні межі Української Народньої Республіки”, яку підготували вже за часів Директорії¹. Справді, у спірних Таганрозькому й Ростовському округах видобували 81 % вугілля, були розташовані 86 % підприємств, збирали 70 % податків ОВД². Водночас, у Таганрозькому окрузі була тільки одна козацька станиця – Новомиколаївська (нині м. Новоазовськ Донецької області), а за даними історика А.В. Венкова, козаки становили тут лише 11 % населення³. Тож під час переговорів гетьманські урядовці закидали донцям: “Як це Ви претендуєте на Таганрозький Округ, а там не видно... жодного козака”⁴.

Водночас, на думку козаків, українців серед мешканців Таганрозького округу теж було набагато менше, ніж вважали у Києві – лише 27 %⁵.

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 56, арк. 22; Там само, ф. 3809, оп. 2, спр. 11, арк. 9; Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – С. 16.

² Венков А.В. Краснов. – С. 116.

³ Его же. Донское казачество в гражданской войне. – Ростов, 1992. – С. 41.

⁴ Переговоры Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 228.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 30.

Залишається нез'ясованим, з яких джерел взятий цей показник, але він наближений до відсотку україномовних мешканців загалом по ОВД за переписом 1897 р. (28,1 %) ¹.

Донські козаки одразу активно включилися у політичне протистояння за контроль над спірними територіями. 13 травня 1918 р. Круг Порятунку Дону запровадив у Ростові градоначальство і запропонував Похідному Отаману П.Х. Попову призначити градоначальником генерал-майора П.Т. Семенова, який командував козацькою партизанською групою в Ростовському окрузі. Зрозуміло, що П.Т. Семенов не мав змоги стати до виконання своїх обов'язків. Як згадував голова Тимчасового Донського Уряду та Круга Порятунку Дону Г.П. Янов, “цей акт мав велике значення як у політичному, так і в моральному відношеннях. Він підкреслив німцям бажання Донського козацтва бути хазяїном у себе вдома, а серед населення міста створив заспокоєння і впевненість, що прихід німців у місто не може розглядатися як окупація останнього” ².

18 травня новообраний Військовий Отаман П.М. Краснов у першому листі до П.П. Скоропадського писав “про вічну дружбу, яка була між Україною і донськими козаками, вказував на те, що українці неправильно вважають свої кордони, й просив про якнайшвидше відновлення старого кордону землі Війська Донського” ³. Відправляючи до Києва посольство М.А. Свечина – О.В. Черячукіна, він поставив перед ним завдання закріпити за Доном не тільки свої округи, а й Луганськ – повітове місто Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, де розташовувався патронний завод, і, за можливістю, Старобільський повіт Харківської губернії з кінними заводами та взагалі весь Донецький кам'яновугільний басейн ⁴. Отже, П.М. Краснов розраховував включити до ВВД українські

¹ Наличное население обоего пола... – С. 2.

² Янов Г.П. Указ. соч. – С. 54.

³ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 244.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 166.

промислово розвинені території та вузлові залізничні станції. Це мало суттєво збільшити військово-економічний потенціал ВВД у війні з більшовиками.

Коли 29 травня 1918 р. посланці Військового Отамана офіційно представилися Гетьманові, в його робочому кабінеті вони побачили карту, на якій у складі Української Держави були позначені Ростовський, майже весь Таганрозький і переважна частина Донецького округів¹. Природно, це викликало негативну реакцію у донців. Гетьман згадував, що донські делегати “порушили цілу низку питань, але найголовнішим було вирішення питання про кордони... під час розмови з’ясувалося, що козаки, зі свого боку, домагаються також неможливого”². За визнанням О.В. Черячукіна, “ці перші офіційні візити, звісно, нічого нам не дали”³.

Вірогідно, П.М. Краснов швидко усвідомив нереальність своїх планів. 31 травня 1918 р. у листі за № 17 він повідомив О.В. Черячукіна про готовність відмовитися від претензій на Старобільський повіт Харківської губернії⁴. Апелюючи до командування німецьких військ, донці набагато применшували свої територіальні вимоги, позначивши їх лише районом із залізницею від Маріуполя до Юзівки (зараз Донецьк)⁵. Але ні начальник штабу німецької групи армій “Київ” В. Гренер, ні посол Німеччини в Україні барон А. Мумм, ні офіцер штабу групи армій “Київ” майор В. Ярош, який займався справами німецьких військ на Дону, спочатку не виявили бажання втручатися у територіальні суперечки⁶. Коли ж Військовий Отаман не стримався і розмістив у газеті “Вечернее Время” статті, в яких передчасно

¹ Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 225.

² Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 236.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 171.

⁴ Там же. – С. 173.

⁵ Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 228.

⁶ Там же. – С. 227, 229, 231; Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 95–96; ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 16.

повідомив про згоду німців визнати Таганрозький округ приналежним Дону, це викликало незадоволення і українців, і німців. О.В. Черячукін згадував, що останні “діючи в контактi з українцями... навіть наказали майору Кохенгаузену просити у генерала Богаєвського відповідних роз’яснень, зазначивши, що вищевказана стаття може справити негативне враження і завадити здійсненню бажань Отамана і Донського Уряду”¹. Німців, які прагнули стабілізувати ситуацію на підконтрольних територіях, непокоїли і заяви про готовність воювати з Україною, що лунали з Новочеркаська², і оголошення П.М. Красновим 4 червня воєнного стану у Ростовському й Таганрозькому округах³. Сам лідер ВВД казав, що оскільки “незважаючи на всі мої докази і на давню дружбу з гетьманом” Київ не зрікався спірних земель, боротьба за них “загрожувала закінчитися кривавим зіткненням”⁴.

6 червня 1918 р. П.М. Краснов писав О.В. Черячукіну про необхідність переконати “Гетьмана відмовитися від претензій на споконвічні Донські землі, якими є Ростов, Азов і Таганрог. Адже вони відбирали ці землі від Радянської Москви, і я сподіваюся, що братський Дон вони не захочуть образити... Відмовитися від цих місць, як і від Донецького округу Військо Донське ніяк не може”⁵. 10 червня П.М. Краснов напряму звернувся до П.П. Скоропадського, прохаючи визнати суверенність ВВД, укласти “тісний союз на засадах федерації”, відмовитися від претензій на Таганрозький і Ростовський округи, сприяти включенню Царицина (нині Волгоград) до складу ВВД, організувати “тиск... на Раковського, аби Москва прискорила

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 180.

² Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 95–96; Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 116.

³ Перечень избранных Приказов Донского Атамана П.Н. Краснова Всевеликому Войску Донскому за 1918 г. // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 372.

⁴ Речь Донского Атамана П.Н. Краснова на I-м заседании Большого Войскового Круга 16 августа 1918 г. // Там же. – С. 335.

⁵ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 183.

виведення своїх військ із теренів військової Землі та встановила торговельні кордони між Московською Державою і Землею Війська Донського”¹.

У червні-липні 1918 р. українська дипломатія перебувала на роздоріжжі. Київ надавав Дону вагому підтримку у війні з РСФРР, але не поспішав визнавати його незалежність. Українське МЗС у листуванні з іншими міністерствами, організаціями та приватними особами неодноразово зазначало, що державна приналежність Таганрозького, Ростовського округів вирішуватиметься саме на українсько-радянській мирній конференції², а не на переговорах з ВВД, і це питання дійсно обговорювалося з більшовицькою делегацією. 12 червня було підписано українсько-радянський договір про перемир’я, друга стаття якого визначала для переїзду громадян залізничні лінії, що пролягали й територією ВВД: Воронеж – Каменська, Царицин – Лиха, Тихорецька – Ростов, Єйськ – Ростов³. Це викликало негативну реакцію Новочеркаська. 18 червня О.В. Черячукін згідно з вказівкою свого уряду відправив ноту Д.І. Дорошенку. В ній зазначалося, що цей пункт угоди, укладений без відома козаків, порушує права Дону як суверенної держави, що “веде на даний момент боротьбу з червоногвардійцями, посланими у військо радою народних комісарів”⁴.

Приблизно у цей самий час мала місце одна з “силових” акцій донців. Вищезгаданий командувач військами Ростовського району і градоначальник Ростова генерал П.Т. Семенов наказав сформувати міську та окружну таганрозьку міліцію, а “у разі необхідності... ввести у Таганрог дві сотні козаків, як реальну підтримку розпоряджень уряду проти можливої протидії з боку соціалістичної меншості міського населення, яка захопила міське

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 42, л. 22–22 об.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 187, арк. 14; Там само, спр. 189, арк. 48, 51, 64, 79; Там само, спр. 190, арк. 23–23 зв.

³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 300; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 115.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 131, арк. 2–2 зв.

господарство міста завдяки недосконалості й однобокості виборчого закону революційного періоду”¹. Цілком можливо, що ця акція була інспірована Новочеркаськом за порадою М.А. Свечина. 30 травня 1918 р. у листі до П.М. Краснова він писав: “Вкрай бажано негайно призначити туди (у Таганрозький округ – В.М.) наші офіц. власті, а також відрядити комендантів на великі станції і особливо на прикордонні з козацькими командами”².

Реакція німців була негативною. Вони повідомили козацькому полковнику Кунакову, що існування очоленої ним таганрозької окружної міліції можливе лише після підпорядкування її німецькому командуванню³. Про те, що міліція “з дозволу Німецького командування” була таки створена, М.А. Свечин писав П.П. Скоропадському 26 червня. Генерал додавав: “У деяких пунктах цього округу у нас розташовані з відома німців козацькі гарнізони та інколи посилаються у різні місця цього округу, для піймання розбійників, козацькі загони”⁴.

Крім того, Рада управляючих відділами ВВД – так називався донський уряд після приходу до влади П.М. Краснова – ухвалювала окремі рішення, що стосувалися спірних округів. Так, 21 червня 1918 р. вона схвалила пропозицію управляючого відділом юстиції М.М. Захарова виділити 15 тис. крб. на утримання в’язнів у Таганрозькій тюрмі, а 26 червня задовольнила клопотання директора Ростовської 3-ї чоловічої гімназії про видачу 10 460 крб. на виплату за навчання 264 учнів галичан-біженців⁵.

Втім, деякі клопотання Рада управляючих відділами відхиляла “до з’ясування питання про приналежність Таганрозького округу до Всевеликого Війська Донського або до України”. Такий випадок зафіксовано 19 липня⁶.

¹ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 98.

² Переговоры Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 228.

³ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 99.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 16.

⁵ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 1, лл. 47, 50 об.–51.

⁶ Там же, д. 2, л. 17.

Зі свого боку, офіційний Київ запроваджував українську адміністрацію в спірних округах. Так, на залізничних станціях Таганрозького округу діяла українська міліція¹, а в самому місті Таганрог було відкрито українську митницю². Голова ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф. фон Дітмар констатував, що у Таганрозькому окрузі “за юридичної невизначеності становища фактично діяли українські розпорядження”³.

12 червня 1918 р. товариш міністра внутрішніх справ Гетьманату В.А. Кулябко-Корецький повідомив, що до України відійшли поштово-телеграфні установи Таганрозького округу⁴. 20 червня управляючий відділом відділом торгівлі і промисловості ВВД В.О. Лебедев писав А.П. Богаєвському: “Сьогодні гірничопромисловці Боково-Хрустальського району Таганрозького округу заявили мені, що по лінії Катерининської залізниці отримано телеграму про те, що віднині кордон України проходить у трьох верстах від Довжика на Ростов, тобто захоплює значну частину Донської Області. Водночас отримано повідомлення, що на станції Криндачівка знаходиться український комендант і що поштові перекази з Ростовського у Таганрозький округ не всюди приймаються під приводом, що це закордонне відправлення... Не можу не вказати на вкрай тяжкі наслідки для гірничої промисловості, що виникли внаслідок незаконних претензій України і найпокірніше прошу не відмовити у відповідному протесті перед Урядом Української Держави. Здавалося б необхідним циркулярним розпорядженням по всім установам Таганрозького округу підтвердити приналежність його до Всевеликого Війська Донського”⁵. Додамо, що Боково-Хрустальським називався антрацитовий район Донбасу із центром у

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, лл. 67, 89, 91, 92, 94, 96, 100.

² Обложение пошлиной иностранных товаров // Киевская Мысль. – 1918. – 21 августа. – № 142. – С. 2.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 87.

⁴ Там же, д. 41, л. 8; Там же, д. 42, л. 8.

⁵ Там же, д. 10, лл. 6–6 об.; Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский... – С. 99–100.

Криндачівці, яка у ті часи була селищем у Новопавлівській волості Таганрозького округу (нині це м. Красний Луч Луганської області). Довжик – річка на території Свердловського й Краснодонського районів Луганської області, права притока Великої Кам’янки.

12 липня 1918 р. газета “Приазовский Край” № 83 повідомила про приїзд до Таганрогу українських посадовців на чолі з призначеним комендантом міста (повітовим старостою) полковником Давидовим. Однак вже о 2-й годині дня німецьке командування зробило офіційне пояснення, що Давидов залишив Таганрог, і його приїзд вважається приватним візитом¹. О.В. Черячукін стверджував, що саме його “енергійний протест” змусив Гетьмана відкликати Давидова². 21 липня “Киевская Мысль” повідомила, що це призначення було непорозумінням³. Харківська “Волна” писала про те, що й у Ростові-на-Дону очікували приїзду українського градоначальника, але подробиць цієї справи не подавала⁴.

У офіційного Києва існував варіант, який міг вирішити всі суперечки з донцями – створення федеративної держави. Таку ідею висловив Д.І. Дорошенко ще під час першої зустрічі з делегацією М.А. Свечина⁵. Невдовзі це стало одним з основних питань українсько-донських переговорів. П.М. Краснов, можливо, розцінив пропозицію української сторони як крок назустріч його прагненням відбудувати Росію на федеративних засадах із забезпеченням донським козакам широких автономних прав. Крім того, йому будь-що потрібно було знайти спільника у війні з червоними. 15 червня 1918 р. він надіслав О.В. Черячукіну листа за № 142 з директивами стосовно цього питання: “Взагалі треба поторгуватися, але треба й пам’ятати, що федерація не тільки НЕМИНУЧА, але й вигідна для нас”. В обмін на свою

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, л. 34.

² Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 183.

³ Дон и Украина // Киевская Мысль. – 1918. – 21 июля. – № 117. – С. 2.

⁴ Из Ростова на Дону // Волна. – 1918. – 25 мая. – № 1. – С. 3.

⁵ Свечин М. Указ. соч. – С. 180–181.

згоду П.М. Краснов висував до Української Держави низку вимог, зокрема відмовитися від претензій на Ростовський і Таганрозький округи, кам'яновугільний район Донецького округу та віддати Луганськ¹. Як бачимо, він відмовлявся від планів приєднання будь-яких українських земель, окрім Луганська, в якому знаходився дуже потрібний козакам патронний завод. Проте Київ визнав такі умови неприйнятними, і переговори про федерацію припинилися до осені 1918 р.

У тому ж листі П.М. Краснов вказував О.В. Черячукіну на потребу використати на користь Дону напад більшовиків на Таганрог. 8–14 червня більшовицька флотилія із м. Єйськ на Кубані висадила поблизу Таганрога десант. Червоні сподівалися зайняти місто, перейти у наступ з метою з'єднання зі своїми частинами в районі Батайська (містечко на південь від Ростова) і відродити Донську Радянську Республіку. Проте у запеклих боях німецька 20-а Запасна дивізія розгромила їх². П.М. Краснов розмірковував таким чином: “Якщо вони [більшовики – В.М.] напали на Таганрог, як на місто українське, то вони, значить, порушили мирні переговори і показали цим, що вони знаходяться у стані війни з Україною; якщо вони напали на Таганрог, як на місто Донське, вони цим самим визнали наше право на нього, і Україна, промовчавши на це, теж його визнала”³.

Тим часом гетьманський уряд демонстрував упевненість у неминучості включення Таганрозького округу до складу Української Держави. 28 червня його МЗС відправило лист № 5101 до міністерства продовольчих справ, у якому мовилося: “...По провізорному списку, який у нас мається,

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 186.

² Обстрел Таганрога // Волна. – 1918. – 15 июня. – № 13. – С. 2; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 7, арк. 2–2 зв.; Советско-германские отношения... – С. 553; Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 202–203; Хмелевский К.А. Крах красновщины... – С. 103–109; Сергійчук В. Перші кроки у великий світ. – С. 260; Лазарев В.А. История донской валюты // Донской Архив. – Ростов-на-Дону, 2007. – Вып. 3. – С. 57–58.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 186.

Таганрогська Округа Донщини, по причині абсолютної більшості тамошньої Української людности повинна належати до Української Держави, а тим самим Таганрогську Округу Донщини належить задовольнити харчами і предметами першої необхідности уже зараз не чекаючи оформлення включення тої округи до Української Держави”¹. Взагалі ж гетьманське МЗС протягом травня-липня 1918 р. у листуванні з іншими відомствами та організаціями неодноразово повідомляло, що Таганрозький округ “провізорно” належить до України внаслідок переважання у ньому українського населення². Набагато рідше подібні заяви робилися стосовно Ростовського округу³.

Невизначеність становища, звичайно, непокоїла жителів спірних територій. 27 травня 1918 р. одразу низка установ Таганрозького округу (Таганрозьке окружне військове присутствіє, присутствіє з питань військового податку, селянське присутствіє, присутствіє опіки, тюремне відділення, комітет тверезості, санітарна комісія та добродійні установи) звернулися до вищих органів влади Української Держави та Всевеликого Війська Донського із проханням роз’яснити, кому вони повинні підпорядковуватися⁴. Варто відзначити, що серед значної частини населення панували проукраїнські настрої. Наприклад, МЗС Української Держави отримало “Меморіал” від громадськості Таганрозького округу, в якому було викладено прохання “по можливості швидше вирішити питання про приєднання Таганрогу та його Округу до того чи іншого державного утворення. Приєднання ж їх до України викличе, безсумнівно, задоволення величезної маси населення”⁵. 19 липня українська громада Ростова звернулася до гетьманського МЗС із проханням про приєднання міста до

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 189, арк. 103.

² Там само, спр. 187, арк. 4, 14; Там само, спр. 188, арк. 23 зв.; Там само, спр. 189, арк. 26, 48, 51, 98; Там само, спр. 190, арк. 23 зв.

³ Там само, спр. 189, арк. 64; Там само, спр. 11, арк. 30.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, л. 11.

⁵ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – С. 86.

Української Держави і захисту прав українських громадян на Дону¹. Цю позицію ростовці висловлювали не вперше, про що свідчить донесення німецького агента своєму уряду, зроблене ще 11 червня². Також у ЦДАВО України збереглася низка звернень різних установ Таганрозького й Ростовського округів до української влади³.

Водночас є документи, що свідчать і про протилежні настрої. Так, 12 липня 1918 р. волосне зібрання Федорівської волості Таганрозького округу, заслухавши доповідь коменданта волості прапорщика П.М. Бугрова про поточні політичні обставини, ухвалило: “Стосовно питання про те, кому ми хочемо належати – категорично заявляємо, що України, як самостійної держави, ми не визнаємо, вважаємо себе членами єдиної, неділимої Росії і просимо Донський Військовий Уряд про введення наших військ для охорони населення”⁴.

Повертаючись до подій кінця червня 1918 р. зауважимо, що поступово у відносинах Української Держави і ВВД все більшої ваги набирали аргументи на користь укладення антибільшовицького союзу. Тому якнайшвидше вирішення територіальних суперечок стало вигідне обом сторонам. Дон полишив спроби приєднати українські землі і лише прагнув відстояти Таганрозький округ. Імовірно, Київ зосередився саме на намаганнях закріпити його за собою, адже там переважало українське населення. На те, що “каменем спотикання” в українсько-донських взаєминах стали саме ці землі, вказують у мемуарах чимало тогочасних діячів⁵.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 28 зв.; Украинская громада Ростова-на-Дону // Волна. – 1918. – 20 июля. – № 41. – С. 2–3; Сергійчук В. Неусвідомлення України. – С. 181–183.

² Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 131.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 189, арк. 26, 45, 51, 54; Там само, спр. 190, арк. 43, 46.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 20, 31.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 291; Свечин М. Указ. соч. – С. 157, 175; Поляков И.А. Донские казаки в борьбе с большевиками. –

На пошук вирішення проблеми був спрямований вищезгаданий лист М.А. Свечина, написаний П.П. Скоропадському з Новочеркаська 26 червня. У першій його частині генерал із невдоволенням писав: “Урядові органи України, не заявивши нічого центральній владі на Дону, розсилають різні розпорядження на залізниці, які проходять у Таганрозькому окрузі, а також і в інші органи урядової влади у ньому, які отримують платню від Дону”. Він підкреслював, що “...безболісно Україна зазіхнути на округ не може... без Таганрозького округу Війську загрожує економічна смерть і тому відторгнення його від Дону завдасть такого удару козакам, який навряд чи сприятиме спокійному життю між двома сусідами”. М.А. Свечин радив Гетьману “покласти кордон там, де він пролягає між адміністративним поділом Катеринославської й Харківської губ. – з одного боку й Областю Війська Донського – з іншого”¹. На думку історика В.М. Матвієнка, справжнім автором чи натхненником цього листа був П.М. Краснов². Цілком можливо, що Військовий Отаман дійсно таким чином зондував ґрунт для можливості відновлення територіального status quo, хоча в офіційних переговорах ще продовжував висловлювати претензії на Луганськ.

Поки офіційні Київ і Новочеркаськ з’ясовували стосунки на дипломатичних переговорах, деякі козацькі командири намагалися встановити свої порядки на місцях. Скажімо, 6 липня від “Обласного союзу Горнотруд” з Харкова до Києва була відправлена телеграма на ім’я голови Ради Міністрів Ф.А. Лизогуба і міністра праці Ю.М. Вагнера. Вона повідомляла, що “у чистяковський гірничий район Таганрозького округу виїхав козацький загін під командуванням полковника Маньковського, що оголосив себе начальником району. Побитий голова районного відділу союзу.

М., 2007. – С. 381, 391; Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 116; Соколов К.Н. Правление генерала Деникина. – М., 2007. – С. 71.

¹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 16–17.

² Матвієнко В.М. Україна і Дон. – С. 128; Його ж. Українська дипломатія 1917 – 1921 років. – С. 73.

Розшуковуються решта членів Правління. Робітниче населення тероризується. Видобуток вугілля, що налагоджувався зусиллями союзу, гине. Необхідне термінове втручання”. На полях отриманої телеграми у Києві занотували: “Терміново. 9. VII. о 2 год. ранку. Повідомити Німецькому Командуванню та Міністерству Закорд. Справ”¹. У ті ж дні преса писала, що донські частини знаходяться вже й у Макіївському районі Таганрозького округу².

Проте німці на той час вже не були налаштовані захищати українські інтереси в цьому районі. На початку липня 1918 р. вони, стурбовані українсько-донськими протиріччями та несподіваною більшовицькою атакою на Таганрог вирішили, що до з’ясування належності міста Україні чи Дону всі адміністративні розпорядження будуть видавати німецький комендант або органи місцевого самоврядування³. Міська дума підтримала їх, оголосивши про тимчасову нейтральність Таганрозького округу⁴. Про наміри німецької сторони вищезгаданий начальник таганрозької окружної міліції полковник Кунаков повідомляв у надсекретному листі до П.М. Краснова: “Прагнучи роз’єднати Україну з Доном, створивши між ними прошарок, німці захопили Таганрозький округ, явно не бажаючи передати його жодній з цих областей... Землевласники, промисловці, гірничозаводчики... майстерно налаштовуються проти Українського, особливо проти Донського Урядів; за всякої слушної нагоди говориться про слабкість цих урядів, про їхнє невміле управління й занадто ліберальні переконання... Від кількох осіб, зазвичай досить добре обізнаних, я чув про такий план німців щодо Таганрозького округу: округ вони хочуть якомога щільніше колонізувати і промисловість – насамперед гірничозаводську – прибрати до своїх рук, згодом, зміцнивши

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 131, арк. 1.

² Донецкий бассейн и Донское правительство // Волна. – 1918. – 6 июля. – № 30. – С. 4.

³ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 101; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, л. 22.

⁴ Яременко О.І. Вказ. праця. – С. 22.

своє становище, проголосити Таганрог вільним містом, не віддаючи його ні Дону, ні Україні, створивши таким чином бажаний для них німецький прошарок між цими Областями... Стосовно Ростовського округу, Олександро-Грушевського вугільного району й приморської частини Кубані, очевидно, ще достеменного плану не існує”¹.

Для управління Таганрозьким округом німецьке військове командування сформувало комісію із 12 учасників – представників міського громадського управління, окружного суду, союзу земельних власників, гірничого управління, сільськогосподарського товариства, від селян, робітників та ін. Головою комісії призначили генерала Колпікова (або Колпакова), його товаришем – колишнього таганрозького міського голову І.Є. Платонова. При цьому діяв і німецький комендант округу – граф Г. фон Посадовський-Венер². Місцеве німецьке командування перевіряло усі вхідні й вихідні телеграми по округу³.

Водночас німці відчували потребу у союзі з донськими козаками, оскільки побоювалися їхнього об’єднання з повсталим проти більшовиків проантантівським чехо-словацьким корпусом і можливого відновлення Східного фронту. Такий варіант розвитку подій обговорювався на нараді між представниками імперського уряду й Верховного головнокомандування у Спа 2–3 липня. Донці одразу зрозуміли, яку користь можна отримати від дружби з німцями. 8 липня О.В. Черячукін за порадою П.М. Краснова зробив офіційну заяву на ім’я німецького посла в Україні барона А. Мумма. В ній зазначалося, що ВВД не пропустить на свою територію ворожі Німеччині сили (малися на увазі чехо-словаки), якщо та визнає його самостійність і допоможе утримати за собою бажані території⁴. А вже 9–10 липня у

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, лл. 13–14 об.

² Таганрог // Киевская Мысль. – 1918. – 6 августа. – № 130. – С. 3.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, л. 70.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 190; Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 123.

Новочеркаськ прибула німецька військова делегація, у складі якої, зокрема, перебували начальник штабу 12-го Вюртемберзького корпусу генерал-майор фон Стефані та офіцер Генштабу майор барон Ф. фон Кохенгаузен. Посланці заявили П.М. Краснову та А.П. Богаєвському, що “німецьке командування обстоює перед Україною недоторканність кордонів Війська Донського, і Німеччина вважає себе союзницею донських козаків у боротьбі з більшовиками”¹. Фон Стефані також повідомив, що територіальним питанням, зокрема з’ясуванням державної приналежності Таганрозького округу, займається особлива комісія у Києві під головуванням барона А. Мумма й за участі головнокомандувача групи армій “Київ” генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна². Німецьке командування у Києві готувало доповідь Вільгельму II про необхідність приєднання Таганрозького округу до ВВД³. Той же генерал фон Стефані висловлював думку, що “настрій селян у Таганрозькому окрузі був би краще, якби округ підпорядковувався Дону, оскільки Київ далеко звідси, та й настрої селян там гірший”⁴.

11 липня 1918 р. П.М. Краснов написав Вільгельму II листа, в якому пропонував налагодити тісні дружні відносини. Лист містив і прохання “допомогти вирішенню суперечки між Україною і Військом Донським через Таганрог і його округ на користь Війська Донського”. Свою позицію Військовий Отаман аргументував тим, що ВВД нібито володіє “Таганрозьким округом більше п’ятисот років... Таганрозький округ є частиною Тмутаракані, від якої і постало Військо Донське”⁵. Це відповідало поширеній на той час тмутараканській версії походження козацтва. Листи із роз’ясненням “історичної приналежності” Таганрозького округу лідер ВВД

¹ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 261.

² Из истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 474.

³ Заявление атамана Краснова // Волна. – 1918. – 18 июля. – № 39. – С. 4.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, л. 24–24 об.

⁵ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 264.

писав і генералові від кавалерії К.А. фон Кнерцеру, війська якого контролювали цю територію¹.

Хоча Вільгельм II так і не отримав листа від П.М. Краснова, на Дону були переконані, що саме цей документ спонукав Німеччину вплинути на позицію України². Офіційний Берлін справді почав діяти на користь Дону. Наприклад, Ф. фон Кохенгаузен говорив про шалений тиск, який чинила на українців німецька дипломатія³. За твердженням історика Я.В. Штанька, німецьке військово командування в Україні також натиснуло на гетьманський уряд, щоб він погодився на кордони, які існували між українськими губерніями та ОВД у Російській імперії⁴. Не виключено, що до таких дій німців підштовхувала ще й позиція більшовиків: 20 липня 1918 р. член російської фінансово-політичної комісії в Берліні Ю. Ларін (справжнє прізвище М.З. Лур'є) в інтерв'ю кореспонденту Бюро преси при ВЦВК Рад висловив думку, що для виконання економічних зобов'язань Радянської Росії за Брестським договором потрібна “відмова з боку Німеччини в підтримці всіляких домагань уряду Скоропадського” на низку територій, які, на думку Москви, повинні були належати до РСФРР. Серед них називалася й Донська область у дореволюційних межах⁵.

Відчуваючи впевненість у своїх силах, уряд ВВД активізував діяльність з підпорядкування собі окремих установ Ростовського й Таганрозького округів. Так, 20 липня донський управляючий відділом землевпорядкування і землеробства І.Т. Семенов надіслав лісничому Ростовського лісництва В.М. Корсаку розпорядження про включення лісництва до складу лісової частини відділу. В.М. Корсак підкорився і передав усі справи лісництва

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 42, лл. 6–7 об., 9–11 об.; Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский... – С. 98–99.

² Краткий Исторический Очерк... – С. 11.

³ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 125.

⁴ Штанько Я.В. Військово-політичні взаємини... – С. 141.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 11; Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. – С. 26.

уряду ВВД, мотивуючи свої дії тим, що “будь-який протест з його боку був би цілковито марним”, а “для користі справи бажано, щоб ліс перебував у віданні найближчого Лісового Управління, яким є лісова частина на Дону”¹. Цей випадок був не єдиним. 16 липня МВС Гетьманату у листі № 6259, адресованому Д.І. Дорошенку, повідомило, що Таганрозька поштово-телеграфна установа “признає себе до складу Донської республіки та не виплачує грошових переводів, прийнятих на території Української Держави”².

В оточенні Гетьмана найбільш рішуче відстоювали приналежність донських земель Україні національні діячі, насамперед Д.І. Дорошенко. Під їх впливом П.П. Скоропадський, “коли справа торкнулася кордонів проявив довго свою непоступливість”³. Начальник розвідувального відділу штабу Донської армії В.В. Добринін згодом відзначив, що “у переговорах німці проявляли більшу зговірливість, ніж руські люди “українці”⁴. Сам Гетьман згадував, що він безрезультатно переконував “українські кола” піти назустріч донцям, оскільки чудово розумів, що “для нас мати на фланзі розлючених до краю козаків просто-таки було б дико”⁵.

Але зрештою і найбільш патріотично налаштованим посадовцям Української Держави під впливом німців і заради союзу з ВВД довелося поступитися. Д.І. Дорошенко у своїх споминах так пояснював їхню позицію: “Ми вважали, що мати українську іреденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення – буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську іреденту”⁶. Його точку зору поділяв посол у Болгарії О.Я. Шульгін, який у листі з Софії від 1 вересня 1918 р. зазначав: “До речі,

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 56, арк. 5–5 зв.

² Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 190, арк. 31.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 184.

⁴ Добрынин В. Указ. соч. – С. 36–37.

⁵ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 236.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 292.

комбінація з Доном не погана. Я з Вами цілком погожуюся. Краще мати доброго сусіда ніж лишній шматок землі”¹.

За укладеною 7 серпня “Попередньою угодою”, кордон між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським був визначений за останньою (1887 – 1917 рр.) адміністративною межею між Катеринославською, Харківською, Воронежською губерніями та Областю Війська Донського, “причому в районі Маріуполя, який залишається за Україною, сторони визнали за необхідне відведення на схід площі землі, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарчого управління міста і порту з їх околицями” (ст. 1). Отже, незначна частина Таганрозького округу все-таки відходила до Української Держави. С.П. Шелухін передбачав, що це буде “земля на кілька верст, потрібна для города, таможні, складів, порту і прикордонних умов життя города”². Д.І. Дорошенко відзначив, що цей “невеликий клаптик біля Маріуполя... ми виговорили собі з стратегічних мотивів”³. Донські війська отримали право зайняти залізничні лінії Чертково – Ліски та Ліски – Поворіно, які перебували здебільшого у межах Воронежської губернії (на ці території претендувала Україна), “аж до припинення загрози з півночі недоторканності територій України і Всевеликого Війська Донського” (ст. 4). На Дону забезпечувалися права “української народності” на мову, школу і культуру нарівні з усіма іншими громадянами; ті ж права отримували в Україні донські уродженці (ст. 5)⁴.

Донська сторона розцінила підписання “Попередньої угоди” як велику дипломатичну перемогу. П.М. Краснов, О.В. Черячукін, В.О. Лебедєв не

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 8а, 11 зв., 12 зв.

² Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 178, арк. 7–7 зв.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 292.

⁴ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 1–1 об.; Там же, ф. Р-1261, оп. 3, д. 1, л. 81–81 об.; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3–3 зв.; Там само, спр. 128, арк. 29–29 зв.

приховували задоволення від умов договору¹. Зі свого боку П.П. Скоропадський у листі до П.М. Краснова ч. 5/478 від 10 серпня 1918 р. висловив радість з приводу успішного завершення переговорів. Разом з тим він дав зрозуміти, що офіційний Київ зробив великі поступки Новочеркаську: “Впевнений, що Уряд Всевеликого Війська Донського і все славетне Донське козацтво гідним чином оцінить ту готовність, з якою Український народ пішов назустріч цій угоді в ім’я встановлення міцних і дружніх взаємовідносин між Всевеликим Доном і Україною”².

Необхідно сказати, що “Попередня угода” втілювалася у життя не надто оперативно. Гетьманська міліція не поспішала залишити тепер уже приналежні Всевеликому Війську Донському території. 10 серпня 1918 р. начальник Ростовської дільниці військової міліції ВВД рапортував, що відрізок Катерининської (Запорізької) залізниці у межах Таганрозького й Ростовського округів до станції Ростов досі йому не підконтрольний і обслуговується українською міліцією, комендант якої знаходиться на станції Таганрог. Наприкінці серпня П.М. Краснов був змушений вимагати у відділу закордонних справ негайно з’ясувати у німецького командування в Києві терміни допущення донської адміністрації у Таганрозький округ³. Лише 17 вересня майор Ф. фон Кохенгаузен написав йому, що штаб німецького головнокомандувача та український уряд згодні допустити чиновників і міліцію ВВД у Таганрозький округ. Однак виконувати свої обов’язки вони можуть лише після того, як підуть поліцейські органи німецьких військ. При цьому й восени 1918 р. українська міліція у Таганрозькому окрузі нерідко відмовлялася поступитися місцем донській. Такі повідомлення надходили зі станцій Харцизьк, Іловайська, Матвіїв Курган, Мушкетове. 7 жовтня відділ закордонних справ ВВД попросив О.В. Черячукіна терміново вирішити це

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 23, 34; Там же, д. 46, л. 73.

² Там же, д. 38, л. 26–26 об.

³ Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 64.

питання з гетьманським урядом¹. Тільки в ці дні, на початку жовтня 1918 р. було повідомлено про остаточне приєднання округу до ВВД, а призначений Новочеркаськом окружний отаман полковник Ф.В. Жученков почав виконувати свої обов'язки². Також протягом тривалого часу не було визначено межі території в районі Маріуполя, відведеної Українській Державі³.

Зазначимо, що приєднання Таганрожчини спричинило неочікувані ускладнення для донського уряду. Виявилось, що більшість новобранців цього переважно некозацького за населенням округу не бажали служити у Донській армії. Відзначалися випадки дезертирства, крадіжки зброї, грабіжництва й розбоїв. Донське командування відповідало на це найжорстокішими заходами. 6 листопада 1918 р. П.М. Краснов наказом ВВД № 1274 був змушений взагалі скасувати призов іногородніх 1918, 1919 і 1920 рр. у Таганрозькому окрузі, замінивши його військовим податком у 250 крб. з кожного призовника та призначенням на державні примусові роботи усіх видів⁴.

П.М. Краснов і начальник штабу Донської армії генерал-майор І.О. Поляков згадували, що восени 1918 р., після визначення українсько-донського кордону, німецькі гарнізони залишилися тільки у Ростові й Таганрозі⁵. Дійсно, німецькі війська поступово виводилися з Дону, проте вони зберегли присутність не лише у цих двох містах. Зокрема, документи повідомляють, що у жовтні з повітового міста Ізюм Харківської губернії до

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 10, лл. 67, 84–85, 87, 89, 91–92, 94, 96–97, 100; Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский... – С. 100.

² Питання про Таганрог // Відродження. – 1918. – 2 жовтня. – Ч. 149. – С. 4; Присоединение Таганрога // Киевская Мысль. – 1918. – 9 октября. – № 181. – С. 3; Трагедия Казачества. – Прага, 1934. – Ч. II. – С. 171; Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 65; Волков С.В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 1. – С. 436.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 188, арк. 43–43 зв.

⁴ Там само, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 21; Борьба за власть Советов на Дону. – Ростов-на-Дону, 1957. – С. 377–378; Из истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 500–501; Миронов С.С. Гражданская война в России. – М., 2006. – С. 392.

⁵ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 267, 353; Поляков И.А. Указ. соч. – С. 391.

Батайська перекинули “частини резервно-запасного № 2 полку (пруський склад)”¹.

Важливе значення мала позиція ВВД стосовно приналежності Богучарського, Бірюцького, Валуйського, Острогозького й Павловського повітів Воронежської губернії, що з північного заходу примикали до території козацької держави. Україна претендувала на них із етнополітичних мотивів. 7 жовтня 1918 р. П.М. Краснов заявив: “Нічого не маю проти приєднання цих повітів до України, якщо Україна займе їх своїми військами та окреслить кордони Дону”².

В Україні національна опозиція до режиму П.П. Скоропадського негативно відреагувала на угоду Києва і Новочеркаська. 30 серпня 1918 р. Український Національний Союз ухвалив “Резолюцію у справі Донщини”, в якій зазначалося: “Три округи: Ростовська, Таганрогська і Донецька, залюднені майже цілком українським населенням, відділюються мимо волі населення від України і віддаються під владу донського уряду, що позбавляє повних політичних прав українське населення, в кількості більше як півтора мільона людей... Український Національний Союз рішуче вимагає, щоби при складанні остаточної згоди з Донщиною твердо захищалися права українського народу і не було допущено його поневолення та безправности”³.

Гетьманська влада проігнорувала цю політичну заяву. Проте не можна оминати увагою висновки урядової комісії під головуванням сенатора С.П. Шелухіна, яка займалася з’ясуванням меж України. На її думку, у разі припинення існування ВВД як незалежної держави і входження його до складу Росії, потрібно вважати недійсною “Попередню угоду” і пересунути українські кордони за етнографічним принципом – у відповідності з адміністративною межею між Катеринославською, Харківською,

¹ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 106.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 97, 100–101.

³ ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 35; Христюк П. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 109; Іванис В. Вказ. праця. – С. 78.

Воронезькою губерніями та Областю Війська Донського, яка існувала до 1887 р.¹ Отже, Українська Держава остаточно не відкидала можливості територіального розширення. Крім того, її МЗС взяло на себе підтримку українського національного руху у ВВД “шляхом субсидій українським організаціям і видавництвам”². У вересні-жовтні 1918 р. чиновники МЗС у листуванні з іншими міністерствами дуже часто наголошували на тимчасовому характері угоди з ВВД, невиробленості сталого кордону з ним і продовженні переговорів з донськими представниками³. У листопаді, з огляду на потребу налагодження діалогу з Антантою, МЗС видало французькою мовою брошуру “Les Annales de l’Ukraine” (“Початок України”), на обкладинці якої розмістили етнографічну мапу 1915 р., де в межах України позначено велику частину Області Війська Донського із містами Ростов, Азов, Таганрог⁴.

Більш помірковану точку зору висловив директор Бюро преси й Української Телеграфної Агенції, майбутній ідеолог українського націоналізму Д.І. Донцов у меморіалі “О границях Української Держави під взглядом політичним”, надісланим у жовтні 1918 р. до політичної комісії при українській мировій делегації, що вела переговори із РСФРР. Він зазначав: “Територія Дону, що ділить Україну від Кавказу і Кубані з одної сторони, з другої Московщину від Кавказу і Чорного моря, має кольосальне політичне значінне. Мати в Донщині приятеля є найпершою і найважнішою задачею нашої східньої політики. За ціну сього приятельства могла б Україна зрезігнувати з Українських національних окраїн Донщини. Анексія Донщини для осягнення безпосереднього получения с Кубанію була б шкідлива і неможлива до переведення... з’огляду на слабкість сепаратистних течій на

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 178, арк. 7–7 зв.

² Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 134.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 187, арк. 34, 40 зв., 42, 45; Там само, спр. 188, арк. 47; Там само, спр. 190, арк. 80, 106.

⁴ Там само, спр. 77, арк. 29.

Донщині старатися установити границі з нею як найвідповідніші зі взглядів стратегічних. Конкретно: Округ Таганрогський і частина Ростовського (без Ростова) могли би припасти Україні”. Однак, на думку Д.І. Донцова, “непотрібне розмеження в сторону Дону і Кавказу... може допровадити до розсадження Держави з середини... через прилучення великих чужонаціональних територій”. Питання про створення українсько-донської федеративної держави, яке з наближенням поразки Четверного союзу у світовій війні знову почало набувати актуальності, Д.І. Донцов не вважав актуальним і радив зосередитися на внутрішній консолідації України¹.

Питання кордонів у взаємовідносинах України з Військом Донським лише ненадовго було знято з порядку денного. Під час скороходівської зустрічі 2 листопада 1918 р. П.М. Краснов заявив П.П. Скоропадському про потребу донців у зв'язку із виведенням німецьких військ зі стратегічних міркувань тимчасово зайняти станцію Дебальцеве. Гетьман погодився. 6 листопада О.В. Черячукін надіслав звернення до військового міністра Української Держави О.Ф. Рогози. Він повідомив про рішення щодо станції Дебальцеве й додав: “Разом із цим Донський Отаман для забезпечення стратегічних перевезень і належного облаштування лівого флангу Північного фронту доручив мені прохати Український Уряд про передання тимчасово в управління Відділу Шляхів Сполучення Всевеликого Війська Донського залізничних ліній Міллерове – Дебальцеве з гілкою на Первозванівку, Лиха – Родакове, про що я окрім прохання до Вас звертаюся до Міністра Закордонних Справ і Міністра Шляхів Сполучення”². Військове міністерство також погодилося задовольнити прохання П.М. Краснова³.

11 листопада 1918 р. закінчилася Перша світова війна, 13-го ВЦВК Рад у Москві анулював “грабіжницький” Брест-Литовський мир, а 14-го в Україні спалахнуло антигетьманське повстання під проводом Директорії. Вже

¹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 17, арк. 78–80.

² Там само, ф. 1077, оп. 4, спр. 6, арк. 3 зв.

³ Там само, арк. 2; Штанько Я.В. Військово-політичні взаємини... – С. 143.

протягом перших його днів офіційний Київ практично втратив контроль над Донбасом і був змушений дозволяти або навіть прохати уряд Всевеликого Війська Донського ввести туди свої війська, щоб запобігти поширенню серед робітництва “більшовицьких настроїв”.

29 листопада 1918 р. П.М. Краснов у телеграмі наказав О.В. Черячукіну прохати у Гетьмана дозволу зайняти донськими військами Луганська і Дебальцевого, а також розібрати деякі залізничні шляхи на східній окраїні України¹. Військовий Отаман прохав про це тому, що з’явилися чутки про згоду німців пропустити більшовицькі частини на Харків, у тил Донської армії, в обмін на пропуск їх до Німеччини через зайняті більшовиками райони. Та й загалом харківський напрямок вважався слабко захищеним від наступу Червоної армії². Гетьман одразу задовольнив прохання Військового Отамана. Наприкінці листопада – на початку грудня вже харківський губерніяльний староста С.О. Шидловський звернувся по військову допомогу до П.М. Краснова й А.І. Денікіна³, а 7 грудня гетьманський уряд зобов’язав міністра закордонних справ Г.О. Афанасьєва “прохати Отамана Всевеликого Війська Донського генерала Краснова надати допомогу у справі визволення м. Харкова і Харківської губернії від повстанців”⁴. Нарешті, 11 грудня гетьманське МЗС дозволило донським частинам зайняти завод Русько-Бельгійського металургійного товариства у Єнакієвому для припинення політичного страйку його працівників⁵.

Донці у цей час небезпідставно побоювалися, що виведення німецьких і австро-угорських військ з України зробить західні кордони ВВД

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 217.

² ЦДАВО України, ф. 4401, оп. 1, спр. 9, арк. 6.

³ Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції... – С. 310; ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 77–77 зв.; Там само, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 86–86 зв.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 93.

⁵ Там само, оп. 1, спр. 127, арк. 108.

беззахисними перед більшовиками. Аналіз джерел та літератури¹ дав змогу з'ясувати, що козаки зайняли (з півночі на південь): Старобільськ, Біловодськ, Городищенську волость Старобільського повіту, Бахмут (нині Артемівськ Донецької області), Луганськ, Родакове, Дебальцеве, Єнакієве, Юзівку, Волноваху, Маріуполь, низку менших населених пунктів – тобто більшу частину українських територій, на які за півроку до того висував претензії П.М. Краснов. Газети навіть поширювали чутки про швидке просування донських частин у напрямку Києва². Зауважимо, що німецьке командування перед тим, як вивести війська з регіону, застерігало донців не посилати свої частини дуже далеко³.

21 листопада 1918 р. П.М. Краснов видав наказ Всевеликому Війську Донському № 1458, який фактично був відозвою до українців і роз'яснював позицію донського уряду з приводу подій в Україні. Військовий Отаман запевняв: “Дон не зазіхне ні на ваші землі, ні на ваші закони, ні на ваші права. Козаки є для вас тим здоровим началом, яке допоможе вам продовжити вашу мирну працю і жити абсолютно спокійно, не побоюючись убивств і насильств руйнівників Росії і Української Держави і найлютіших ворогів свободи”⁴.

Директорія УНР, прийшовши до влади 14 грудня 1918 р., для визначення державних кордонів керувалася насамперед етнографічним

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 93; Там само, ф. 1077, оп. 4, спр. 6, арк. 1–3 зв.; Там само, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 23; Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 353; Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 217, 221, 224; Мирошниченко П. Старобельцы // 1918 год на Украине. – М., 2001. – С. 266; Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 528–529; Історія міст і сіл Української РСР. – Луганська область. – С. 84, 185–186, 199, 849; Історія міст і сіл Української РСР. – Донецька область. – С. 92–93, 158, 226, 301, 398; Штанько Я.В. Військово-політичні взаємини... – С. 143; Савченко В.А. Указ. соч. – С. 149, 194, 253.

² Донские казаки на Украине // Южное Слово. – 1918. – 21 ноября. – № 30. – С. 3.

³ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 129.

⁴ Калинин И.М. Указ. соч. – С. 112–113; Ген. Краснов о событиях на Украине // Киевская Мысль. – 1918. – 26 ноября. – № 224. – С. 3.

принципом¹. У цьому вона спиралася і на заяви місцевого населення. Зокрема, наприкінці грудня 1918 р. до Українського Національного Союзу надійшла доповідна записка від українців Дону, “на підставі висновків історії та науки”, про необхідність приєднання до України “українських областей Дону”². Тож відновлена УНР опинилася у стані конфлікту з козацьким Доном. На теренах Донбасу спалахнули бої між українськими й донськими частинами. 16 грудня Рада Комісарів Народних Міністерств УНР розглядала питання “про заняття частинами Донського війська деяких місцевостей України, згідно таємній умові з бувшим гетьманським урядом” і ухвалила звернутися щодо цього до Директорії³. 23 грудня голова Ради Комісарів В.М. Чехівський звернувся до О.В. Черячукіна з офіційним протестом проти захоплення донцями українських міст⁴. Директорія також готувала протест до посла ВВД з приводу козацького терору проти робітничих організацій у Донбасі⁵. 4 січня 1919 р. В.М. Чехівський вже як голова Ради Народних Міністрів УНР заявив: “З Доном боремося силою зброї, але тільки до наших кордонів, у межі Дону не йдемо. Ми повинні рахуватися з реальною силою. Краснова визнавати не будемо”⁶.

Однак швидкий наступ Червоної армії призвів до витіснення УНР із Лівобережжя та втрати контакту між українськими й донськими військами. Відтоді політичні діячі могли обстоювати східний кордон України тільки шляхом дипломатичної боротьби. У березні 1919 р. професор Й.Г. Пеленський підготував для Паризької мирної конференції “Пояснюючу записку в справі етнографічних границь суцільної української території”.

¹ Об’єднана Україна // Відродження. – 1918. – 22 грудня. – Ч. 217. – С. 1–2.

² Донские “украинцы” // Южное Слово. – 1918. – 27 декабря. – № 62. – С. 1.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 94.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 224–225.

⁵ По Донецкому бассейну // Волна. – 1918. – 22 декабря. – № 52. – С. 3; Заседание совета министров // Волна. – 1918. – 31 декабря. – № 59. – С. 2.

⁶ Рафес М.Г. Указ. соч. – С. 130.

Він доводив, що до УНР цілком або значною частиною мали відійти Міуський (Таганрозький), Донецький, Черкаський і Перший Донський округи¹. У ще одній пояснювальній записці невідомого автора “Державні межі Української Народньої Республіки” йшлося, що на Донщині “деякі місцевости за люденні Українцями майже на 70 проц.”². 19 квітня 1919 р. керівник надзвичайної дипмісії УНР у Греції Ф.П. Матушевський подав Еллінському Королівському урядові меморандум з метою отримання зовнішньополітичної підтримки в утвердженні УНР на етнічних українських землях. Серед таких вказувалася більша частина Донщини³.

Втім, апеляції робилися не лише на адресу країн Антанти. В.К. Винниченко, який після відставки з посади голови Директорії виступив прихильником створення самостійної Української Радянської Республіки, на початку квітня 1919 р. за посередництва уряду комуністичної Угорщини запропонував Раднаркому РСФРР визнати суверенітет такої держави в етнографічних межах, включаючи частину Донщини з переважаючим українським населенням. Радянська сторона відкинула цю пропозицію⁴.

Тим часом офіційний Новочеркаськ намагався утвердити вплив на східноукраїнських територіях. Наприкінці грудня 1918 р., щойно в Україні припинив існування союзницький гетьманський уряд, П.М. Краснов відправив генерала М.А. Свечина представляти інтереси Всевеликого Війська Донського на Паризькій мирній конференції. З-поміж інших завдань він доручив йому домагатися приєднання до ВВД частини Катеринославської губернії⁵. Однак ці сподівання виявилися марними, оскільки делегацію М.А. Свечина не допустили до роботи мирної конференції.

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 178, арк. 3.

² Там само, спр. 56, арк. 22; Там само, ф. 3809, оп. 2, спр. 11, арк. 9.

³ Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919 – 1920 рр.). – Кам’янець-Подільський, 2006. – С. 53.

⁴ Галаган М.М. Вказ. праця. – С. 445–447.

⁵ Сватиков С.Г. Указ. соч. – С. 163; Свечин М. Указ. соч. – С. 190.

21 грудня 1918 р. П.М. Краснов наказом Всевеликому Війську Донському № 1718 призначив донського генерал-майора О.П. Фіцхелаурова генерал-губернатором Старобільського повіту Харківської губернії¹. Як стверджується в академічній “Історії міст і сіл УРСР”, донці проголосили свою владу також на території Маріупольського повіту Катеринославської губернії². 3 січня 1919 р. П.М. Краснов наказом № 1945 оголосив Луганський патронний завод власністю ВВД “до встановлення твердої влади на Україні”. Всі особи штатного складу заводу зараховувалися на донську службу з 1 січня 1919 р., а сам завод підпорядковувався начальнику артилерії ВВД. 7 січня наказом № 1987 до Всевеликого Війська Донського були приєднані м. Юзівка, територія Новоросійського товариства кам’яновугільного, сталевого і рейкового виробництв та усі місцеві підприємства. У двох останніх випадках рішення були прийняті, виходячи насамперед із військово-економічних мотивів, і вважалися тимчасовими “до встановлення міцної влади й відновлення цілковитого порядку на Україні”³.

Зрештою, постановою Особливої наради при головнокомандувачі ЗСПР від 7 лютого 1919 р. Північно-Донецька залізниця (перебувала на теренах Харківської, Катеринославської і Курської губерній) “у міру того, як вона буде зайнята” тимчасово підпорядковувалася відділу шляхів ВВД⁴. В управлінні цього відомства потрапили також окремі українські ділянки Катерининської і Південних залізниць (за Гетьманату і Директорії вони мали назву Запорізької та Слобідської відповідно)⁵. 3 червня 1919 р. Особлива нарада тимчасово включила в округ Таганрозького окружного суду і Новочеркаської судової палати частини Катеринославської губернії у міру їх

¹ Перечень избранных Приказов Донского Атамана... – С. 373.

² Історія міст і сіл Української РСР. – Донецька область. – С. 226.

³ ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 23; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 68, л. 4.

⁴ Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине. – М., 2008. – С. 121.

⁵ Там же. – С. 148, 193–194; ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 6, л. 83 об.

підпорядкування Збройним Силам на Півдні Росії¹. Загалом після об'єднання Донської і Добровольчої армій у рамках ЗСПР всі зайняті ними території підпорядковувалися верховній владі головнокомандувача А.І. Денікіна.

Востаннє за доби Української революції 1917 – 1921 рр. питання встановлення українсько-донського кордону розглядалося під час переговорів у Тарнуві між урядом УНР на еміграції та Донською демократичною групою. Конвенція про міжнародно-правове об'єднання від 2 квітня 1921 р. тимчасово до підписання повномасштабного двостороннього договору визнавала “Область Війська Донського в її географічних кордонах”, тобто за станом на 1917 р. При цьому на теренах ОВД українцям гарантувалася рівноправність з іншими громадянами, право створювати й утримувати будь-які національні культурні установи. Особливі привілеї отримувало українське населення Таганрозького й Ростовського округів: церкви з українськомовною службою, громадські й державні школи з викладанням українською, право послуговуватися українською мовою в судових і адміністративних установах². В цілому умови нагадували “Попередню угоду” періоду Гетьманату П.П. Скоропадського, але із більшим ступенем деталізації прав українців на Дону. Враховуючи тогочасні історичні обставини, конвенція 1921 р. мала тільки декларативне значення.

Отже, протягом 1917 – 1921 рр. відбувався складний процес пошуку порозуміння між Україною і Військом Донським. Найбільш продуктивним став час Гетьманату П.П. Скоропадського, коли сторони налагодили тісні взаємовідносини, вирішили низку протиріч і визнали суверенітет одна одної. Однак після відновлення Української Народної Республіки відносини з Доном знову загострилися, і сторони більше не змогли досягти політичного компромісу.

¹ Журнали засідань Особого совещания... – С. 378.

² Сергійчук В. Неусвідомлення України. – С. 191–192.

2.2. Українська дипломатія на Дону

Українська Центральна Рада і Генеральний Секретаріат виявили зацікавленість до Південно-Східного Союзу Козацьких Військ, Горців Кавказу і Вільних Народів Степів одразу після його проголошення (20 жовтня 1917 р.). Вже наприкінці жовтня президія УЦР доручила членові Ради Є.Д. Онацькому, 23-річному випускникові історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, провести переговори з Об'єднаним Урядом Південно-Східного Союзу та військовими урядами Дону і Кубані. 31 жовтня 1917 р. він виїхав з Києва і в листопаді провів переговори із представниками урядових кіл Дону¹. Висловлюючи свої враження від поїздки, Є.Д. Онацький звернув увагу, що Об'єднаний Уряд перебуває у стадії організації, для якої характерна відсутність представників деяких козацьких військ та брак однотайності між його членами. Насамкінець звіту Є.Д. Онацький ставив актуальне запитання про подальший курс офіційного Києва щодо козацьких військ Південно-Східного Союзу: “Хто ми – вороги чи друзі?”. Сам дипломат відповідав на нього без вагань: “Козацтво в силу своїх федеративних устремлінь не може бути нічим іншим, окрім наших друзів”².

Місія Є.Д. Онацького стала першою “пробою ґрунту” у відносинах із Новочеркаськом в умовах загострення політичного протистояння в Росії та захоплення центральної влади більшовиками. Протягом наступних двох місяців південно-східний вектор зовнішньої політики був для Києва одним із провідних.

Протягом певного часу український уряд зволікав із висилкою своїх представників до Війська Донського, очікуючи відповіді на ноту із пропозицією створення загальноросійського федерального соціалістичного уряду³. Однак вже у листопаді 1917 р., за даними історика Т.М. Колішер,

¹ Яневський Д.Б. Проект “Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського. – С. 182.

² Там само. – С. 188.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 475; Премислер І. Вказ. праця. – С. 51.

Новочеркаськ відвідав ще один представник Центральної Ради – сотник Полієнко¹. У тому ж місяці Генеральний Секретаріат УНР висунув на посаду голови нової місії до Південно-Східного Союзу кандидатуру члена Українського генерального військового комітету поручика М.Г. Левицького (Левитського), який очолював юрисконсультський відділ в УГВК². 30 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат ухвалив відрядити “спеціальну делегацію для остаточного порозуміння” з О.М. Каледінін³. Таке формулювання постанови свідчило про усвідомлення українським політикумом провідної ролі Дону у Південно-Східному Союзі. На чолі місії замість М.Г. Левицького було призначено поручика полку ім. Б. Хмельницького, члена Малої Ради М.М. Галагана, а його заступником – Є.Д. Онацького. Це рішення прийняли не лише враховуючи свіжий досвід переговорів Є.Д. Онацького у Новочеркаську, але й в результаті компромісу між двома найвпливовішими фракціями у Центральній Раді – УСДРП, яку представляв М.М. Галаган, та УПСР, членом якої був Є.Д. Онацький.

6 грудня 1917 р. М.М. Галаган і Є.Д. Онацький у супроводі шести озброєних моряків-охоронців виїхали з Києва. Ввечері 17 грудня у Новочеркаську вони взяли участь у засіданні донського уряду, на якому були присутні голова Об'єднаного Уряду Південно-Східного Союзу В.А. Харламов і заступник Отамана Війська Донського, голова Військового Круга М.П. Богаєвський. Українські делегати нагадали донцям пропозицію Центральної Ради створити загальноросійський “однорідно соціалістичний” федеральний уряд. Однак донська сторона не погоджувалася на участь у майбутньому уряді більшовиків як представників Великої Росії, а також виступила проти “однорідно соціалістичного” складу. Втім, за

¹ Колішер Т.М. Вказ. праця. – С. 86.

² Кудлай О.Б. Вказ. праця. – С. 51; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Вказ. праця. – С. 366–367.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 488; Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – С. 127.

повідомленням історика О.Б. Кудлай, М.П. Богаєвський висловив згоду на участь донців навіть у соціалістичному уряді, але лише за умови, що той матиме силу й авторитет¹.

У підсумку члени донського уряду відмовилися від конкретної відповіді на пропозицію офіційного Києва, озвучену М.М. Галаганом і Є.Д. Онацьким. Рішення відкладалося на невизначений термін – до відповідного вердикту Об'єднаного Уряду Південно-Східного Союзу².

Поки українська місія виконувала доручені їй завдання, радянські війська впевнено просувалися вглиб України та на Дон. Для М.М. Галагана і Є.Д. Онацького виникла загроза опинитися відрізнаними від Києва. Майже одразу по завершенні вечірнього засідання донського уряду 17 грудня 1917 р. вони прийняли рішення повертатися залізницею до Києва. Виїхавши через Катеринослав (зараз Дніпропетровськ) і П'ятихатки, 20 грудня вони разом зі своїми шістьма моряками-охоронцями прибули до столиці УНР. Увечері того ж дня М.М. Галаган відвідав засідання Генерального Секретаріату у генерал-губернаторському палаці, де доповів про роботу місії. Проте український уряд був заклопотаний організацією воєнного спротиву більшовикам, тож переговори із Південно-Східним Союзом втратили актуальність³. Набагато пізніше, у 1945 р., згадуючи про свою дипломатичну місію на слідстві у НКДБ УРСР, М.М. Галаган казав, що вона “не дала ніяких результатів” і він “привіз ухильну і нічого не означаючу відповідь”⁴.

Спробою українського керівництва поновити контакти із Доном могла бути поява у березні-квітні 1918 р. полковника Чернушенка серед козаків-партизанів Степового походу до Сальських степів (нині схід

¹ Кудлай О.Б. Вказ. праця. – С. 56.

² Галаган М.М. Вказ. праця. – С. 324.

³ Там само. – С. 324–325; Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917 – 1921 років. – С. 67–68.

⁴ Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917 – 1921 рр. – С. 49.

Ростовської області). Донський генерал С.В. Денисов вкрай неприхильно відгукувався про цю особу, назвавши Чернушенка “дрібного чину офіцером, дурним і порожнім типом українського агітатора-самостійника”¹. Водночас, за словами того ж таки С.В. Денисова, полковник Чернушенко під час Степового походу командував загоном із 45 бійців і 5 гармат, протягом місяця користувався прихильністю начальства, мав “досить серйозну вагу” і володів численними охоронними грамотами й посвідченнями штабу Похідного Отамана П.Х. Попова². Цікаво, що начальником цього штабу був В.І. Сидорін, який уже в травні 1918 р. очолив донське посольство до Києва³.

За Гетьманату П.П. Скоропадського діяльність української дипломатії на Дону відновили тільки після підписання 7 серпня 1918 р. “Попередньої угоди”. Першим кроком у цьому напрямку стало призначення генерального хорунжого Генштабу К.Х. Середіна представником особи ясновельможного пана Гетьмана всієї України при уряді ВВД⁴. Буквально напередодні К.Х. Середін отримав перший досвід дипломатичного вояжу – у першій половині серпня 1918 р. він супроводжував тіло загиблого внаслідок теракту генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна до Берліна та представляв особу Гетьмана на похованні⁵. Тепер йому доручалося зачитати перед Великим Військовим Кругом привітальну грамоту Гетьмана України Всевеликому Війську Донському. У поїзді генерала супроводжував урядовець

¹ Денисов С.В. Записки. Гражданская война на Юге России 1918 – 1920 г.г. – Константинополь, 1921. – Кн. 1. – С. 63; Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 454.

² Там же; Денисов С.В. Белая Россия. – Нью-Йорк, 1937. – № 1. – С. 111.

³ Пионтковский С. Гражданская война в России. – С. 408; Янов Г.П. Указ. соч. – С. 54; Зими́на В.Д. Указ. соч. – С. 65; Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 70.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 5.

⁵ Похорони ген. Эйхгорна // Киевская Мысль. – 1918. – 15 августа. – № 138. – С. 2; Генерал-фельдмаршал ф. Эйхгорн // Око. – 1918. – № 4. – С. 2; Погребение генерал-фельдмаршала ф. Эйхгорна в Берлине // Там же. – С. 3; ЦДАВО України, ф. 3077, оп. 1, спр. 2, арк. 33; Там само, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 158.

гетьманського МЗС Г. Гасенко, на що вказує посвідчення № 704 за підписом керуючого міністерством Д.І. Дорошенка від 13 серпня 1918 р.¹

Звернемо увагу на представницький рівень українського делегата. Якщо за Центральної Ради українські інтереси на Дону представляли 23-річний випускник університету Є.Д. Онацький, поручик М.М. Галаган та сотник Полієнко, то у період Гетьманату – генеральний хорунжий (відповідав чину генерал-майора). Це підкреслювало особливе значення відносин із ВВД для Української Держави, а також свідчило про залучення на службу Гетьманату вищого офіцерського складу, який Центральна Рада вважала “контрреволюційним” і потенційно ворожим до себе.

У середині серпня 1918 р. К.Х. Середін і Г. Гасенко виїхали з Києва до Новочеркаська. 29 числа генерал виступив перед Кругом із гетьманською привітальною грамотою, де зокрема містилися такі слова: “Тихий Дон зіллється з Україною, що навіки зміцнить між ними братерські почуття й єднання в боротьбі з ворогом”². У відповідь Військовий Отаман П.М. Краснов виголосив урочисту промову³. Голова Круга В.А. Харламов надіслав П.П. Скоропадському вдячну телеграму⁴. Круг на засіданні 6 вересня 1918 р. виніс постанову: “Вітати налагодження добросусідських відносин зі спорідненою Україною і вказати урядові на необхідність подальшого зближення у спільних інтересах Дону й України”⁵. Повідомлення про виступ К.Х. Середіна розтиражували газети¹.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 5.

² Христюк П. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 109.

³ Там само. – С. 110; Ответ Атамана П.Н. Краснова на грамоту Гетмана Украины // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 341–342; Доленга С. Вказ. праця. – С. 121; Ростовець М. Вказ. праця. – С. 17; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 49 зв., 50 зв.; Великий круг // Відродження. – 1918. – 1 вересня. – Ч. 126. – С. 5.

⁴ Привітання вкраїнській державі // Відродження. – 1918. – 4 вересня. – Ч. 128. – С. 6; Телеграмма от войскового круга // Киевская Мысль. – 1918. – 4 сентября. – № 153. – С. 2.

⁵ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 270.

Зауважимо, що згодом гетьманська грамота була піддана нищівній критиці з “уенерівського” табору, насамперед за пасаж про злиття “Тихого Дону” з Україною. П.О. Христюк і А.М. Крижанівський (С. Доленга) закидали Гетьманові зраду української державності, потурання ідеї відновлення єдиної і неподільної Росії та підтримку російських антибільшовицьких й антиукраїнських сил, зокрема Добровольчої армії А.І. Денікіна (за посередництва Дону), “яка вже цілком одверто змагала до знищення України”².

Після виступу перед Кругом К.Х. Середін недовго затримувався у донській столиці. 6 вересня він разом із Г. Гасенком повернувся до Києва³. Цікаво, що Г. Гасенко вже за дев’ять днів опублікував у газеті “Відродження” нарис про поїздку, але жодного разу не згадав ні про її мету, ні власне про К.Х. Середіна⁴.

Тим часом Військовий Отаман П.М. Краснов офіційно призначив генерал-майора О.В. Черячукіна послом в Україні, і перед гетьманським урядом постало питання про відправку зі свого боку повноважного посланця на Дон. Пізно ввечері 2 вересня 1918 р. Рада Міністрів за пропозицією Д.І. Дорошенка призначила члена ради МЗС, відомого громадсько-політичного діяча М.А. Славинського “представником Української Держави при Уряді Всевеликого Війська Донського”⁵. Не зайвим буде зауважити, що Д.І. Дорошенка і М.А. Славинського пов’язувало тривале знайомство, а до травня 1918 р. ще й членство в УПСФ.

3 вересня М.А. Славинському видали вірчу грамоту за № 229, підписану головою Ради Міністрів Ф.А. Лизогубом і Д.І. Дорошенком⁶.

¹ Большой войсковой круг // Киевская Мысль. – 1918. – 31 августа. – № 150. – С. 2; На Дону // Голос Юга. – 1918. – 1 сентября. – № 170. – С. 2.

² Христюк П. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 110; Доленга С. Вказ. праця. – С. 92.

³ Подорож ген. Середина // Відродження. – 1918. – 8 вересня. – Ч. 132. – С. 9.

⁴ Гасенко Г. На Дону. (Уривок з вражінь) // Відродження. – 1918. – 15 вересня. – Ч. 137. – С. 4.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 232–233.

⁶ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 66.

Привертає увагу факт – у документах вересня 1918 р. зазначалося, що М.А. Славинський очолює саме надзвичайну місію, а не посольство¹.

5 вересня о 19 год. 25 хв. надзвичайна місія у складі голови М.А. Славинського, старшого секретаря Р.А. Суріна і молодшого секретаря М.П. Ципріяновича (Савур-Ципріяновича) виїхала з Києва “для відання визиту [у відповідь] правительству всевеликого війська донського”². Її маршрут пролягав через Катеринослав, Таганрог і Ростов-на-Дону до Новочеркаська³.

16 вересня 1918 р. М.А. Славинський і Р.А. Сурін були присутні на засіданні Ради управляючих відділами ВВД. У той день козацький уряд затвердив “Попередню угоду” між Україною і Доном “із поправкою, розміщеною у тексті”⁴. Про яку саме поправку йшла мова, не уточнювалося. Можливо, йшлося про деталізацію положень щодо кордонів і прав громадян, про що М.А. Славинський свідчив на допиті в НКДБ УРСР у 1945 р.⁵

17 вересня М.А. Славинський дав інтерв'ю журналістам, запевнивши: “Україна перебуває з Доном у самих дружніх та близьких відносинах. Україна вже допомогла Донові й не відмовить надалі”⁶.

Діяльність М.А. Славинського на Дону виявилася нетривалою. Вже 27 вересня він відправив із Новочеркаська телеграму № 1968, якою повідомив Д.І. Дорошенка: “Вважаю за можливе виїхати звідси двадцять дев'ятого вересня”⁷. На початку жовтня він вже був у Києві. Про це свідчить

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 46, арк. 67.

² Там само, спр. 126, арк. 9; Там само, спр. 315, арк. 61 зв.; Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 62, арк. 125 зв.–130; Мисія до Дону // Відродження. – 1918. – 5 вересня. – Ч. 129. – С. 6; Отъезд миссии на Дон // Киевская Мысль. – 1918. – 5 сентября. – № 154. – С. 1.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 56–60.

⁴ Там же, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, лл. 59–60 об.

⁵ Очеретяний В.В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2009. – Арк. 84.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 82 зв.

⁷ Там само, спр. 126, арк. 11.

його лист до Д.І. Дорошенка від 7 жовтня¹. Цілком ймовірно, що М.А. Славинський, цивільна людина поміркованих політичних поглядів, поет, перекладач і публіцист, недостатньо підходив для ролі дипломатичного представника у козацькій воєнізованій державі. На заваді могли стати й особисті якості М.А. Славинського. Скажімо, український громадсько-політичний діяч і меценат Є.Х. Чикаленко у щоденниковому записі від 5 жовтня 1918 р. характеризував його так: “Людина кебетлива, але ледача до роботи; коли треба сказати промову щиро українську, то Максим Антонович на це сама підходяща людина, а як прийде до праці, то М.А. раз у раз ухилиться і сховається; в найтяжчі часи для укр. руху про його й чутки не було, а впливав чи виринав він тільки в часи загального підвищення. Так було з ним і в 1905 році, і тепер”².

Цікаво, що тільки 2 жовтня 1918 р. вийшов наказ П.П. Скоропадського ч. 241 про призначення М.А. Славинського з 2 вересня тимчасовим надзвичайним представником Української Держави при уряді ВВД³. Видання Видання наказів “заднім числом” було характерною особливістю роботи українського державного апарату. Привертає увага поява у документі приставки “тимчасовий”. Очевидно, вона пояснюється тим, що на момент видання цього розпорядження у Києві вже знали про припинення виконання М.А. Славинським дипломатичних обов’язків. За даними історика В.І. Головченка, офіційно М.А. Славинський значився на цій посаді до 31 жовтня 1918 р.⁴

На початку жовтня 1918 р. гетьманський уряд вдруге відправив К.Х. Середіна на Дон. До складу його місії входив Р.А. Сурін. 11 жовтня Д.І. Дорошенко наказом № 349 по МЗС призначив Р.А. Суріна позаштатним

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 53.

² Чикаленко Є.Х. Щоденник (1918 – 1919). – К., 2011. – С. 168.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 12; Там само, спр. 22, арк. 10; Там само, спр. 52, арк. 24.

⁴ Головченко В.І. Славинський Максим Антонович. – С. 463.

урядовцем для особливих доручень при К.Х. Середіні й прикомандирував до надзвичайної дипломатичної місії у ВВД від 3 жовтня¹. Згадка у цьому наказі про “надзвичайну дипломатичну місію” дозволяє припустити, що К.Х. Середіна в оперативному порядку делегували до Новочеркаська після повернення з відти М.А. Славинського, щоб не зупиняти діяльність українського представництва. Втім, даних про призначення К.Х. Середіна надзвичайним представником замість М.А. Славинського немає.

За час другої місії на Дон К.Х. Середін провів переговори із командувачем Донською армією та військовим і морським міністром С.В. Денисовим з питань мобілізації українського населення ВВД до лав Донармії². Крім того, збереглася його термінова телеграма від 16 жовтня, відправлена до Києва на адресу командира Окремого корпусу кордонної охорони генерального хорунжого В.З. Савельєва: “Придбані Донським Урядом коні на Біловодських заводах не пропускаються прикордонною охороною біля Чертково. Згідно з проханням Отамана прохаю термінового вирішення справи й розпорядження про вільний пропуск”³. У тому ж місяці К.Х. Середін повернувся до Києва.

Звернемо увагу й на таку важливу обставину: і під час першої, і під час другої місії на Дон К.Х. Середіна називали послом, хоча офіційних повноважень такого рангу він ще не мав. У виданнях козацької еміграції 1920 – 1930-х рр. К.Х. Середін також згадується як посол або представник України⁴. Натомість краще обізнаний Д.І. Дорошенко зазначав, що К.Х. Середін їздив на Дон з окремими дипломатичними дорученнями⁵.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 105.

² Там само, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 9 зв.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, лл. 10–11.

⁴ Ответ Атамана П.Н. Краснова на грамоту Гетмана Украины... – С. 341; Мельников Н.М. О самостоятельности // Родимый Край. – Париж, 1930. – № 6. – С. 22.

⁵ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 106.

Слід додати, що до виконання доручень у ВВД міністерство закордонних справ залучало дипломатичних гінців. Наприклад, 11 жовтня 1918 р. директор департаменту чужоземних зносин МЗС А.І. Яковлів наказом № 22 командировав у Новочеркаськ і Катеринодар старшого референта відділу преси М.Ф. Чечеля¹.

Від початку жовтня 1918 р. гетьманське МЗС формувало повноважне посольство для відправки на Дон. “Киевская Мысль” від 4 жовтня повідомляла, що кандидатом на пост дипломатичного представника є К.Х. Середін². Однак затвердження посольства надзвичайно затягувалося, що аж ніяк не було на користь Українській Державі, зовнішньо- і внутрішньополітичне становище якої дедалі ускладнювалося. Лише 6 листопада П.П. Скоропадський затвердив відповідну урядову постанову. Згідно з цим документом, українське посольство на Дону засновувалося з 1 листопада 1918 р. і зараховувалося до II розряду посольств Української Держави (I розряд отримали тільки амбасади у країнах Четверного союзу). З державної скарбниці виділялося 23 333 крб. 32 коп. на його утримання протягом листопада-грудня і ще 4 000 крб. на обмундирування секретаря і драгомана (перекладача)³. Крім того, всім штатним урядовцям посольства виплачувалися гроші “на дорожнечу” у розмірі 20 крб. на добу⁴.

8 листопада вийшов наказ Гетьмана по міністерству закордонних справ ч. 311 про призначення К.Х. Середіна міністром-резидентом Української

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 199.

² Украинское представительство на Дону // Киевская Мысль. – 1918. – 4 октябрия. – № 176. – С. 2.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 19; Там само, спр. 46, арк. 85–86; Там само, спр. 22, арк. 11; Дипломатія УНР та Української Держави... – Т. 2. – С. 217; Матвієнко В.М. Україна і Дон. – С. 135; Його ж. Українська дипломатія 1917 – 1921 років. – С. 88.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 151.

Держави при уряді ВВД з 1 листопада 1918 р.¹ 12 листопада наказом армії Української Держави ч. 248 за підписом військового міністра О.Ф. Рогози генерал К.Х. Середін був призначений із зарахуванням по Генштабу дипломатичним представником при ВВД і в розпорядженні міністра закордонних справ. 14 листопада П.П. Скоропадський затвердив цей наказ². Відзначимо, що міністр-резидент Української Держави прирівнювався за класом до директора департаменту міністерства³.

Окрім К.Х. Середіна до складу посольства входили ще 5 осіб: секретар посольства Р.А. Сурін, який уже мав досвід роботи на Дону у складі місії М.А. Славинського і самого К.Х. Середіна; драгоман (перекладач) С.Е. Кузик; зверхштатний урядовець для особливих доручень з відкомандируванням до посольства М. Мандрика⁴; штаб-старшина для доручень при особі К.Х. Середіна – прикомандирований від Генштабу без платні сотник В.З. Полюшкін; прикомандирований від Генштабу без платні сотник В.О. Попов⁵. Разом із посольством на Дон їхали родич К.Х. Середіна полковник Ю.І. Попов і дружина В.З. Полюшкіна Н.Д. Полюшкіна-Бахарєва⁶. Бахарєва⁶.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 16; Там само, спр. 22, арк. 8; Там само, спр. 3, арк. 49; Там само, оп. 2, спр. 6, арк. 122 зв.–123; Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 4, арк. 29 зв.; Там само, спр. 62, арк. 52; Там само, ф. 1118, оп. 1, спр. 21, арк. 97 зв.–98.

² Там само, ф. 1077, оп. 1, спр. 1, арк. 213; Волков С.В. Офицеры армейской кавалерии: Опыт мартиролога. – М., 2004. – С. 476.

³ Історія державної служби в Україні. – К., 2009. – Т. 1. – С. 457.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 105, 142, 144; Там само, спр. 22, арк. 8–8 зв., 61; Там само, спр. 126, арк. 20–22; Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 2, арк. 16; Там само, спр. 4, арк. 29 зв.; Там само, спр. 27, арк. 49; Там само, спр. 62, арк. 74; Мисія до Дону. – С. 6; Отъезд миссии на Дон. – С. 1.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 144; Там само, спр. 22, арк. 8; Там само, спр. 126, арк. 20; Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 4, арк. 29 зв.; Там само, ф. 1077, оп. 1, спр. 1, арк. 188; Ганин А.В. Указ. соч. – С. 312–313.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 20.

В умовах проголошення П.П. Скоропадським курсу на відновлення федеративної Росії, красновський Дон перетворювався на партнера № 1 для Гетьманату. Потреба у постійному дипломатичному представництві у Новочеркаську була невідкладною. Однак у середині листопада в Україні почалося антигетьманське повстання під керівництвом Директорії. За таких обставин відправлення посольства на Дон виявилось запізнлим. Від'їзд затримувався ще й через відсутність у Києві до 16–17 листопада Р.А. Суріна (він виконував дипломатичні завдання в Берліні)¹.

Посольство залишило Київ тільки ввечері 17 листопада 1918 р. З собою К.Х. Середін віз “уповноважуючу грамоту” № 3169 від міністра закордонних справ Гетьманату на ім'я голови Ради управляючих відділами та управляючого відділом закордонних справ ВВД генерала А.П. Богаєвського². Однак повстання вже охопило майже всю країну. Дістатися Новочеркаська дипломати не змогли і 28 листопада повернулися до Києва³. К.Х. Середін сподівався за першої ж нагоди знову виїхати на Дон⁴. Але Директорія після приходу до влади розформувала його амбасаду. 25 грудня уряд відновленої УНР прийняв пропозицію в.о. військового міністра О.В. Осецького призначити представниками закордоном “тільки виключно певних українців”. Тоді ж за ініціативою прем'єр-міністра В.М. Чехівського було звільнено низку українських послів⁵. Вірогідно, до цього переліку потрапив і К.Х. Середін.

Ще однією дипломатичною установою на Дону, створеною за доби Гетьманату, стало консульське агентство у Новочеркаську.

¹ ЦДАВО України, ф. 3077, оп. 1, спр. 10, арк. 38.

² Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 17–18.

³ В Киев возвратился украинский посланник на Дону ген. Середин // Киевская Мысль. – 1918. – 30 ноября. – № 228. – С. 2; Вчера министра иностранных дел посетили... // Там же. – 3 декабря. – № 230. – С. 2.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 51–51 зв.; Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 23–23 зв.

⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 114.

17 серпня 1918 р. з'явився наказ Д.І. Дорошенка по МЗС № 269: “Призначається Консульським Агентом І розряду (посада VI кляси) у Ново-Черкаск Мищенко Володимир з 16-го серпня 1918 р.”¹. В.Ю. Міщенко був українським громадсько-політичним діячем з Полтавської губернії². 2 вересня консульський відділ департаменту чужоземних зносин МЗС видав йому уповноваження № 2567 на “охорону інтересів громадян Української Держави в м. Ново-Черкаську і околицях”³. Того ж таки дня МЗС надіслало до департаменту руху міністерства шляхів лист № 588 із проханням надати В.Ю. Міщенкові одне купе для переїзду з Києва до Таганрога⁴. Це подання було задоволено і дипломат найближчим часом виїхав на Дон.

Жалування В.Ю. Міщенка розподілялося таким чином: з 18 серпня до 1 вересня 1918 р. – 325 крб., із 1 вересня до кінця 1918 р. – 3333 крб. 32 коп., одноразова допомога при призначенні – 1666 крб. Разом – 5324 крб. 32 коп.⁵

12 вересня 1918 р. голова донського уряду А.П. Богаєвський розпорядженням № 655 повідомив В.Ю. Міщенка, що уряд ВВД погоджується на відкриття українського консульського агентства у Новочеркаську та виконання В.Ю. Міщенком своїх обов'язків⁶. Згідно з проектами статутів про українських консулів, саме з цього моменту консульський агент і мав

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 25; Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917 – 1921 років. – С. 81; Штанько Я.В. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 56.

² Український національно-визвольний рух. – С. 477; ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 49 зв.

³ Там само, арк. 1; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 50, л. 2.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 11, арк. 50.

⁵ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 4, арк. 32 зв.

⁶ Там само, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 2; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 50, л. 1; Там же, д. 70, л. 30.

приступити до виконання своїх обов'язків¹. Секретарями (діловодами) при В.Ю. Міщенкові у різний час були С. Бурмистр і С.К. Війтик².

6 листопада 1918 р. Гетьман П.П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів закон про скасування з 1 вересня закону від 4 липня “Про заклад Генеральних Консульств і Консульських Агентств за кордоном”. У 16-му підпункті III пункту закону йшлося про утворення консульства в Ростові-на-Дону. Проте відкрити його Українська Держава не встигла, тож у ВВД функціонувало тільки консульське агентство I розряду у Новочеркаську. У документах йшлося, що дипломатичні установи цього рангу, “кожний в порученій їм окрузі, повинні дбати... про вигоди укр. торгівлі та мореплавства і давати захист всім укр. городянам”, – охороняти їхні права та інтереси, надавати матеріальну допомогу за рахунок державної скарбниці, виконувати для них нотаріальні функції тощо³.

У вересні 1918 р. газети повідомили про офіційне відкриття у Новочеркаську консульського агентства та звернення В.Ю. Міщенка до українських громадян Дону із проханням одержувати легітимаційні посвідчення⁴. 19 вересня 1918 р. В.Ю. Міщенко дав оголошення в газету “Донские Ведомости”, що прийом українських громадян відбуватиметься в приміщенні консульського агентства (Новочеркаськ, вул. Комітетська, 31) щоденно з 10.00 до 14.00, окрім суботи і святкових днів. Щосуботи з 12.00 до 15.00 консульський агент приймав українських громадян в Ростові-на-Дону, в приміщенні місцевої “Просвіти” (вул. Нікольська, 106). Заяви про бажання прийняти українське громадянство слід було подати не пізніше 23 листопада 1918 р. Таким чином, В.Ю. Міщенко виконував консульські обов'язки на два

¹ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 21, арк. 41; Там само, ф. 3766, оп. 2, спр. 12, арк. 37.

² Там само, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 2–7, 19 зв., 27 зв., 33 зв., 42, 44–45, 48.

³ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 21, арк. 18–19, 40, 99–99 зв.; Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 5–6; Там само, оп. 2, спр. 12, арк. 36, 79, 81, 88.

⁴ Вісти з Дону // Відродження. – 1918. – 19 вересня. – Ч. 140. – С. 4.

міста. Через величезну кількість відвідувачів він був змушений працювати без вихідних¹. Невдовзі консульське агентство у Новочеркаську переїхало на вулицю Піщану, 44. Мало власне приміщення, канцелярію та охоронний пост біля входу².

Із 20 вересня 1918 р. В.Ю. Міщенко розпочав видачу легітимаційних посвідчень³. Фактично це були тимчасові паспорти, які у перспективі мали бути замінені на постійні, видані повноважним посольством Української Держави (але цього так і не сталося). Для їх отримання особи повинні були пред'явити довідки про відсутність приписки до станиць і хуторів ВВД⁴. Крім того, В.Ю. Міщенко видавав дозволи на виїзд з Дону в Україну. Українська віза коштувала 5 крб. Через велику кількість бажаючих виникало чимало затримок і непорозумінь⁵.

Про численні труднощі, з якими довелося стикнутися консульському агенту, свідчить його лист до Д.І. Дорошенка № 560 від 11 жовтня 1918 р.: «Я послав 3 телеграми на Ваше ім'я с проханням надіслати інструкції, а також до Міністерства Т. і Пр. і ні на одну не одержав відповіді; також послав 10 віднош. с проханням надіслати 2000 кр. на куплю машинки і затвердити штат на місце машиністки з 3600 кр. на рік. Я тут, один з секретарем працюємо дні і ночі. Становище українців дуже скрутно. Вони і являються до мене кожен день до 100. Донській Уряд до сі не віддав закона о громадянстві, але ж наші Українці мають пашпорти із повітів Укр. Держ. і рахують ся там на учеті, а їх ледь не по-розстрілювали як вони одержали від мене посвідчення. О цім мною зроблено представлення Дон. Ур. З усіх боків доходять чутки і Укр. гр. дають міні заяви, що їх виселяють з Донщини, по однім тільки наклепам, що вони большевики. Або ж сина примусили пітти в большевики, а тепер усю

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 50, лл. 4–5.

² Там же, д. 70, лл. 4, 35; ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 12, 17, 20.

³ ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

⁴ Там само, арк. 9–9 зв., 25 зв.

⁵ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, лл. 79, 90.

худобу їх беруть, а самих виселяють. Крім того в Ростовській п.-т. конт. зібралось 1,500,000 кр. і пошта разсилає повістки але ж грошей не віддає. О цім теж зроблено представлення, но діло не ворухит ся. Далі я не одержав ні під'ємних ні за добу за які я послав рахунок на 530 крб. і не одержав нічого"¹. Реакції офіційного Києва на цей лист довелося чекати понад місяць: лише 16 листопада на адресу донського посла в Україні О.В. Черячукіна надійшло подання з протестом щодо виселення українців з Дону та дій ростовської поштово-телеграфної контори². Зазначимо, що за умовами українсько-донського поштово-телеграфного договору від 18 жовтня 1918 р. невиплачені грошові перекази обох країн мали бути негайно виплачені³.

Однією з найгостріших проблем, що постала перед В.Ю. Міщенком, був призов донських українців до лав Донської армії. Збройні сили ВВД вели боротьбу із червоноармійцями, зазнавали відчутних втрат і постійно потребували поповнень, у той час як людські ресурси краю були досить обмеженими. Посвідчення ж громадянина Української Держави, що їх видавало консульське агентство, звільняли власників від призову на військову службу будь-яких держав, окрім української. Військовий штаб ВВД зі свого боку видав спеціальне роз'яснення стосовно того, що корінними селянами-уродженцями Дону вважаються приписані до поселень ВВД, а селяни інших "областей і губерній", які проживають на Дону, не підлягають призову і мають бути виключені з призовних списків⁴. Проте інформація про численні випадки порушення цих настанов почала надходити до В.Ю. Міщенка вже від перших днів перебування у Новочеркаську.

Становище консульського агентства значно ускладнилося після того, як на початку жовтня 1918 р. військовий і морський міністр Дону та

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 33, арк. 11–11 зв.; Там само, спр. 127, арк. 66–66 зв.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 131, арк. 5.

³ Там само, спр. 127, арк. 27 зв.

⁴ Там само, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

командувач Донською армією С.В. Денисов (що, за словами історика А.В. Венкова, відзначався “крутим характером”¹) оголосив українські посвідчення фальшивими і наказав заарештовувати та віддавати до військово-польового суду усіх стрільців Донармії, які їх матимуть. До вирішення проблеми долучився і К.Х. Середін, який у той час вдруге відвідував Дон із дипломатичною місією. Приблизно 10 жовтня “між ген. Денисовим і послом України Середіним була досягнута усна домовленість за якою команд. армією обіцяв анулювати вищезгаданий наказ і анулював його”². Після цього В.Ю. Міщенко пішов на поступку і пообіцяв С.В. Денисову не видавати посвідчень особам призовного віку. У відповідь командувач Донармії зобов’язався звільнити заарештованих за своїм наказом осіб і направити без покарань до армії.

Відзначимо, що В.Ю. Міщенко не виявив – або й не міг виявити – наполегливості у захисті прав українців, яких примусово виселяли з Дону. Коли селяни станиці Нижньо-Чирської Другого Донського округу (нині станиця Нижній Чир у Суровікінському районі Волгоградської області РФ) на початку січня 1919 р. відмовилися виконувати підводну повинність, донські власті наказали виселяти їх в Україну. В.Ю. Міщенко погодився з цим рішенням, додавши, що неодноразово повідомляв українським селянам: “Оскільки вони живуть в Донській обл., то вони зобов’язані допомагати війську ВВД у тяжкій боротьбі з більшовиками”³.

В.Ю. Міщенко взяв участь у вирішенні питання щодо президії Української Чорноморської Ради у Новоросійську – представницького органу українських національних, політичних, економічних, професійних і просвітніх організацій Чорноморської губернії. 19 жовтня 1918 р. делегація Ради на чолі з її головою С. Чалим, яка перебувала у Києві, відправила приватну вітальну телеграму до щойно посталої Української Національної

¹ Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 289.

² ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 50, лл. 15–16, 19–24, 29–30.

Ради у Львові. У відповідь білогвардійські військові власті заарештували у Новоросійську всіх членів президії Ради і закрили газету “Чорноморський Українець”¹. Такі дії, очевидно, пояснюються не тільки категоричним неприйняттям української державності, а й тим, що Львів тоді офіційно ще перебував у складі Австро-Угорщини, а командування Добровольчої армії вважало держави Четверного союзу ворожими Росії. Дізнавшись про цей інцидент, В.Ю. Міщенко негайно відправив із Ростова-на-Дону телеграму на ім’я Д.І. Дорошенка: “Призидіум Чорноморської Ради арестован ніби за те, що послана радою депеша Львів. Новоросійська Рада не посилала. Це був лише предлог. Прохаю заходів увільнення арешту”². Гетьманське МЗС 13 листопада звернулося до кубанського представництва в Україні, прохаючи вжити заходів для звільнення заарештованих³. Завдяки втручання кубанського уряду інцидент залагодили⁴.

В.Ю. Міщенко намагався відслідкувати нелегальне переміщення до Києва білих офіцерів. Про це свідчить лист, відправлений ним до Києва ще на самому початку своєї діяльності: “Вважаю своїм обов’язком довести до відома М.З.С. що в приватній розмові з одним співробітників... міні вдалось довідатись про те що из шт. г. Алексієва [штабу генерала М.В. Алексєєва – В.М.] в неділю 2 Вер. [15 вересня за н. ст. 1918 р. – В.М.] виїхало 6 переодягнених в жольнірську одержу охвицерів до м. Києвського “Союза Спасения Россіи”. Вони ховалися в Ростові... од німців. Крім того міні звісно що від штаба г. Алекс. такі переодягнени охвицері їздять до м. Києва пошти щоденно”⁵.

¹ Арешт українців. Закриття газети // Відродження. – 1918. – 27 жовтня. – Ч. 170. – С. 3; До арешту Чорноморської ради // Там само. – 29 жовтня. – Ч. 171. – С. 5; Лист делегації Чорноморської ради до министра закордонних справ // Там само; Припинення газети // Наша Справа. – 1918. – 1 листопаду. – № 13. – С. 3.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 19.

³ Там само, арк. 28.

⁴ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917 – 1921 років. – С. 102.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

Як вдалося встановити, офіційний Київ направляв звернення до В.Ю. Міщенка і після повалення Гетьманату. Наприклад, 21 грудня 1918 р. зовнішньополітичне відомство відновленої УНР відправило йому лист № 3874 та документи, які потрібно було переслати до Донського університету в Ростові¹, однак невідомо, чи дійшла ця кореспонденція до адресата, враховуючи обставини військового часу. Відзначимо, що консульський агент за особистою ініціативою докладав певних зусиль для підтримання дружніх відносин Дону з новим українським урядом. Так, 12 березня 1919 р. він звернувся до нового голови донського уряду П.Х. Попова із листом № 1808: “Враховуючи те, що Всевелике Військо Донське перебуває у найкращих дружніх відносинах з Україною, маю честь прохати... звернути Вашу увагу на часткове умисне перекручення фактів про події на Україні, що найбільше практикується газетами “Приазовский край” та особливо “Вечерним временем”. Вважаю, що оскільки Донський Уряд перебуває у найкращих відносинах із Україною, то й подібним перекрученням необхідно запобігти”².

Протягом весни – початку літа 1919 р. В.Ю. Міщенко продовжував видавати українцям легітимаційні посвідчення, що вже не звільняли їх від військової служби у Донській армії. Очевидно, джерелом фінансових надходжень для його установи у цей період був збір мита за посвідчення, адже виділені ще гетьманським урядом кошти мали б давно вичерпатися. 14 червня у листі до Військового Отамана А.П. Богаєвського В.Ю. Міщенко повідомляв, що йому за весь час так і не вдалося встановити зв’язок з “існуючим спадкоємним (після гетьмана) антибільшовицьким українським урядом”. За словами дипломата, з 1 лютого 1919 р. він практично не захищав інтереси українських громадян у формальному порядку, а робив це приватно, тож пропонував видавати посвідчення “до утворення остаточного порядку в

¹ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 46, 48.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 70, л. 10; ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

Росії або ж до можливості отримання паспортів з місць приписки”, або скласти повноваження і ліквідувати справи консульства до 1 вересня 1919 р.¹

19 червня відділ закордонних справ ВВД надіслав листа № 976 до В.Ю. Міщенка. Характерно, що його було названо “колишнім Українським Консулом”. Знову йшлося про те, що В.Ю. Міщенко не має права звільняти осіб від призову до Донської армії. Проте цього разу, на вимогу головнокомандування ЗСПР, посвідчення громадян Української Держави взагалі оголошувалися недійсними². У відповідь 21 червня 1919 р. В.Ю. Міщенко припинив їх видавати, хоча до нього продовжували надходити звернення від українців Ростова-на-Дону, Азова, Олександрівська-Грушевського (нині м. Шахти Ростовської області РФ) та інших міст³. 24 червня він звітував управляючому відділом внутрішніх справ ВВД про підсумки діяльності своєї установи. За 9 місяців українцям було видано 8298 посвідчень⁴.

Справжня небезпека чекала на В.Ю. Міщенка з боку керівництва ЗСПР, до рук якого потрапило посвідчення громадянина України від 21 травня 1919 р., видане на ім'я Г.Д. Мінаєва – постачальника харчів для відділу пропаганди Особливої наради при головкомі ЗСПР, тимчасового мешканця Ростова⁵. 9–11 червня голова Особливої наради А.М. Драгомиров за вказівкою А.І. Денікіна попросив донського Військового Отамана А.П. Богаєвського закрити консульське агентство і вислати В.Ю. Міщенка протягом 24 годин, “як працюючого проти Добрармії”⁶. Лідер ВВД проігнорував цю вказівку, однак інформація про неї дійшла до українського дипломата, що зумовило появу листа від 23 червня 1919 р. В.Ю. Міщенко звертався вже не офіційно, як до керівника козацької держави, а приватно, до

¹ Там само, арк. 29–30.

² ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 28а.

³ Там само, арк. 33, 48; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 70, л. 38.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

⁵ Там само, арк. 54; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 70, лл. 33–36.

⁶ Там же, л. 33; ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 55.

“високоповажного Африкана Петровича”: “Вся моя діяльність на цій посаді проминула на Ваших очах... за весь час діяльності я отримував від Вас до себе більш ніж уважне й сердечне ставлення, за що і складаю Вам глибоку подяку, а пам'ять про Вас залишиться у мене на все життя, – як про світлу і добру до мене людину”. Дипломат прохав видати йому “охоронне” посвідчення про те, що він весь час працював у згоді з донським урядом. Завершувався лист симптоматичним висловлюванням: “Хоч я палко й люблю Україну, але водночас я і Російський патріот”¹.

22 липня 1919 р. В.Ю. Міщенко повернув оригінал розпорядження А.П. Богаєвського № 655 від 12 вересня 1918 р. про згоду на відкриття консульського агентства у Новочеркаську, а справи установи здав чиновникові управління стражі ВВД². Зі спогадів донського офіцера К.Г. Сержнікова відомо, що у подальшому В.Ю. Міщенко вступив на службу до відділу внутрішніх справ ВВД³.

Необхідно сказати, що уряд Української Народної Республіки періоду Директорії докладав зусиль для створення посольства на Дону. Через два з половиною тижні після повалення Гетьманату, 2 січня 1919 р. він ухвалив “командирувати на Дін українську делегацію” і призначив новим міністром-резидентом у Всевеликому Війську Донському П.Д. Понятенка – члена УСДРП, колишнього українського консула у Катеринодарі, директора канцелярії міністерства внутрішніх справ⁴. Однак цій постанові суперечить повідомлення донського посла в Україні О.В. Черячукіна. 18 січня він писав

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 70, л. 31; ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 41–41 зв.

² Там само, арк. 45, 48.

³ Сержніков К.Г. Воспоминания донского офицера о служебной поездке в Германию осенью 1918 года // Архив Русской Революции. – Берлин, 1926. – Т. XVIII. – С. 211.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 142, 147; ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 28, 30; Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – С. 222; Малюта О. “Просвіти” і Українська Державність. – К., 2008. – С. 616.

П.М. Краснову, що днями на Дон вирушає місія С.Ф. Веселовського – також члена УСДРП, екс-генконсула Української Держави у Петрограді, товариша міністра продовольчих справ, доцента Київського політехнічного інституту по кафедрі статистики й професора на правничому факультеті Українського державного університету в Києві¹. Пізнього вечора 23 січня 1919 р. уряд УНР ухвалив доповідь В.М. Чехівського про відправку “надзвичайної делегації до Донщини” і асигнування на її утримання протягом двох місяців 100 тис. крб.²

Проте найімовірніше, що ні П.Д. Понятенко, ні С.Ф. Веселовський через складні обставини воєнного часу так і не дісталися до місця призначення. Побіжним доказом цього є той факт, що уряд УНР з 1 лютого 1919 р. залишив П.Д. Понятенка на посаді директора канцелярії міністерства внутрішніх справ³. Не згадував про появу на Дону представників УНР і консульський агент В.Ю. Міщенко.

Натомість в більшовицьких документах є інформація про поїздки у 1919 р. на Дон і Кубань емісарів уряду УНР – секретаря міністра закордонних справ Де Маррея і громадсько-політичного діяча, члена УПСР, журналіста Г.О. Скугар-Скварського – для з’ясування настроїв і ставлення місцевої влади і населення до А.І. Денікіна⁴.

Остання делегація УНР була відправлена на Дон під час українсько-білогвардійської війни. У другій половині вересня 1919 р. С.В. Петлюра, перебуваючи у Кам’янці-Подільському, звернувся до політичного, громадського й наукового діяча Л.Є. Чикаленка як до представника громадськості Києва із проханням “негайно побувати в Новочеркаському та в Катеринодарі, з ким можна про це поговорити і з’ясувати, чи розуміють козаки, що допомагаючи доброармії нищити державність України, вони тим самим нищать і свою. Чи розуміють вони, що після нас прийде їхня черга, а

¹ Там само. – С. 312; ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, лл. 9 об., 11–11 об.

² Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 210.

³ Там само. – С. 364.

⁴ Вирок Українській революції: “Справа ЦК УПСР”. – К., 2013. – С. 253, 323.

потім безборонні та розбиті зсередини станемо жертвами червоної Москви”¹. Отже, керівництво Української Народної Республіки прагнуло налагодити зв’язок насамперед із опозиційними колами козацьких державних утворень. Відносини безпосередньо із донським і кубанським Військовими Отаманами, А.П. Богаєвським і О.П. Філімоновим, унеможлиблювала їх підтримка політичного курсу А.І. Денікіна. О.Я. Шульгін, який на той час перебував у складі делегації УНР на Паризькій мирній конференції, зазначав: “Ми не можемо не приглядатись з великим інтересом до рухів козацьких на Дону... На цьому терені ведеться і буде ще вестись завзята боротьба між московським централізмом і самостійництвом... Донський атаман Богаєвський – це цілковитий прихильник Москви і у нас жадних відносин з ним бути не може”².

Комітет громадських організацій Києва, що відігравав роль нелегального українського уряду в зайнятому білогвардійцями Києві³, призначив членами делегації на Дон і Кубань Л.Є. Чикаленка і О.Х. Саліковського – громадсько-політичного діяча, члена УПСФ, який у 1913 – 1915 рр. мешкав у Ростові, працюючи редактором щоденної політичної, економічної та літературної газети “Приазовский Край”. Публічно було заявлено, що українці їдуть за дорученням газет “Рада” і “Промінь”⁴. Делегати виїхали з Києва наприкінці жовтня – на початку листопада 1919 р. “обхідною” Московсько-Києво-Воронезькою залізницею через Крути, Бахмач, Суми, Харків до Ростова-на-Дону⁵. У Ростові і Новочеркаську вони провели переговори із головою Великого Військового Круга В.А. Харламовим, членом

¹ Чикаленко Л.Є. Вказ. праця. – С. 351.

² Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 103.

³ Машкевич С. Два дня из истории Киева. – К., 2010. – С. 118.

⁴ Іваницька С.Г. О.Х. Саліковський як представник національної ліберальної еліти в добу українських визвольних змагань 1917 – 1921 років // Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. Серія: Історія. – С. 179.

⁵ Чикаленко Л.Є. Вказ. праця. – С. 369.

президії Круга М.М. Гнилорибовим, а також членом Круга П.М. Агеєвим, який очолював близьку до меншовиків Донську соціал-демократичну партію і на початку жовтня 1919 р. наважився виступити з відкритим листом до А.І. Денікіна, критикуючи білогвардійського головкома за війну проти УНР¹. П.М. Агеєв уважав за потрібне обмінюватися інформацією з Л.Є. Чикаленком і О.Х. Саліковським². Однак загалом на Дону не виявилось впливових сил, готових ініціювати розрив з А.І. Денікіним.

Наприкінці листопада 1919 р. через стрімке погіршення становища білих на більшовицькому фронті Л.Є. Чикаленко й О.Х. Саліковський полишили Дон, виїхавши у товарному вагоні з Ростова до Харкова. Звідти, буквально перед самим приходом більшовиків, вони через Кременчук і Ромодан повернулися до Києва. Підсумовуючи діяльність делегації, Л.Є. Чикаленко не приховував: “Я вважав нашу подорож зовсім невдалою. Нічого ми не зробили, нічого нікому не сказали й ні на що не вплинули. Попали в такий час, коли вже людям було не до нас, і коли люди з нами хоча й говорили, та в кожного з наших співбесідників снувалися в голові свої думки і на лицах відбивалися свої турботи”³.

Справді, українська делегація прибула у надзвичайно складний час. Перед донськими політиками на порядку денному стояло питання порятунку від більшовицької навали, а не налагодження зв'язків із УНР. Це зумовило безплідність дипломатичних зусиль Л.Є. Чикаленка й О.Х. Саліковського. Подальше утвердження радянської влади на теренах козацької держави підвело ризику під історією українських делегацій до Всевеликого Війська Донського. Натомість Л.Є. Чикаленка, як спеціаліста з “білогвардійських

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 138; Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918 – 1919 гг.). – Берлин, 1923. – С. 179.

² Чикаленко Л.Є. Вказ. праця. – С. 371.

³ Там само. – С. 374.

питань”, у серпні 1920 р. зарахували до місії УНР на чолі з полковником І.Д. Литвиненком, що вирушила у Крим на переговори із П.М. Врангелем¹.

Додамо також, що уряд Західно-Української Народної Республіки не створював власних дипломатичних представництв або делегацій до Всевеликого Війська Донського². Керівник зовнішньополітичного відомства ЗУНР Л.М. Цегельський писав, що відносини Києва з Новочеркаськом “вважали ми його цариною і до неї не втручалися”³. Тому справи, пов’язані з Доном – наприклад, повернення вивезеного у 1914 – 1915 рр. російськими військами зі Львова до Ростова майна Народного дому і Ставропігійського інституту, реевакуація галичан-біженців, – уряд ЗУНР намагався вирішити за посередництва Української Держави і УНР⁴.

Таким чином, протягом 1917 – 1919 рр. було створено цілу низку українських дипломатичних делегацій та представництв на Дону. Переважно це були місії, які виконували разові дипломатичні доручення, на кшталт проведення переговорів із донським керівництвом із актуальних питань міждержавних відносин. У вересні 1918 р. у Всевеликому Війську Донському діяла надзвичайна місія М.А. Славинського, яка виконувала функції посольства. Власне посольства, призначені урядами Української Держави та Української Народної Республіки періоду Директорії, через військові дії не змогли дістатися місця призначення. Єдиним діючим дипломатичним представництвом, що повністю відповідало своїм назві та призначенню, було консульське агентство І розряду у Новочеркаську (1918 – 1919 рр.).

2.3. Донська дипломатія в Україні

¹ Там само. – С. 390–406; Штанько Я.В. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 155–156; Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью Йорк–Париж–Сидней–Торонто, 1989. – С. 262.

² Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. XI. – С. 3–4; Дацків І.Б. Вказ. праця. – С. 386–460.

³ Цегельський Л. Від легенд до правди. – Львів, 2003. – С. 225.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 14, 50, 53–53 зв.

Поява донського дипломатичного представництва в Україні відноситься до глибокої осені 1917 р., коли козацький Дон опинився у стані гострого конфлікту з більшовицьким урядом Росії. Новопостала Українська Народна Республіка цікавила Військового Отамана О.М. Каледіна як потенційний партнер у боротьбі з радянською військово-політичною експансією, тим більше, що вона успадкувала величезні військові запаси Південно-Західного й Румунського фронтів російської армії. Крім того, в Україні продовжували службу чимало козацьких частин, і як правило через її територію вони поверталися до своїх рідних станиць.

У листопаді 1917 р. до Києва було направлено представника Південно-Східного Союзу і донського військового уряду підсавула В.В. Шапкіна, колишнього козацького комісара при ставці верховного головнокомандувача у Могильові¹. Заступником В.В. Шапкіна став фельдшер 54-го донського козачого полку О.А. Долгов – член ради Союзу козачих військ та правління козаків Південно-Західного фронту, колишній учасник “З’їзду поневолених народів” у Києві, обраний до складу Всеросійських установчих зборів від українських соціалістів-революціонерів². Водночас, після виїзду на Дон делегатів Всеросійського загальнофронтового козацького з’їзду, в українській столиці залишилася делегація під керівництвом донського козака, лейб-гвардії Козачого полку підсавула Ю.А. Черемшанського. Невдовзі його заступив також донський козак осавул М.В. Номікосов³, який діяв згідно вказівок О.М. Каледіна. Делегація Ю.А. Черемшанського – М.В. Номікосова тісно співпрацювала із В.В. Шапкіним, незважаючи на наявність певних неузгодженостей⁴. Основними завданнями посланців стала

¹ Оприц И.Н. Лейб-Гвардии Казачий Ее Величества полк в годы революции и Гражданской войны 1917 – 1920 гг. // Лейб-казаки. – М., 2008. – С. 46–47; Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 18.

² ГАРФ, ф. Р-1255, оп. 1, д. 76, лл. 1–3; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 364.

³ Волков С.В. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – С. 365–366.

⁴ Оприц И.Н. Указ. соч. – С. 47.

організація відправки козацьких частин з фронту до своїх областей, згодом – координація їх дій з українськими військами проти більшовиків, вивезення до Області Війська Донського озброєння¹. Донський військовий уряд виділяв В.В. Шапкіну значні суми. Збереглися документи кінця грудня 1917 – початку січня 1918 рр. про видачу авансу в 100 тис. крб., відправлення 50 тис. крб. для розрахунку за придбане для Дону майно². Гроші перераховувалися через київське відділення Волзько-Камського банку – одного з найбільших комерційних банків дореволюційної Росії.

У грудні 1917 р. В.В. Шапкін супроводжував на Дон українську делегацію М.М. Галагана і Є.Д. Онацького. Йому доручалося попередити членів Об'єднаного Уряду Південно-Східного Союзу про приїзд делегатів і поінформувати їх про становище в Україні. Після виконання завдання, В.В. Шапкін повернувся до Києва. Вірогідно, він залишався тут і під час захоплення більшовиками міста у січні-лютому 1918 р., дочекавшись повернення влади УНР. Відомо декілька його подань до міністра закордонних справ УНР М.М. Любинського, датовані березнем 1918 р. В.В. Шапкін прохав дозволу на отримання й відправку звичайних і шифрованих телеграм, користування прямим дротом для зв'язку зі своїм урядом, а також отримання коштів зі свого банківського рахунку без обмеження суми³. Отримавши звістки про розгортання успішного протибільшовицького повстання козаків, наприкінці квітня – на початку травня 1918 р. він припинив свою діяльність в Україні й виїхав до Новочеркаська, де одразу здобув право дорадчого голосу на Крузі Порятунку Дону⁴. Станом на червень 1918 р. із асигнованих йому коштів на рахунку у Волзько-Камському банку залишилося 70 тис. крб.¹

¹ Колішер Т.М. Вказ. праця. – С. 88–89.

² ГАРФ, ф. Р-102, оп. 1, д. 7, лл. 1–3; Там же, ф. Р-1255, оп. 1, д. 76, лл. 1–3.

³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 29, арк. 6–9.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 167; Савчук Г.В. Круг спасения Дона (по материалам ГАРФ) [Электронный ресурс] / Г.В. Савчук // Донской временник. –

У травні 1918 р. представники німецького командування у Ростові-на-Дону спонукали донців до встановлення діалогу з урядом П.П. Скоропадського². Вже найближчими днями після гетьманського перевороту Київ відвідала неофіційна донська делегація. 10 травня у газеті “Відродження” повідомлялося, що вона “приїхала до Києва з тим, щоби прилучити свою країну до України”. Видання доводило читачам переваги такого об’єднання і закликала “широ вітати делегацію донців”, однак нічого не зазначало про її повноваження і склад³. Варто зіставити цю інформацію із даними, наведеними у спогадах П.П. Скоропадського. Гетьман згадував, що у першій половині травня до нього завітав полковник з Дону, прізвище якого він не запам’ятав. Цей полковник “заявив, що на Дону є серйозна партія, яка прагне до найтіснішого зв’язку з Україною, він доводив, наскільки це було б вигідно і донцям, і українцям, але тут були якісь неясності стосовно того, кого ж, власне кажучи, представляють ті особи, про яких він говорив. Він просив якихось грошей”. П.П. Скоропадський відправив полковника до голови Ради Міністрів Ф.А. Лизогуба, який “переговорив з ним і отримав враження, що все це несерйозно”. Після цього контакти з полковником були припинені⁴.

10 травня 1918 р. в Новочеркаську Тимчасовий Уряд Війська Донського призначив посольство до України у складі: керівник – генерал-майор В.І. Сидорін, начальник штабу Похідного Отамана Війська Донського П.Х. Попова; М.А. Горчуков – заступник голови Тимчасового Уряду Війська Донського, голова Новочеркаського реального училища; І.Т. Семенов – член уряду, колишній помічник Наказного Отамана з цивільної частини; полковник О.Ф. Гушчін – представник штабу Похідного Отамана, колишній

2008. – № 13. – Режим доступа к журн.: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m3/0/art.aspx?art_id=625. – Название с экрана.

¹ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 1, лл. 22 об.–23.

² Янов Г.П. Указ. соч. – С. 51.

³ Київ, 10 травня 1918 р. // Відродження. – 1918. – 10 травня. – Ч. 34. – С. 1.

⁴ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 235.

завідувач слухачами-офіцерами Миколаївської військової академії¹. Крім того, ще троє осіб були кооптовані самими членами посольства: М.С. Воронков – член партії кадетів, депутат II, III і IV Державних Дум Росії від ОВД, обласний комісар Тимчасового Уряду Росії в ОВД у 1917 р., член Всеросійських установчих зборів²; В.О. Лебедев – один з найвідоміших в колишній Російській імперії підприємців і авіабудівників; М.Є. Парамонов – член партії кадетів, донський підприємець-мільйонер³.

11 травня 1918 р. у Новочеркаську відкрився Круг Порятунку Дону, що складався із представників звільнених від радянської влади станиць. Наступного дня він затвердив призначене Тимчасовим Урядом Війська Донського посольство “на Україну у місто Київ, для з’ясування ставлення до Дону самої України та поінформування про мету вступу німецьких військ на територію Донської області, з дорученням цьому посольству – твердо відстоювати існуючі нині кордони Облaсті, її незалежність і самобутність козацтва”⁴. Не менш важливим завданням для посланців було розібратися в загальній обстановці, що склалася в Україні, повідомити українську владу про події на Дону. Вранці 13 травня вони виїхали з Новочеркаська⁵.

Існування посольства В.І. Сидоріна виявилось дуже коротким. Лише одного разу, 18 травня, В.І. Сидорін зустрівся із П.П. Скоропадським. Вочевидь, він поставив питання про визнання Українською Державою самостійності Війська Донського, але Гетьман відмовився приймати відповідне рішення без консультації з німцями⁶. Факт зустрічі підтверджує у своїх спогадах і сам

¹ Янов Г.П. Указ. соч. – С. 51; Пионтковский С. Гражданская война в России. – С. 408.

² Рвачева О.В. Демократия по-казачьи // Стрeжень. – Волгоград, 2008. – Вып. 6. – С. 173–174.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 45, лл. 5–5 об., 7–7 об.

⁴ Пионтковский С. Гражданская война в России. – С. 408.

⁵ Янов Г.П. Указ. соч. – С. 54.

⁶ Зимина В.Д. Указ. соч. – С. 65; Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 70.

П.П. Скоропадський. Він згадує “офіційну депутацію від Донської області у складі генерала і двох полковників”, яких “бачив лише раз”¹.

Із документів відомо, що представники Дону зустрілися в Києві також із німецьким послом А. Муммом, австро-угорським – Й. Форгачем, низкою громадських діячів, а полковник О.Ф. Гуцін мав бесіду із помічником начальника німецького штабу².

21 травня 1918 р. посольство звернулося до гетьманського уряду із заявою напередодні відкриття у Києві українсько-радянської мирної конференції. У ній йшлося про те, що Південно-Східний Союз – окрема від РСФРР “суверенна держава”, яка не визнає радянського уряду і веде проти нього війну. Необхідно відзначити, що Південно-Східний Союз через внутрішньополітичні проблеми його учасників і більшовицьку експансію де-факто припинив існування, так і не вийшовши зі стадії формування. Однак офіційного рішення про його розпуск не існувало, а ідея створення крайової федерації зберігала певну популярність у середовищі козацтва. Тому посольство В.І. Сидоріна виступило від імені цього віртуального утворення на підставі того, що представляє інтереси найбільшої частини Союзу – Війська Донського³.

Заява донських дипломатів від 21 травня мала безпосередні наслідки. Вже за два дні на першому засіданні мирної конференції голова української делегації С.П. Шелухін повідомив радянських уповноважених Х.Г. Раковського і Д.З. Мануїльського про надходження на адресу офіційного Києва низки заяв від Білорусі, Кавказу, Чорноморщини, Донщини, Сибіру, “щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави”⁴.

¹ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 235.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 45, лл. 5–5 об., 7–7 об.

³ Заява донського представництва // Відродження. – 1918. – 26 травня. – Ч. 47. – С. 7.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 7, 9; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 36.

Початок роботи донського посольства у Києві збігся із обранням донським Військовим Отаманом П.М. Краснова. 18 травня 1918 р. він відправив зі своїм ад'ютантом осавулом Й.В. Кульгавовим до Києва лист П.П. Скоропадському, в якому, зокрема, сповіщав про відкликання посольства В.І. Сидоріна й призначення нового¹. 23 травня Й.В. Кульгавов вручив лист Гетьманові².

Ліквідація щойно створеного посольства зумовлювалася особистою неприязню П.М. Краснова до В.І. Сидоріна та О.Ф. Гуціна³. Усунення цих осіб відповідало й політичним інтересам П.М. Краснова: обидва належали до оточення генерала П.Х. Попова, який претендував на отаманський пірнач⁴. Крім того, вони були “особливо непримиренно” налаштовані стосовно німців⁵, а це суперечило основним імперативам зовнішньополітичного курсу П.М. Краснова. Ще однією причиною відкликання посольства могло стати незадовільне виконання покладених на нього завдань. Військовий Отаман зазначав, що “місія... не дає про себе нічого знати, втім я, щиро кажучи, на неї і не сподіваюся”⁶.

18 травня 1918 р. було призначено нове посольство у такому складі: голова – генерал-лейтенант М.А. Свечин; заступник голови – генерал-майор О.В. Черячукін; управляючий відділом шляхів, інженер, дійсний статський радник П.П. Карелін; урядовець відділу шляхів інженер Ю.М. Зілов; урядовець відділу закордонних справ статський радник К.О. Карасьов – до Першої світової війни перебував на консульській службі у Львові,

¹ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 244.

² Хроніка. На прийомі у гетьмана // Відродження. – 1918. – 25 травня. – Ч. 46.– С. 5.

³ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 275, 429; Поляков И.А. Указ. соч. – С. 286–287, 617.

⁴ Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 169.

⁵ Янов Г.П. Указ. соч. – С. 51.

⁶ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 166.

Стокгольмі, Мемелі (зараз м. Клайпеда у Литві), Любеку; секретар і перекладач капітан Г.Х. Бірзенек¹.

Дипломати отримали низку завдань від Військового Отамана й донського уряду: домогтися дипломатичного визнання Всевеликого Війська Донського та встановлення добросусідських відносин між Києвом і Новочеркаськом, вирішити проблему кордону, отримати озброєння зі складів колишнього Південно-Західного й Румунського фронтів, налагодити торгівлю, залізничне й поштово-телеграфне сполучення. Окрема вимога П.М. Краснова полягала у тому, щоб за посередництва українського й німецького урядів змусити Раднарком “на підставі самовизначення народів” визнати ВВД незалежною від РСФРР державою і вивести з його території свої війська².

Призначення М.А. Свечина головою посольства мало на меті досягти від переговорів практичного результату у якнайкоротший термін. Військовий Отаман сподівався використати знайомство цього генерала з Гетьманом: під час Першої світової війни М.А. Свечин командував полком у 1-й Гвардійській кавалерійській дивізії П.П. Скоропадського. Однак М.А. Свечин, який не був за походженням донським козаком і не мав досвіду дипломатичної роботи, погодився очолювати посольство лише на початковому етапі діяльності. Постійним представником Всевеликого Війська Донського в Українській Державі мав стати О.В. Черячукін – добре знаний на Дону козацький генерал, герой Першої світової війни, давній знайомий і бойовий товариш П.М. Краснова. Він також, як професійний військовий, нарікав на цілковиту відсутність досвіду дипломатичної роботи, проте не вважав за можливе відмовитися від призначення³.

¹ Свечин М. Указ. соч. – С. 157.

² Свечин М. Указ. соч. – С. 157; Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 173, 181.

³ Там же. – С. 165–166; Свечин М. Указ. соч. – С. 156–157, 160; Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 236; Донська делегація // Відродження. – 1918. – 31 травня. – Ч. 51. – С. 3; ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 15.

22 травня 1918 р. посольство виїхало з Новочеркаська, а 24 (за іншими даними – 25¹) травня прибуло до Києва. Спочатку його члени мешкали у вагоні-салоні, в якому приїхали в українську столицю, але вже за декілька днів отримали помешкання за адресою вул. Трьохсвятительська, будинок 9 (номери Познякава), кімната 15 (сучасна адреса – вул. Трьохсвятительська, будинок 11)². О.В. Черячукін зупинився за адресою вул. Пушкінська, будинок 9, квартира 10³. Також гетьманське військове міністерство надало у розпорядження М.А. Свечина автомобіль із солдатом-шофером⁴.

Посланці насамперед зустрілися з посольством В.І. Сидоріна і довели до відома наказ Військового Отамана про припинення його повноважень. Між двома донськими посольствами виник конфлікт. М.А. Свечин писав у листі до П.М. Краснова: “Це побачення на мене справило вкрай тяжке враження, і я боюся, що вони... можуть підпільно сильно зашкодити встановленню порядку на Дону й зокрема особисто Вам”⁵. Його колеги негативно оцінювали діяльність своїх попередників. К.О. Карасьов писав А.П. Богаєвському: “Попередня Місія жодних відносин тут не зав’язала і навіть Міністерство Закордонних Справ перервало з ними контакти, оскільки, як я чув, поведінка Місії була доволі нетактовною”. О.В. Черячукін вторив йому: “Місія Сидоріна... абсолютно не користувалася симпатіями тут, оскільки взяла курс зовсім не той, який необхідний для України”⁶.

В.І. Сидорін не визнав повноважень нового представництва і виступив проти централізації влади на Дону в руках Військового Отамана. Члени його

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 45, л. 7; Там же, д. 76, л. 9.

² Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 226, 230; Свечин М. Указ. соч. – С. 160; Кальницкий М.Б. Зодчество и зодчие. – К., 2012. – С. 317.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 45, л. 6 об.; Там же, д. 41, л. 3; Там же, д. 38, л. 23.

⁴ Свечин М. Указ. соч. – С. 160.

⁵ Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 225.

⁶ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 45, лл. 2–3.

посольства відмовилися складати свої повноваження, проте “з тактичних міркувань” вже до 27 травня 1918 р. виїхали на Дон¹. 29 травня на восьмому засіданні Ради управляючих відділами ВВД у Новочеркаську В.І. Сидорін, І.Т. Семенов і М.А. Горчуков доповіли про становище в Україні². Невдовзі В.І. Сидорін, О.Ф. Гушнін і М.С. Воронков, як і передбачав М.А. Свечин, долучилися до опозиції, що вимагала відставки П.М. Краснова.

Тим часом посольство М.А. Свечина – О.В. Черячукіна активно включилося в роботу. Воно розпочало переговори із Гетьманом П.П. Скоропадським, головою Ради Міністрів Ф.А. Лизогубом, керуючим міністерством закордонних справ Д.І. Дорошенком, військовим міністром О.Ф. Рогозою, міністром торгівлі і промисловості С.М. Гутником, міністром фінансів А.К. Ржепецьким, головою української делегації на переговорах з РСФРР С.П. Шелухіним. Для вирішення поставлених завдань донці налагодили діалог і з німецькою стороною – послом Німеччини в Україні А. Муммом, головнокомандувачем групою армій “Київ” генерал-фельдмаршалом Г. фон Айхгорном, начальником штабу групи армій “Київ” генерал-лейтенантом В. Гренером. Особисто М.А. Свечин, який протягом 1914 – 1917 рр. воював проти німців, у 1918 р. став прихильником конструктивних відносин Дону з Німеччиною і розриву з колишніми союзниками – країнами Антанти. На думку генерала, вони “досі нічого нам не дали, а багато у чому зрадили, допомоги... жодної надати нам не можуть”³. О.В. Черячукін висловлювався обережніше, однак і він надавав принципового значення підтримці з боку Німеччини: “Якщо німці будуть повністю переможені, то це означатиме кінець Росії”⁴.

Як і передбачалося, після напрацювання контактів і досягнення перших дипломатичних успіхів М.А. Свечин і П.П. Карелін 15 червня виїхали з

¹ Там же, лл. 1–7 об.

² Там же, ф. Р-103, оп. 1, д. 1, л. 14.

³ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 122.

⁴ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. – К., 2004. – С. 108.

Києва до Новочеркаська, де звітували перед П.М. Красновим про свою роботу¹. К.О. Карасьов також залишив українську столицю, а Ю.М. Зілов протягом весни-осені 1918 р. “курсував” між Києвом і Новочеркаськом, зосередившись на торговельно-економічних переговорах. Постійним представником Всевеликого Війська Донського в Україні залишився О.В. Черячукін. Для виконання різноманітних дипломатичних доручень він залучив свого знайомого за службою на фронтах Першої світової війни поручика С.С. Кравченка, якого зустрів у Києві². У разі відсутності О.В. Черячукіна його обов’язки виконував Г.Х. Бірзенек, а функції секретаря перебирав С.С. Кравченко³. За час посольської служби в Українській Державі О.В. Черячукін виїздив із Києва щонайменше тричі:

– з 8 по 26 серпня 1918 р. до Німеччини у складі донського посольства герцога М.М. Лейхтенберзького⁴;

– з 27 серпня по 16 вересня 1918 р. до Новочеркаська на Великий Військовий Круг. Із Дону забрав до Києва родину – дружину М.Е. Черячукіну (уродж. Оппенгейм), дітей Андрія і Наталію⁵;

– з 1 по 3 листопада 1918 р. на станцію Скороходове, супроводжуючи П.П. Скоропадського на переговори із П.М. Красновим⁶.

У липні 1918 р., коли готувалася поїздка О.В. Черячукіна до Німеччини, П.М. Краснов запропонував М.А. Свечину повернутися до Києва і тимчасово замінити його. На той час М.А. Свечин перебував у маєтку своєї дружини О.М. Свечиної (уродж. Клуннікової) в с. Бобриково-Петрівське

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, л. 19.

² Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 226.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 130, арк. 5; Там само, спр. 127, арк. 54.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 199; Приезд ген. Черячукина // Киевская Мысль. – 1918. – 27 августа. – № 147. – С. 2.

⁵ Приїзд представника Донщини // Відродження. – 1918. – 17 вересня. – Ч. 138. – С. 6; Волков С.В. Офицеры российской гвардии. – М., 2002. – С. 523; Его же. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 2. – С. 625.

⁶ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 209–210.

Таганрозького округу (нині с. Бобрикове Антрацитівського району Луганської області), і відмовився від доручення через сімейні обставини, незважаючи на наполягання П.М. Краснова: “Вважаю державну службу Дону важливішою за особисті справи”¹. У фондах ГАРФ зберігся лист М.А. Свечина, який яскраво ілюструє становище у Таганрозькому окрузі у період українсько-донських територіальних суперечок літа 1918 р. Причому, він адресований не особисто Військовому Отаманові, а голові уряду А.П. Богаєвському із проханням “вибачитися за мене перед Генералом Красновим” із поясненням: “Біда в тому, що життя у селі (Таганрозький округ) ще настільки нестале, що родина без мене залишатися там не може. Хоча округ офіційно й очищено від більшовиків, але фактично ще багато верховодів сидять по селам і, час від часу, здійснюють голову, чим тероризують селян і нашого брата-поміщика... Непогано було б хоч зрідка надсилати сюди у села каральні загони для залякування... Господарювання більшовиків завдало нам тут величезне спустошення і збитки, тисяч на 40... Пошта тут майже зовсім не працює”².

Тим часом між П.П. Скоропадським і О.В. Черячукіним на особистому рівні встановилися теплі відносини. У своїх мемуарах вони не шкодували компліментів одне одному. Скажімо, О.В. Черячукін характеризував П.П. Скоропадського як “надзвичайно порядну людину”³. Гетьман зі свого боку писав: “Одразу же у нас встановилися найщиріші і гарні стосунки”; “...генерал Черячукін, дуже спокійна, розумна й доброзичлива людина... Я постійно з ним зустрічався й до останнього дня не змінив свого враження, яке склалося у мене про нього, що кращого представника від Дону нам і не треба було”⁴. Високо оцінював роботу О.В. Черячукіна також і В.О. Лебедев, який наприкінці липня 1918 р. знову відвідав Київ: “Генерал Черячукін діє

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 40, лл. 5, 7.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 40, лл. 9–10 об.

³ Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 169.

⁴ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 236, 263–264.

дуже добре і його, схоже, всі люблять. Але він трохи оптиміст і занадто довіряє людям. Все ж він цілком на своєму місці”¹.

У середовищі донської козацької еміграції існувало переконання, що налагодженню відносин із Києвом Новочеркаськ мав завдячувати саме “прямому і чесному характеру” О.В. Черячукіна². Симптоматично, що гетьманський міністр віросповідань В.В. Зеньківський добре запам’ятав О.В. Черячукіна та парадний прийом, влаштований на честь нього П.П. Скоропадським, натомість не міг пригадати прізвища українського посла на Дону³. Та й сам Гетьман у спогадах жодним словом не обмовився про українське дипломатичне представництво у ВВД. Вірогідно, цілковита довіра до О.В. Черячукіна, плідна співпраця із ним у царині налагодження українсько-донських відносин, стала однією з причин зволікання із призначенням гетьманського посольства на Дон.

Заслуговує на увагу особисте ставлення О.В. Черячукіна до української державності. Його яскраво ілюструє один з листів, адресований П.М. Краснову: “Я тримаюся тут політики дружби України, хоча й самотійної, з Доном і голосно заявляю, що Дон не зазіхне на самотійність України, якщо вже вона буде не більшовицькою і Донці гуртом будуть допомагати Українцям у боротьбі з більшовизмом. Я вже доповідав, що самотійницька течія тут сильна, з нею потрібно рахуватися, і дратувати впертих хохлів “Єдиною, неділимою” зараз не варто. Справа росіян тут поки що програна. Ліпше їхня самотійність, ніж спільна більшовицька країна, що танцює під сопілку совдепів з Москви”⁴. Згодом (1924 р.), перебуваючи в еміграції, в суцільному російському білогвардійському оточенні, О.В. Черячукін залишився при своїй точці зору: “Нехай краще буде

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, л. 72.

² Донской Императорский Александра III Кадетский Корпус: Воспоминания Кадет Донского Корпуса. – Нью-Йорк, 1974. – С. 202.

³ Зеньковский В.В. Пять месяцев у власти. – М., 2011. – С. 212.

⁴ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 9 об.

тимчасова самостійна Україна, але проти-більшовицька дружня нам, ніж не самостійна, що йде пліч-о-пліч з більшовиками... Я доповідав, що національний рух на Україні існує, що з ним, всупереч думці російської інтелігенції, потрібно рахуватися, що він життєздатний, що цією самостійністю і можливо лише втримати Україну від більшовизму і зберегти її як союзницю і помічницю”¹; виступав (1928 р.) прихильником тісного союзу російського козацтва з українцями, вбачаючи у ньому грізну силу в боротьбі з більшовизмом².

З іншого боку, не можна оминати увагою враження Ю.М. Зілова про Україну. 29 жовтня 1918 р. він звітував А.П. Богаєвському про свою роботу в Києві, вкрай неприхильно відгукуючись про Українську Державу, як “безсумнівну фікцію... штучно створену Німецьким Командуванням з метою полегшення своєї продовольчої і фуражної кризи”. На думку Ю.М. Зілова, “для справи відновлення єдиної Росії Український Уряд в цілому настільки шкідливий, як і Радянський Уряд, здійснюючи свою зрадницьку політику. Ділові відносини з Україною можливі тільки тому, що й в середовищі Уряду, й з-поміж діячів України є люди, віддані руській справі”³.

Значний інтерес становлять фінансові документи донського посольства. Судячи з усього, уряд ВВД спочатку взагалі не виділив для нього кошти – можливо, через терміновість від’їзду посланців до України. За останній тиждень травня 1918 р., протягом якого посольство працювало в Києві, його дохід становив 710 крб., причому 310 з них прийняли після померлого кур’єра хорунжого Б. Ніколаєва, а ще по 100 дали самі М.А. Свечин, О.В. Черячукін, П.П. Карелін і К.О. Карасьов. Із цих 710 крб. було витрачено 180 крб. 92 коп. на різноманітні поточні потреби.

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 228.

² Казачество. Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества. – Париж, 1928. – С. 338–339.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, лл. 65–66 об.

Матеріальне становище донських дипломатів спочатку було настільки скрутним, що довелося не тільки розраховуватися особистими грошима, а навіть позичити 2 тис. крб. у делегації Кубанської Народної Республіки. Справи покращилися у червні, коли з Новочеркаська надійшов переказ на суму 20 тис. крб. До того ж, 6 червня 1918 р. на засіданні донського уряду А.П. Богаєвський запропонував передати М.А. Свечину й О.В. Черячукіну 70 тис. крб., які залишилися на рахунку экс-представника Дону в Україні В.В. Шапкіна. Уряд погодився передати ці кошти в розпорядження А.П. Богаєвського. Проте у червні вони у повному обсязі до Києва так і не потрапили – дохід донського посольства за перший місяць літа становив 22 980 крб. 98 коп.¹

Витрати ж протягом червня суттєво зросли, сягнувши 12 540 крб. 43 коп. – додалася оплата 4090 крб. за завантаження і перевезення озброєння на Дон (саме озброєння донці тоді отримали безкоштовно), повернення боргу кубанцям, придбання карт ОВД. Суттєво розширилося коло осіб, яким посольство видавало добові кошти (поручик С.С. Кравченко, штабс-ротмістр Швецов-Яковлев, підпоручик Оппенгейм, сотник Брикін, ротмістр Булацель). До витрат зарахували і платню за травень і червень О.В. Черячукіну і Г.Х. Бірзенеку – 2354 крб. 84 коп. та 1567 крб. 74 коп. відповідно².

17 червня 1918 р. О.В. Черячукін розробив для свого уряду проект під назвою “Кошторис місячних витрат по представництву Всевеликого Війська Донського на Україні”. Донський посол оцінював утримання своєї установи в 6240 крб. щомісяця та вважав необхідними ще 6 тис. крб. одноразово на придбання майна для посольського приміщення³.

¹ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 1, лл. 22 об.–23; Там же, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 11–13 об.

² Там же, лл. 11–14.

³ Там же, л. 2–2 об.

І хоча А.П. Богаєвський назвав запити О.В. Черячукіна “дорогим задоволенням”¹, офіційний Новочеркаськ зрештою не пошкодував грошей для свого дипломатичного представництва. Серпнєве утримання “управління представника уряду Всевеликого Війська Донського на Україні” обійшлося в 4300 крб., а вже 5 вересня 1918 р. донський уряд затвердив щомісячний кошторис посольства в обсязі 10 тис. крб. та виділив О.В. Черячукіну ще 83 200 крб. на різноманітні потреби. Зокрема, понад половину цих коштів – 45 тис. крб. – на придбання власної квартири у Києві². Очевидно, йшлося про вищезгадане помешкання у центрі за адресою вул. Пушкінська, 9, кв. 10. Отже, посол отримав набагато більше, ніж просив у кошторисі від 17 червня.

Окрім того, 31 серпня 1918 р. уряд ВВД встановив обсяг коштів для відкомандированих до України офіцерських і класних чинів – до 50 крб. на добу, козаків – до 25 крб. на добу. Причому ця постанова поширювалася й на всі попередні командировання³.

Проте схоже, що й таке утримання посольства О.В. Черячукін вважав недостатнім. Один із листів до Військового Отамана П.М. Краснова (№ 522 від 7 жовтня 1918 р.) він закінчував недвозначним натяком: “Загалом, роботи маса, всюди не встигаю, а тут ще досі немає автомобіля”⁴.

8 жовтня 1918 р. О.В. Черячукін у листі № 538 до А.П. Богаєвського виступив із пропозицією заснувати ще одну дипломатичну установу Всевеликого Війська Донського в Українській Державі – консульство в Одесі. Воно мало сприяти поверненню донців на батьківщину та допомагати в організації товарообміну Дону з Одесою та іншими чорноморськими портами⁵. Через десять днів, навіть не дочекавшись відповіді з Новочеркаська на перше послання, він у листі № 628 порадив за клопотанням

¹ Там же, л. 2.

² ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, лл. 29, 38–39.

³ Там же, л. 31 об.

⁴ Там же, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 117 об.

⁵ Там же, л. 126.

Одеського комітету загальнокозацької організації призначити на посаду консула підполковника Генштабу О.М. Рубцова – донського козака, уродженця Ростова, який на той час якраз мешкав в Одесі (Старосінна площа, 5, помешкання 28)¹. Однак А.П. Богаєвський ідею посла відкинув: “Із призначенням консула в Одесу поки слід почекати. Ми живемо тепер в такому вирі подій, що скоро, можливо, у цьому не буде необхідності. Особисто вважаю, що ті козаки, кому дорогий Дон і які бажають йому послужити, зуміють дістатися до нього і без допомоги консула, а турбуватися про тих, хто не бажає служити йому в такий тяжкий час, – Дон не має засобів”².

Укладення “Попередньої угоди”, офіційне визнання Всевеликого Війська Донського Українською Державою дали змогу П.М. Краснову надати посольству офіційного статусу. 23 серпня 1918 р. він видав грамоту, в якій повідомляв П.П. Скоропадського про призначення О.В. Черячукіна “Отаманом Зимової Станиці (повноважний посланник) від Всевеликого Війська Донського при державі Українській”³. Наступного дня інформацію про призначення було оприлюднено у наказі ВВД № 721 за підписами П.М. Краснова і А.П. Богаєвського⁴.

Дещо екзотичну назву “Отаман Зимової Станиці” політичне керівництво ВВД запозичило з XVII ст., коли донські козаки щороку зимової пори відправляли посольства до московського царя. 26 серпня 1918 р. О.В. Черячукін звернувся з листом до керуючого міністерством закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенка, в якому для опублікування офіційного повідомлення про своє призначення пояснював, що посада посла Всевеликого Війська Донського називається Отаман Зимової Станиці⁵.

¹ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 37, арк. 54 зв.–55.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, лл. 19–20.

³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 14; Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 7; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 36.

⁴ Там же, л. 37.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 8; Там само, спр. 128, арк. 28.

Місяць потому у великій залі гетьманського палацу по вулиці Інститутській, 40, в урочистій обстановці О.В. Черячукін вручив Гетьманові свою вірчу грамоту. З українського боку в церемонії взяли участь П.П. Скоропадський, товариш міністра закордонних справ О.О. Палтов, начальник гетьманського штабу Б.С. Стеллецький, генеральний старшина при Гетьмані В.В. Дашкевич-Горбацький, чини гетьманського штабу й конвою. З донського – О.В. Черячукін, Г.Х. Бірзенек, С.С. Кравченко, а також генерали І.М. Майдель і Є.В. Перрет, які займалися в Україні прийомкою стрілецького й артилерійського озброєння для Донської армії. Прийом завершився сніданком, під час якого грав оркестр гетьманського конвою, а Гетьман і Отаман Зимової Станиці обмінялися привітальними промовами¹. О.В. Черячукін, а слідом за ним і Д.І. Дорошенко, датували цю подію 28 вересня². Однак це помилка: газета “Киевская Мысль” від 25 вересня 1918 р. писала, що прийом відбувся саме цього дня, а “Русский Голос” – що днем раніше³.

Досягнення О.В. Черячукіна на дипломатичній ниві були відзначені донським урядом. 13 жовтня 1918 р. його підвищили у чині до генерал-лейтенанта⁴. Зауважимо, що цей чин мали сам Гетьман П.П. Скоропадський, голова донського уряду А.П. Богаєвський, командувач Добровольчою армією А.І. Денікін.

Діяльність донського посольства не припинилася із падінням Гетьманату та приходом до влади Директорії УНР. О.В. Черячукін продовжував виконувати свої обов'язки, незважаючи на втрату прямого

¹ І. Э. Указ. соч. – С. 5.

² Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 203; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 134.

³ Прием ген. Черячукина // Киевская Мысль. – 1918. – 25 сентября. – № 169. – С. 2; Вручение верительных грамот // Русский Голос. – 1918. – 25 сентября. – № 94. – С. 5.

⁴ Волков С.В. Офицеры российской гвардии. – С. 522; Его же. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 2. – С. 625; Ганин А.В. Указ. соч. – С. 375, 667.

зв'язку з Новочеркаськом¹. Начальник Генштабу військ Директорії О.В. Осецький видав йому посвідчення із підтвердженням посольських повноважень при новому уряді². 22 січня 1919 р. О.В. Черячукін у складі іноземного дипломатичного корпусу був присутнім у центрі Софійської площі Києва під час проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР³. До цієї події він поставився скептично. П'ять років потому написав: “Це урочисте оголошення не принесло вагомої користі і незабаром було усіма забуте”⁴.

Із наближенням Червоної армії до Києва О.В. Черячукін вирішив за краще покинути місто. Залишивши при Директорії секретаря посольства Г.Х. Бірзенека (його подальша доля невідома), 27 січня 1919 р. він разом із С.С. Кравченком і чотирма десятками бажаючих у наданому українськими властями вагоні 2-го класу виїхав з Києва за маршрутом Жмеринка – Бірзула (нині Котовськ) – Одеса. Ймовірно, родина супроводжувала О.В. Черячукіна, оскільки на еміграції вони жили разом.

30 січня О.В. Черячукін прибув до Одеси, яку контролювали війська Антанти й білогвардійці. Ще на початку лютого 1919 р. він підписував документи як очільник Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського в Україні⁵. Зокрема, його підпис стоїть під вищезгаданими одеськими меморандумами до французького командування від 5 лютого 1919 р. (від імені УНР їх підписали представники міністерства закордонних справ А.Д. Марголін і А. Галіп, міністерства торгівлі і промисловості

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27; ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 9.

² Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 221.

³ Свято об'єднання України (до річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР). – К., 2012. – С. 19, 38.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 229.

⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 57.

С.В. Бородаєвський і товариш морського міністра контр-адмірал М.М. Остроградський)¹.

Проте після виїзду з Києва донське посольство фактично припинило існування. Доказом цього є й те, що мемуари про дипломатичну роботу в Україні О.В. Черячукін завершує описом свого прибуття до Одеси². Протягом нетривалого часу він був представником ВВД перед командуванням військ Антанти в Одесі. Коли ж на початку квітня 1919 р. місто евакуювали, О.В. Черячукін перебрався до Варшави й надалі представляв інтереси Новочеркаська перед польським урядом³.

Таким чином, політико-дипломатичні відносини України і Війська Донського підтримувалися за всіх основних періодів Української революції 1917 – 1921 рр. – Центральної Ради, Української Держави Гетьмана П.П. Скоропадського і Директорії УНР. Найбільш результативно вони розвивалися за Гетьманату. Враховуючи ідейну близькість двох режимів, спільну залежність від німецьких збройних сил, Київ і Новочеркаськ дипломатичним шляхом вирішили низку протиріч і розпочали конструювати відносини на засадах стратегічного партнерства. Прихід до влади Директорії призвів до різкої зміни у відносинах України і козацького Дону – із союзників вони перетворилися на противників.

Однією з ключових проблем українсько-донських відносин було питання кордонів. Передумовою його виникнення стала наявність значної частки україномовного населення серед мешканців кількох округів Облaсті Війська Донського. Важливу роль відігравали також економічні й політичні чинники. Територіальні претензії української сторони навесні-влітку 1918 р. підкріплювалися присутністю на Дону запрошених нею німецьких військ.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 146, арк. 19–20; Там само, ф. 3979, оп. 1, спр. 7, арк. 3, 5; Марголін А. Украина и политика Антанты. – Берлин, 1921. – С. 112–121.

² Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 230–231.

³ Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 163.

Водночас офіційний Новочеркаськ в особі Військового Отамана П.М. Краснова висунув зустрічні претензії на частину Східної України. Переговорний процес завершився укладенням компромісної “Попередньої угоди”, за якою сторони відмовлялися від обопільних претензій і встановлювали міждержавний кордон за останньою адміністративною межею, яка існувала в Російській імперії, з незначними змінами на користь Києва (територія в районі Маріуполя). Однак через попередній характер підписаного договору проблема не була вирішена остаточно. Черговий етап її загострення припав на кінець 1918 р., коли під час антигетьманського повстання офіційний Київ дозволив Донській армії зайняти частину східноукраїнських земель. Через подальшу більшовицьку експансію питання українсько-донського кордону поступово втратило актуальність.

Українські дипломатичні представництва й делегації на Дону були покликані виконувати широкий спектр завдань – вести переговори з донським керівництвом, представляти інтереси держави, сприяти налагодженню тісних політичних та економічних зв’язків, захищати права українців на Дону. Однак несприятливі фактори заважали їх повноцінній діяльності: внутрішньополітична нестабільність в Україні, часті зміни політичних режимів (Центральна Рада – Гетьманат – Директорія), більшовицька військова експансія.

Дипломатичним представництвам Війська Донського в Україні також доручалися завдання, першочерговість яких змінювалася залежно від політичних обставин. Найбільш успішною стала діяльність посольства О.В. Черячукіна. Воно досягло дипломатичного визнання ВВД, налагодження комунікацій, військової, торговельно-економічної співпраці. Запорукою цих здобутків стало й те, що донці вибудували контакти із дипломатичними представництвами Центральних держав в Україні та німецьким військовим командуванням.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І КОЗАЦЬКОГО ДОНУ

3.1. Поставки озброєння і військового майна з України до Війська Донського

Військові поставки з України до Війська Донського почалися з кінця 1917 р. Важливим напрямком діяльності представника Південно-Східного Союзу і донського військового уряду в Україні підосавула В.В. Шапкіна було придбання військового майна і вивезення його на Дон. 23 грудня 1917 р. він відправив телеграми до Новочеркаська на адресу військового уряду, голови економічної ради при уряді, а 29 грудня – товаришеві Військового Отамана М.П. Богаєвському, повідомляючи про перебіг роботи з відправки “технічних засобів”, яка “набула набагато ширшого обсягу, ніж я передбачав спочатку”. Окрім цього вже було придбано 10 тис. пар чобіт. В.В. Шапкін прохав вислати кошти для оплати цих і подальших придбань. При цьому він зазначав, що натрапляє на перешкоди з боку українських властей: “Українці намагаються накласти свою руку на все їхнє майно. Придбати можна багато чого, але тільки треба поспішати”¹.

Водночас В.В. Шапкін і керівники делегації Всеросійського загальнофронтового козацького з’їзду Ю.А. Черемшанський і М.В. Номікосов, діючи у контакті з таємною білогвардійською організацією “Азбука” В.В. Шульгіна, забезпечували документами офіцерів, які висловлювали бажання їхати на Дон для боротьби проти більшовиків².

¹ ГАРФ, ф. Р-102, оп. 1, д. 7, лл. 1–3.

² Оприц И.Н. Указ. соч. – С. 47; Сукачев Л.П. От Двинска до Дона в международном спальном вагоне // Зарождение добровольческой армии. – М., 2001. – С. 96.

Серйозним поштовхом до налагодження військової співпраці став прихід до влади П.П. Скоропадського в Україні і П.М. Краснова на Дону. На той час козаки вели виснажливу війну із більшовиками і гостро потребували зброї та військового спорядження. Зокрема, начальник штабу Донської армії І.О. Поляков згадував: “До Військового штабу звідусіль надходили наполегливі прохання: “Дайте зброю, набої, кулемети, гармати, снаряди, аероплани, автомобілі, взуття тощо”¹.

П.М. Краснов поставив перед посольством М.А. Свечина – О.В. Черячукіна завдання отримати озброєння з України². Для цього донська сторона використовувала два основні аргументи: 1) частина приналежного козакам військового спорядження у квітні-травні 1918 р. була захоплена німцями під час боїв із більшовиками на теренах ОВД і вивезена в Україну; 2) на території Української Держави залишилися склади Південно-Західного й Румунського фронтів, які були надбанням усіх частин колишньої російської армії, в тому числі донських козаків³. Відповідно, донські представники розпочали переговори як з українським урядом, так і зі штабом німецьких військ у Києві.

26 травня 1918 р. П.М. Краснов у особистому листі до П.П. Скоропадського попросив видати для Всевеликого Війська Донського 72 справні польові гармати, 8 польових мортир, 8 гаубиць з передками, зарядними ящиками й амуніцією, 50 тис. російських трьохлінійних гвинтівок, 20 тис. козацьких шашок, 300 кулеметів зі стрічками, 5 тис. сталевих пік з оснасткою, 72 тис. шрапнелей і трьохдюймових гранат, 8 тис. снарядів для мортир і 8 тис. – для гаубиць, 10 млн. трьохлінійних набоїв. Військовий Отаман обіцяв: “Всевелике Військо Донське буде вельми зобов’язане дружній йому Україні та дієво допоможе їй у боротьбі з радянськими військами”⁴.

¹ Поляков І.А. Указ. соч. – С. 363.

² Свечин М.А. Указ. соч. – С. 155–157; Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 166.

³ Там же. – С. 175; Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. – С. 228.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 42, л. 2.

Пізніше П.М. Краснов писав О.В. Черячукіну, що гармати, снаряди, гвинтівки й набої потрібні йому не пізніше 30 червня¹. 31 травня він нагадав своєму дипломатичному представникові, що необхідно виторгувати – “хоч би й за гроші, а у крайньому разі й за хліб” – 72 легкі гармати (кінні), 8 мортир, 8 польових гаубиць, 300 кулеметів, 50 тис. гвинтівок із багнетами, 20 тис. шашок, 5 тис. сталевих пік та інше спорядження².

Як відзначив історик Д.Я. Бондаренко, незначні потреби у мортирах і гаубицях свідчили про маневрений характер війни на Дону, де проти кінноти і піхоти більш ефективною зброєю були шрапнельні снаряди трьохдуюмових гармат і кулемети³. Радянські війська створили серйозні укріплені райони тільки в околицях Царицина – стратегічно важливого міста, де розташовувалися металургійні, військові заводи та нафтові склади-резервуари. Однак взяти Царицин Донська армія не змогла.

10 червня 1918 р. П.М. Краснов знову звернувся до П.П. Скоропадського із проханням про поставки озброєння. Однак цього разу він запропонував Гетьманові в обмін на них “чудові трактори у кількості ста штук” на суму 70 млн. крб. та кам’яне вугілля⁴.

Українська сторона в особі Гетьмана П.П. Скоропадського, військового міністра О.Ф. Рогози та начальника Генштабу О.В. Сливинського пішла назустріч проханням Дону. О.В. Сливинський озвучив свою позицію, яка цілковито збігалася з точкою зору донців: “Запаси належать всій Росії, не поділитися з російськими частинами, які ведуть жертвовну, криваву боротьбу, було би злочином”⁵. Уже на початку червня 1918 р. О.В. Черячукін отримав дозвіл на безоплатне вивезення 10 млн. набоїв і 28 легких гармат із повним комплектом снарядів.

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 176.

² Там же. – С. 173.

³ Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави... – С. 11.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 42, л. 22 об.

⁵ Свечин М.А. Указ. соч. – С. 177.

Однак виконати всі вказівки П.М. Краснова щодо поставок виявилось дуже непросто. О.В. Черячукін так змальовував ускладнення, на які він натрапив у Києві: “Зазвичай раз на тиждень я відвідував Гетьмана, доповідаючи йому і прохання Отамана, і наші потреби й успіхи донців. Гетьман завжди ставився до нас із чуйністю, але ніколи одразу не віддавав наказ, знаючи, що йому можуть уставити палиці в колеса німці; він завжди потребував часу для відповідних переговорів з ними. Від Гетьмана я йшов у Військове Міністерство, потім у Артилерійське та Інтендантське управління та у справах, що не стосувалися військового постачання до Міністра торгівлі чи фінансів, закінчуючи свій цикл прохань у майора Ярош у німецькому штабі; лише узгодженість усіх цих інстанцій і давала практичні результати”¹.

Крім того, відправку майна уповільнювали труднощі із залізничним транспортом. Занепокоєний П.М. Краснов постійно “бомбардував” О.В. Черячукіна листами-директивами, висловлюючи згоду на скорочення обсягів поставок за умови більш оперативного виконання. У листі № 142 від 15 червня 1918 р. він писав: “Гармати й аероплани слід вислати якомога скоріше, якщо можна не пізніше 30-го червня нов. стилю... Треба добитися російських гвинтівок; можна взяти їх менше, хоча б тільки 30.000, у крайньому разі 20.000 і 10.000 іноземних і набоїв по 200 на кожен гвинтівок, але все це потрібно скоріше й скоріше. Нам гармати, набої та рушниці зараз більш потрібні, ніж самостійність; про це не треба говорити, але потрібно про це пам’ятати і пам’ятати достеменно”².

На початковому етапі військові поставки до ВВД мали напівлегальний характер. Сторони намагалися приховувати їх організацію. Наприклад, 23 червня 1918 р. О.В. Черячукін у листі № 64 до П.М. Краснова зазначав: “Снаряди ж і 10,000,000 набоїв будуть вислані цими днями. В день завантаження я телеграфуватиму умовно: “Надсилаю”³.

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 175.

² Там же. – С. 176.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, л. 35–35 об.

Така ситуація зумовлювалася, зокрема, позицією Німеччини. Її дипломати і військове командування побоювалися, що озброєння з України може потрапити у Добровольчу армію, яка не визнала Брестського мирного договору і вважала Центральні держави своїм ворогом. О.В. Сливинський у приватній бесіді розповів М.А. Свечину, що німці “дуже ревниво спостерігають, аби нічого не потрапило Добр-Армії і встановили контроль на залізницях. Але не журіться, всі наряди з відправки військових вантажів проходять через моє Управління, в крайньому разі постараємося, що можливо замаскувати”¹. Втім, уже в червні 1918 р. в результаті дипломатичних зусиль О.В. Черячукіна німецький штаб групи армій “Київ” віддав наказ своїм військам постачати Донську армію².

Зауважимо, що за даними П.М. Краснова, Всевелике Військо Донське поступилося на користь Добровольчої армії третьою отриманих артилерійських снарядів і чвертю набоїв – в обмін на продукти, зерно, вовну, або й за гроші³. С.В. Карпенко висловив припущення, що “наряд чи це стане колись відомо”, але донські власті могли мати прибуток від перепродажу озброєння⁴. Однак, беручи до уваги надану добровольцям підтримку, Військовий Отаман дуже емоційно реагував на численні звинувачення у пронімецькій орієнтації, які висловлювали генерали Добровольчої армії і симпатичні цієї антибільшовицької сили. Він неодноразово повторював, що “своїми брудними руками бере німецькі снаряди й набої, омиває їх у хвилях Тихого Дону і чистенькими передає Добровольчій армії”⁵.

Іншою причиною засекречення військових поставок на Дон був розвиток українсько-радянських відносин. Від 23 травня 1918 р. у

¹ Свечин М.А. Указ. соч. – С. 177–178.

² Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 176.

³ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 261; Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. – Минск, 2002. – Т. 1. – С. 110.

⁴ Карпенко С.В. Указ. соч. – С. 129.

⁵ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 257; Шкуро А.Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. – М., 2004. – С. 190.

приміщенні Педагогічного музею Києва, де раніше проводила засідання Центральна Рада, відбувалися мирні переговори між Українською Державою і РСФРР. 12 червня сторони підписали угоду про перемир'я, що передбачала подальшу розробку й укладення великого мирного договору¹. Відверта підтримка офіційним Києвом Всевеликого Війська Донського, що вело війну проти більшовицької Росії, могла зірвати українсько-радянські перемовини.

6 червня 1918 р. П.М. Краснов повідомив О.В. Черячукіна, що відправляє в Україну генерал-майора барона І.М. Майделя для переговорів про закупівлю набоїв на Луганському заводі. І.М. Майдель був знаним фахівцем в артилерійській галузі, який у 1917 р. дослужився до виконувача обов'язків інспектора артилерії армій Західного фронту. Його помічником став генерал-майор Є.В. Перрет – уродженець Полтави, колишній інспектор артилерії 1-го гвардійського корпусу російської армії на Південно-Західному фронті². До України прибув і прийомщик по інтендантській частині, донський козак полковник С.Л. Бобриков із численними торговими агентами. Придбанням одягу для Донської армії займався полковник М.А. Жилін. До Одеси з метою закупівель направили лейтенанта, прізвище якого О.В. Черячукін у своїх спогадах зашифрував під ініціалом “К.”³. П.М. Краснов напучував своїх уповноважених висловом: “Дайте мені снаряди й набої і Царицин буде очищено від більшовиків”⁴.

Генерали І.М. Майдель і Є.В. Перрет успішно виконували завдання Військового Отамана. Відомо, що 24 вересня 1918 р. головне артилерійське

¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 35, 299–301.

² Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. – М., 2002. – С. 181, 233–234; Волков С.В. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. – С. 296, 371; Его же. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – С. 317, 422; Его же. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 2. – С. 7, 193.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 211; ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 11 об.; Там же, ф. Р-103, оп. 1, д. 2, л. 42.

⁴ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 177.

управління військового міністерства Української Держави запропонувало начальникові Луганського патронного заводу видати Всевеликому Війську Донському 3 млн. трьохлінійних гвинтівкових набоїв¹. 2 листопада ідентичне прохання надійшло ще раз². Генерали працювали також над отриманням артилерійського майна з України. За словами О.В. Черячукіна, “їхнє прибуття хоча й прискорило справу постачання та полегшило мені роботу, однак розпалило апетити українців; видане їм доручення у разі неможливості отримати безвідплатно закупити, невдовзі перестало бути таємницею для українців і майже припинило моє безкоштовне отримання усього необхідного”. До дій української сторони донський посол поставився із розумінням: “Звичайно, для них було більш вигідно продавати, ніж дарувати”³.

І все ж донський уряд зазначав, що “майно отримувалося умовно за гроші, але фактично безкоштовно, і уряду Війська Донського воно дісталось поки що лише за вартістю фрахту, завантаження й розвантаження”⁴. З цією інформацією співвідносяться архівні документи. Зокрема, збереглося подання О.В. Черячукіна до А.П. Богаєвського із проханням надіслати 40 тис. крб. для оплати завантаження військового майна: “Якщо їх неможливо переказати через банк, надішліть кур’єром, інакше мені невдовзі доведеться припинити відправлення всього необхідного”⁵. Із такою ж метою Є.В. Перрет прохав голову донського уряду надіслати із кур’єром 20 тис. крб.⁶

Як згадував полковник Генштабу В.М. Петрів, на роботи із завантаження озброєння зі складів у Києві приймали тільки колишніх офіцерів, яким видавали за це високу платню. Такий заробіток пропонували і йому. Однак “це так вразило мене в порівнянні з тим, що було в Лубенській

¹ Документы о разгроме германских оккупантов... – С. 130.

² Освободительная война украинского народа... – С. 334.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 178.

⁴ Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 351.

⁵ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 87 об.

⁶ Там же, л. 39.

гарматній бригаді, де досі не було гармат, що хоч як було голодно, то я відмовився вантажити гармати”¹.

Військові поставки з Української Держави до Всевеликого Війська Донського були узаконені укладенням “Додаткової секретної угоди до основної попередньої угоди”, вірогідно, 7 серпня 1918 р. Український уряд зобов’язувався у найкоротший термін поставити ВВД озброєння і предмети військового й санітарного спорядження у приблизному розрахунку на три корпуси з того майна, яке залишається понад кількість, необхідну для укомплектування української армії за угодою з Центральними державами². В архівах Києва і Москви було віднайдено два оригінальні примірники цього документу. Варто відзначити розбіжності у складі його підписантів. Якщо на примірнику із фондів ЦДАВО України стоять автографи Ф.А. Лизогуба, О.В. Черячукіна, С.П. Шелухіна і Д.І. Дорошенка³, то на примірнику із фондів ГАРФ замість С.П. Шелухіна розписався В.О. Ауербах⁴.

Попередні підсумки військового постачання з України обговорювалися в рамках засідань Великого Військового Круга в Новочеркаську наприкінці серпня – на початку вересня 1918 р. Так, командувач Донською армією та військовий і морський міністр Дону С.В. Денисов заявив, що офіційний Київ вже передав Новочеркаську частину військового спорядження зі складів колишніх Південно-Західного і Румунського фронтів російської армії загальною вартістю близько 10 млн. крб.⁵ 1 вересня О.В. Черячукін на запрошення голови Круга В.А. Харламова виступив перед депутатами і

¹ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – С. 593.

² Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1, кн. 1. – С. 268; Сергійчук В. Неусвідомлення України. – С. 188.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 4.

⁴ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 2.

⁵ Донський круг. Новочеркаськ, 1–9 // Відродження. – 1918. – 3 вересня. – Ч. 127. – С. 4; На Дону. Войсковой круг. Новочеркасск, 1 сентября // Киевская Мысль. – 1918. – 3 сентября. – № 152. – С. 3.

доповів: з України вже отримано безкоштовно 5 млн. набоїв і снарядів, а також важкі гармати. Чимало бойових запасів підготовлено до відправки¹.

Для прискорення постачання військового спорядження офіційний Новочеркаськ надав І.М. Майделю і Є.В. Перрету широкі повноваження та вирішив фінансувати їх напряду, а не через посольство в Україні. Зокрема, 11 жовтня 1918 р. донський уряд ухвалив виділити генералам 6 тис. крб. на відшкодування їхніх витрат². Такі рішення викликали незадоволення О.В. Черячукіна. 29 жовтня він писав у листі № 732 до А.П. Богаєвського: “Я далекий від манії влади і мене неймовірно влаштовує, щоб вони кошти на завантаження артилерії отримували би безпосередньо, а не через мене, але... перебування в Україні ще інших повноважних осіб, окрім мене, викличе справедливе здивування в Українців: хто ж є повноважним посланцем, і чи цілком мені довіряє Отаман і Уряд... Я не великий практик у дипломатичних справах, але все ж знаю, що в усіх Державах Посланнику підпорядковуються всі особи, командировані туди, де він є представником інтересів своєї Держави”. Крім того, О.В. Черячукін повідомив про конфлікт, що виник між ним та І.М. Майделем і Є.В. Перретом: “Генерали давно прагнули до незалежного існування тут, аж до нетактовного вчинку стосовно мене, відвідавши Пана Гетьмана без мого відома і повідомивши мене про це тільки наступного дня”³.

Окрему увагу привертає організація відправлення до ВВД санітарного майна. 2 серпня 1918 р. відбулася нарада армійських представників колишнього Румунського фронту. Вони ухвалили все майно Червоного Хреста цього фронту завантажити на баржі в порту м. Галац і вивезти Чорним морем на Дон, аби воно не потрапило до рук румунів, австрійців чи українців⁴. До справи вивезення санітарного майна й обладнання долучився

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 201–202; Штанько Я.В. Військово-політичні взаємини... – С. 141.

² ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, л. 102.

³ Там же, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 72–72 об.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3539, оп. 1, спр. 2, арк. 30 зв.

управляючий відділом торгівлі і промисловості Всевеликого Війська Донського В.О. Лебедєв. На початку вересня 1918 р. він відвідав Одесу, де взяв участь у нараді Червоного Хреста¹.

О.В. Черячукін згадував, що восени 1918 р. з допомогою Б.Є. Іваницького – колишнього головноуповноваженого Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту – він зміг безкоштовно отримати два шпиталі для Донської армії, причому Б.Є. Іваницький розпорядився організувати їх “повністю за каталогом”². За документами ЦДАВО України, це були Свято-Троїцький і 2-й Кауфманський Російського товариства Червоного Хреста шпиталі³.

У листі № 522 від 7 жовтня 1918 р. посол повідомив П.М. Краснову, що двома днями раніше з Дону для прийому шпиталів приїхав статський радник Скалозубов, але українська сторона вимагала по 50 тис. крб. за шпиталь через вищі в Україні, ніж на Дону ставки медперсоналу і сестер⁴. Утім, в мемуарах О.В. Черячукін писав, що не заплатив за шпиталі жодної копійки⁵.

Гетьманські власті надовго затримали відправку шпиталів. Лише 30 листопада, у розпал антигетьманського повстання, голова Ради Міністрів С.М. Гербель пообіцяв сприяти їхньому випуску на Дон⁶. Але до падіння Гетьманату питання так і не було вирішене.

2 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР після відповідного прохання О.В. Черячукіна ухвалила “повернути Донщині приналежний їй шпитальний потяг за винятком речей, погружених в нім, що не належать до шпиталю”⁷. 15 січня департамент чужоземних зносин міністерства закордонних закордонних справ УНР звернувся до міністерства шляхів із проханням негайно

¹ ЦДАВО України, ф. 3539, оп. 1, спр. 2, арк. 38.

² Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 207.

³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 35.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 115 об.

⁵ Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 207.

⁶ Там же. – С. 217.

⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 142.

надати вагони для відправлення двох шпиталів на Дон. Для прискорення процесу О.В. Черячукін доручив поручику С.С. Кравченку особисто доставити це відношення до міністерства шляхів¹. Зрештою, з Києва випустили обидва шпиталі, які у січні 1919 р. прибули в Одесу і згодом були переправлені до Новоросійська, що контролювався Збройними Силами на Півдні Росії².

Однією з найбільш насичених складових українсько-донських взаємин стала авіаційна. Вона була тісно пов'язана з ім'ям підполковника (військового старшини української служби) В.Г. Баранова – донського козака, уродженця станиці Луганської Донецького округу Області Війська Донського (нині смт. Станиця Луганська, Луганської області). 15 грудня 1917 р. він став першим в історії “Головою української авіації”, тобто командиром авіаційної складової Повітряного флоту УНР³.

Щотижневий ростовський журнал “Донская Волна” у 1919 р., змальовуючи події дворічної давнини, повідомляв, що у своїй діяльності В.Г. Баранов керувався зовсім не прагненням служити Україні. Від самого початку він планував відправити авіаційне майно на Дон, який став одним із головних осередків опору більшовицькому режимові. “Відчувають українці, що щось недобре коїться в управлінні “голови української авіації”. Відчувають, що вершиться щось не в самостійницьких інтересах, вештаються, підслуховують, але ні до чого не можуть причепитися, – настільки конспіративно ведеться робота...”, – писала “Донская Волна”⁴.

В.Г. Баранов згадував, що в Києві йому вдалося налагодити контакт із підосавулом В.В. Шапкіним⁵. Тісний зв'язок він встановив і з організацією “Азбука”, яка займалася політичною та військовою розвідкою в Україні,

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 35.

² Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 226.

³ Авиаторы – кавалеры ордена Св. Георгия и Георгиевского оружия периода Первой мировой войны 1914–1918 годов / Сост. М.С. Нешкин, В.М. Шабанов. – М., 2006. – С. 29.

⁴ Добровольцев К. Указ. соч. – С. 3.

⁵ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 504.

вербуванням офіцерів до російських антибільшовицьких армій. Керівник “Азбуки” В.В. Шульгін шанобливо характеризував В.Г. Баранова: “Користується серед офіцерів-льотчиків винятково високим авторитетом і повагою, як чудовий організатор і бойовий офіцер, що має Георгіївську Зброю”¹.

Наприкінці грудня 1917 р. В.Г. Баранов таємно сформував великий “авіаційний” ешелон (літаки, технічне майно, автомобілі), офіційно призначений для організації української бази в Олександрівську (нині м. Запоріжжя). Насправді він мав потрапити на Дон, однак був захоплений більшовиками. Ті не встигли повністю вивезти захоплене майно до Москви, і частина ешелону таки потрапила до козаків із запізненням у декілька місяців, вже після приходу в Україну та на Дон німецьких і австро-угорських військ².

За Гетьманату у травні 1918 р. В.Г. Баранова призначили на нижчу посаду інспектора авіації Київського району³. В його розпорядженні опинилися значні запаси авіамайна. Це дозволяло розраховувати на продовження секретної діяльності на користь Дону навіть з більшим успіхом, ніж на посту голови української авіації.

Станом на травень 1918 р. у складі Донської армії налічувалося лише 1–2 літаки⁴. Посольство М.А. Свечина – О.В. Черячукіна одразу після прибуття до Києва розпочало переговори про отримання аеропланів з України, а також вийшло на зв'язок із В.Г. Барановим. Уже 4 червня 1918 р. М.А. Свечин писав А.П. Богаєвському: “Черячукін просив у Рагози 20 аеропланів... (тут їх налічується, як кажуть, до 600–800), льотчики козаки тут також є і вони хочуть їхати до нас; з ними ж поїде льотчик козак Полк. Баранов, який тут відає авіаційним відділом. Є бажаючі льотчики і не козаки, але я сказав Баранову,

¹ Махалин А.В., Литвин А.А. Неизвестные воспоминания В.Г. Баранова об авиации на Дону // Российский Архив. – М., 2009. – Вып. XVIII. – С. 500.

² Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 504; Добровольцев К. Указ. соч. – С. 3.

³ Нові призначення // Відродження. – 1918. – 24 травня. – Ч. 45. – С. 6.

⁴ Доронин Ю.П. Авиация Всевеликого войска Донского и Белой Кубани в Гражданской войне // Белая армия. Белое дело. – Екатеринбург, 1998. – № 5. – С. 11; Хайрулин М.А., Кондратьев В.И. Военлеты погибшей Империи. – М., 2008. – С. 64; Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 506–507.

щоб із них взяв лише найкращих”¹. 9 червня про це ж саме А.П. Богаєвському писав О.В. Черячукін, щоправда, за його інформацією, донські посли прохали у військового міністра Української Держави О.Ф. Рогози не 20, а 40 аеропланів². Дані про наявність в українському Повітряному флоті часів Гетьманату 600–800 літаків, найвірогідніше, були суттєво завищеними. Згідно з сучасними дослідженнями, в стройових частинах нараховувалося 189 легких аеропланів і 4 важких бомбардувальники “Ілля Муромець”. Близько 110 літаків (55–60 %) із цієї кількості були справними³. Крім цього існували резерви літаків, що зберігалися в авіапарках.

10 червня 1918 р. Військовий Отаман П.М. Краснов у листі до Гетьмана П.П. Скоропадського попросив надати Всевеликому Війську Донському аероплани, “які будуть використані винятково проти більшовиків”⁴. Наступного дня О.В. Черячукін повідомив П.М. Краснову, що “постійно і щоденно” клопоче про надання аеропланів, додавши з оптимізмом “все це налагоджується непогано; хоча усього не дають, але багато обіцяли”⁵. П.М. Краснов у листі до свого посла від 23 червня зажадав домогтися за надзвичайно короткий термін – до 30 числа – відправки на Дон 12 аеропланів⁶. Проте О.В. Черячукін не зміг отримати літаки настільки швидко і був змушений пояснювати: “Гармати, рушниці, кулемети й аероплани Україна не дає. Дію на них через німців”⁷.

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, л. 7 об.

² Там же, л. 10.

³ Мараєв Р. Авиация гетмана П. Скоропадского // АэроХобби. – К., 1993. – № 1. – С. 14; Савин В.С. Авиация в Украине. – Харьков, 1995. – С. 89; Мараєва В.В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну державність: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – Арк. 90; Харук А. Крила України. – К., 2009. – С. 32.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 42, л. 22 об.

⁵ Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 232.

⁶ Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 176.

⁷ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 113.

Тим часом, В.Г. Баранов розпочав час від часу таємно відправляти на Дон в артилерійських ешелонах по одному вагону із запчастинами, приборами для аеропланів, фотоапаратами¹. 2–5 липня 1918 р. йому вдалося відправити з Поста-Волинського цілий поїзд із 21 критої платформи і 3 критих вагонів, навантажених літаками, двигунами, запчастинами й авіабомбами. У супровідних документах зазначалося, що він адресований 7-му Харківському авіаційному дивізіону гетьманської армії². Про справжнє призначення ешелону О.В. Черячукін доповідав у листі до П.М. Краснова від 5 липня: “Аероплани (20 штук) тепер направляються до Харкова або, можливо, навіть до Таганрога. Думаю, що за негласним словесним відношенням нашого офіцера для зв’язку при Кнерцері можна буде домогтися, що німці не помітять, як ці аероплани будуть помилково відправлені у Ростов чи в Новочеркаськ, і, можливо, деякі з них перелетять, для цього прошу відповідних розпоряджень офіцеру зв’язку при Кнерцері. Тут я зі свого боку докладу зусиль, щоб домогтися помилкової відправки аеропланів із Таганрога у Ростов, але вважаю, що з місцевим командуванням організувати цю помилку ще зручніше”³.

Для того, щоб особисто проконтролювати прибуття ешелону на Дон, В.Г. Баранов від 3 до 30 липня взяв відпустку і виїхав поперед нього швидким поїздом у напрямку Полтава–Харків. У Харкові через інспектора авіації Харківського району полковника Т.П. фон Гаусмана він домовився щодо пропуску вантажу до нейтрального на той час Таганрога. Зрештою, зі значними труднощами, долаючи на багатьох станціях протидію німецьких військових властей, ешелон таки досяг Новочеркаська 27 липня 1918 р.⁴

¹ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 505.

² Там же. – С. 505, 508; Попов. Указ. соч. – С. 4.

³ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 113; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, л. 48.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 5, спр. 19, арк. 25, 54; Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 505; Попов. Указ. соч. – С. 4–6.

Тим часом, 5 липня 1918 р. О.В. Черячукін дізнався, що під тиском німецької сторони українські військові погодилися передати донцям два аероплани. Переговори про їхню відправку генерал вів із начальником українського Генштабу О.В. Сливинським. Про деталі справи О.В. Черячукін телеграфував А.П. Богаєвському 10 липня: “Два аероплани дістав і вони днями будуть відправлені. Оскільки українці хотіли все це робити таємно, то влаштував це так – українці передають ці аероплани німцям, а ті в Ростові передадуть нам їх, як від себе”¹. 19 липня посол повідомив А.П. Богаєвського, що аероплани вже відправлено². Вірогідно, цими двома апаратами були старі розвідники типу Voisin, про що йдеться у спогадах В.Г. Баранова³.

У серпні-вересні В.Г. Баранов сформував ще один ешелон, цього разу призначений нібито для організації українського авіазагону в Катеринославі. Він складався із 40 або 44 вагонів із авіаційним майном і автомобілями та 1 пасажирського вагону, в якому їхали декілька авіаторів і дружина В.Г. Баранова – сестра милосердя К.С. Дьякова з шестирічною донькою О.С. Демчинською. До козацької столиці поїзд прибув у середині вересня 1918 р.⁴

Згідно з архівними документами, В.Г. Баранов сприяв і формуванню кадрів авіації Астраханської армії, що складалася з одного авіадивізіону (2 авіазагони по 2 літаки)⁵. Наприклад, на початку серпня 1918 р. він улаштував туди на службу донського козака підосавула Шевирєва⁶.

Українські та німецькі власті не могли не звернути увагу на зникнення великої кількості авіамайна. На київській квартирі В.Г. Баранова у 2-му дворі

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, лл. 49, 53 об.

² Там же, д. 43, л. 7 об.

³ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 505.

⁴ Там же. – С. 506, 508; Костаридзе Н. Указ. соч. – С. 7–8; Махалин А.В., Литвин А.А. Указ. соч. – С. 498–499.

⁵ Антропов О.О. Астраханское казачество. – С. 175.

⁶ ЦДАВО України, ф. 4401, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

Олександрівської вулиці (нині вул. Грушевського) декілька разів проводилися обшуки, але нічого підозрілого не було знайдено. В.Г. Баранову довелося двічі змінювати квартиру, переселитися у серпні на вулицю Вел. Володимирську¹.

На тлі цих подій інспектор авіації Української Держави хорунжий О.О. Наконечний, відвідавши Київський авіапарк у Святошині, 13 серпня 1918 р. видав наказ по авіації № 109 із подякою В.Г. Баранову за сумлінну службу на користь України². Не виключено, що О.О. Наконечний солідаризувався із В.Г. Барановим і приховував його діяльність. Джерелом такого потурання могла бути позиція самого Гетьмана П.П. Скоропадського. Так, урядовець управління інспектора Повітряного флоту України П.П. Білон згадував: “В серпні м[ісяці] мимоволі кидалось в очі, що мільйонне авіаційне майно тане “як віск на вогні”. Ми відчували, що щось робиться недобре, і пізніше довідалися, що наші начальники з наказу гетьмана відправляють наші літаки і літунів на Дон до Денікіна. Все менше і менше бачимо летунів, зменшується рух у штабі, зменшується в штабі склад старшин...”³.

Хоча поставки озброєнь для Всевеликого Війська Донського були узаконені “Додатковою секретною угодою” в серпні 1918 р., немає жодних даних про те, що поставки авіаційного майна отримали офіційний статус. Підтверджують це й слова начальника штабу Донської армії генерал-майора І.О. Полякова: “Всі її [України – В.М.] склади були під ключем у німців, і тому, якщо комусь вдавалося “поцупити” потрібне для Дону і доставити в область, його вважали героєм, нагороджували особливою увагою і вдячністю. Подібним, наприклад, способом “вिकрали” й оманливим шляхом доставили у Новочеркаськ кілька десятків аеропланів із запасними частинами й рухомими майстернями, тобто багатомільйонне майно”⁴.

¹ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 505–506; Добровольцев К. Указ. соч. – С. 3–4.

² ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 65, арк. 120; Там само, ф. 1077, оп. 5, спр. 19, арк. 75.

³ Білон П. Спогади. – Пітсбург, 1952. – Ч. 1. – С. 39.

⁴ Поляков И.А. Указ. соч. – С. 414–415.

Згідно даних дослідника історії білої авіації Ю.П. Дороніна, згаданий І.О. Поляковим поїзд-майстерня був доставлений зусиллями завідувача хіміко-фізичною лабораторією при донському авіаційному парку інженера Чернова, а вивезенням військового майна з України займався військовий льотчик підполковник К.М. Антонов – майбутній командир 3-го Донського літакового загону¹. Архівні документи свідчать, що інженер Чернов у жовтні-листопаді 1918 р. їздив до Харкова для виконання доручень командування донського авіапарку².

Що ж до В.Г. Баранова, то він 22 вересня 1918 р. подав рапорт ч. 2516 про усунення з посади через хворобу³. “Хвороба” виявилася лише приводом. В.Г. Баранов назавжди залишив службу в українській армії і вже наприкінці вересня вирушив на Дон⁴. 9 жовтня 1918 р. його призначили командиром Донського літакового дивізіону з управлінням у Новочеркаську, у 1919 р. він став начальником донської авіації, а у 1920 р. отримав чин генерал-майора⁵.

Однак із від’їздом В.Г. Баранова на Дон авіаційні поставки з України не припинилися. Так, 6 жовтня 1918 р. керуючий залогою догляду залізничної ділянки Луганськ–Вергунка на прізвище Кноп затримав 26 вагонів майна Катеринославського авіаційного парку, на вивезення яких з України не було пред’явлено жодних документів. Як повідомляв у телеграмі, адресованій одразу чотирьом українським міністерствам (шляхів, військовому, внутрішніх і закордонних справ), кордонний комісар М.Є. Свергун, 8 жовтня ешелон “було силою вивезено на Дон”. М.Є. Свергун запитував у Києва вказівок і вимагав “підкреслення авторитета української влади перед представниками Дона, аби останні знали, що вони на

¹ Доронин Ю.П. Указ. соч. – С. 11–12.

² ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 232 зв.

³ Там само, ф. 1074, оп. 1, спр. 65, арк. 142; Там само, ф. 1077, оп. 5, спр. 19, арк. 101.

⁴ Костаридзе Н. Указ.соч. – С. 7.

⁵ Авиаторы – кавалеры... – С. 29; Волков С.В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 1. – С. 86.

України, а не на Дону, що я і мої співробітники існуємо на закладах не для того, щоб нам всякій доброволець Дона наносив образи, а задля того, щоб турбуватися за добробут української держави”¹. Щоправда, ця депеша з відміткою “без всякої черги” була відправлена у Київ занадто пізно – тільки 18 жовтня. Міністерство закордонних справ на неї навіть не відреагувало (лише хтось із чиновників написав на полях: “До відома”). М.Є. Свєргун виявив наполегливість, і 25 жовтня відправив другу телеграму ідентичного змісту². Тільки після цього, 2 листопада, МЗС звернулося до О.В. Черячукіна з проханням розслідувати справу і “коли виявиться, що майно вивезено самовольно і без дозволу, зробити розпорядження про повернення майна Україні”. До того ж, у листі була допущена помилка, імовірно через неувважність його укладачів: керуючий українською залогою догляду “добродій Кноп” був названий “добровольцем Всевеликого Війська Донського”, який начебто і вивіз 26 вагонів авіаційного майна закордон³. 8 листопада, тобто через місяць після вивезення ешелону, О.В. Черячукін відповів, що надіслав відношення гетьманського відомства на розслідування до голови донського уряду А.П. Богаєвського⁴. Враховуючи те, що вже за тиждень потому в Україні розпочалося антигетьманське повстання, подальшого розвитку справа, очевидно, не отримала.

Свій слід в історії з поставками гетьманської авіатехніки залишив управляючий відділом торгівлі і промисловості Дону В.О. Лебедев. Під час візитів до Києва у липні-серпні 1918 р., він спробував здійснити комерційну операцію. Як писав генерал І.О. Поляков, В.О. Лебедев зайнявся “негарною аферою, викритою мною за допомогою начальника Донської авіації полковника Усова, щодо прагнення його продавати Дону не приналежне йому авіаційне майно”⁵. Цей скандал став однією з причин, що змусили

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 70.

² Там само, арк. 76.

³ Там само, арк. 87.

⁴ Там само, спр. 131, арк. 4.

⁵ Поляков И.А. Указ. соч. – С. 517.

В.О. Лебедева переїхати у Катеринодар, де він отримав портфель управляючого відділом торгівлі, промисловості й постачання в Особливій нараді при головнокомандувачі Добровольчою армією А.І. Денікіні¹.

Історики А.В. Венков і Д.Я. Бондаренко, спираючись на дані звіту управляючого військовим і морським відділами і командувача Донською армією і флотом, вказують, що протягом 1918 р. з України на Дон чотирма ешелонами було вивезено 45 літаків із 2 тисячами бомб і запчастинами². За типами це могли бути винищувачі та розвідники-бомбардувальники французького, британського, австро-угорського, російського виробництва: Nieuport XVII, XXI і XXIII, Farman XXX, Voisin LAS, Morane Monocoque, SPAD S.XIII, Sopwith 1 ½ Strutter, Hansa-Brandenburg C.I, “Декан” (“Анаде”), “Лебедь XII”. Невелику частину отриманих аеропланів (В.Г. Баранов писав про частину одного ешелону) Всевелике Військо Донське передало Добровольчій армії³.

Крім того, відомо про три випадки перельотів авіаторів із території України на Дон. Прапорщик В.І. Янченко із 6-го Полтавського авіаційного дивізіону, який вважався одним із найрезультативніших російських асів Першої світової війни, перелетів на винищувачі типу Nieuport (утім, на Дону він надовго не затримався і вступив у Добровольчу армію). Штабс-капітан (значковий) І.М. Багровніков, командир 2-го гарматного загону 7-го Харківського авіадивізіону, вилетів на розвіднику-бомбардувальнику Sopwith 1 ½ Strutter. Літак було розбито під час вимушеної посадки ще на території України, але І.М. Багровніков зміг дістатися Всевеликого Війська

¹ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, л. 5; Действия донского правительства // Киевская Мысль. – 1918. – 17 октября. – № 188. – С. 4; Журналы заседаний Особого совещания... – С. 27.

² Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 346; Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави... – С. 12.

³ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 508; Кондратьев В., Хайрулин М. Авиация гражданской войны. – М., 2000. – С. 16; Хайрулин М.А., Кондратьев В.И. Указ. соч. – С. 65.

Донського. Поручик В.С. Веселовський, який з жовтня 1918 до лютого 1919 рр. перебував на посаді командира 1-го авіазагону 1-го авіадивізіону Південної армії, здійснив успішний переліт на розвіднику-бомбардувальнику Hansa-Brandenburg C.I¹.

Ще одна спроба перельоту закінчилася загибеллю двох авіаторів 7-го Харківського авіадивізіону. Наприкінці 1918 р. льотчик 2-го гарматного загону штабс-капітан (значковий), кавалер Георгіївської зброї² К.Д. Воронцов разом із поручиком (значковим) 1-го гарматного загону О. Дема (Деша) вилетіли з Харкова до Луганська, який на той час вже зайняли частини Донської армії. Маршрут польоту мав пролягати над населеними пунктами Ізюм, Ниркове і Родакове. Поблизу Ниркового авіатори потрапили у снігову хмару, знизилися до 20 метрів і були обстріляні вояками Директорії. Поручик О. Дема дістав поранення в руку. На його прохання штабс-капітан К.Д. Воронцов посадив літак. Українські солдати заарештували авіаторів, вивезли на станцію Ниркове і після військово-польового суду розстріляли. Аероплан залізницею повернули до Харкова³.

Таким чином, враховуючи, що донська авіація станом на січень 1919 р. налічувала 68 літаків (із них 22 справних)⁴, можна стверджувати, що понад 2/3 її авіапарку було укомплектовано апаратами “українського походження”. У підсумку, на початку 1919 р. ВВД мало найпотужнішу авіацію серед інших

¹ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 530–532; ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 5, спр. 19, арк. 1, 16 зв.; РГВА, ф. 39457, оп. 1, д. 408, лл. 4–5 об.; Хайрулин М.А., Пешков В.С. Авиационные формирования Уральской армии 1918 – 1919 гг. // Белая гвардия. – М., 2005. – № 8. – С. 179; Хайрулин М. “Дорогие птицы!”. Работа летчиков Донской авиации во время восстания в Верхне-Донском округе. Апрель-июнь 1919 г. // Донские казаки в борьбе с большевиками. – Станица Еланская, 2010. – Вып. 3. – С. 50; Тинченко Я. Герої Українського неба. – К., 2010. – С. 164, 167.

² ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 5, спр. 19, арк. 103; Тинченко Я. Герої українського неба. – С. 167; Авиаторы – кавалеры... – С. 66.

³ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 528–530.

⁴ Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 347.

білих армій на Півдні Росії¹. Загальна вартість донського авіапарку на той час становила приблизно 5 млн. крб.²

На Дону опинилося й чимало авіаторів українського Повітряного флоту, які не пов'язували своє майбутнє з Українською Державою або Українською Народною Республікою. В результаті дослідження списків особового складу³ встановлено імена 27 офіцерів, які служили в донській авіації у 1919 р., пройшовши через український Повітряний флот у 1917 – 1918 рр. Це військові льотчики: полковники В.Г. Баранов, П.П. Богдашевський, Б.О. Бруяк і Д.М. Коровніков, капітани І.М. Багровніков, Ф.Ф. Василевський, Б.О. Горн, В.Д. Іванов, О. Лутц, Л.А. Самуїлов і П.П. Тихонович, осавул Д.В. Федоров, штабс-капітани І.М. Карачевський, І.С. Роцин і В.К. Терлецький, поручики О.І. Гурков і О.Я. Третьяков, підпоручики М.О. Оврам (Абрам) і О.С. Суханов. Льотчики-спостерігачі: капітани Г.К. Репік і Є.М. Хінцинський, штабс-капітани В.І. Куллама і М.Г. Філін, поручики О.К. Шафранський, Й.П. Носик і П.К. Остахович. Також у рухомій ремонтній авіабазі донської авіації служив колишній начальник поїзда-складу-майстерні 8-го Катеринославського авіадивізіону поручик Л.О. Якубов. Стосовно ще принаймні 11 донських авіаторів факт прибуття з української служби потребує уточнення. Особливо привертає увагу те, що на Дон виїхали офіцери, які посідали командні пости в авіації за Гетьманату П.П. Скоропадського: В.Г. Баранов був інспектором авіації Київського району, а у серпні-вересні 1918 р. виконував обов'язки інспектора авіації Української Держави, П.П. Богдашевський командував Київським авіапарком, Б.О. Бруяк – 4-м Київським авіадивізіоном, Д.М. Коровніков – 8-м Катеринославським авіадивізіоном.

¹ Кондратьев В., Хайрулин М. Указ. соч. – С. 14–16, 45, 48; Хайрулин М.А., Кондратьев В.И. Указ. соч. – С. 64–65, 186–188, 199.

² Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 347.

³ ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 5, спр. 19, арк. 1–130; РГВА, ф. 39457, оп. 1, д. 408, лл. 1–8; Мараєва В.В. Вказ. праця. – Арк. 168–190; Тинченко Я. Герої українського неба. – С. 157–170.

Не можна оминати увагою і договір, укладений між урядом Всевеликого Війська Донського й акціонерним товариством “Матіас і К^о”, яке володіло авіабудівним заводом у Бердянську – на той час центрі Таврійської округи Української Держави. 15 жовтня 1918 р. директор-розпорядник заводу М.М. Глаголев зобов’язався не пізніше 1 грудня видати донському уряду 20 розвідників-бомбардувальників Farman XXX, замовлених Управлінням Повітряного флоту ще 17 травня 1918 р. Після отримання необхідних матеріалів для завершення будівництва літаків, “Матіас і К^о” повинен був здати ще 10 машин. Однак Донська армія отримала тільки 10 Farman XXX у 1919 р., коли Бердянськ опинився під контролем білогвардійців. Причому, як зазначав В.Г. Баранов, ці літаки мали вкрай погані льотні якості¹. Цей факт пояснюється кризовими умовами, в яких перебувало бердянське авіапідприємство².

Загалом підкреслимо, що військові поставки з Української Держави до Всевеликого Війська Донського велися дуже активно, особливо після укладення “Додаткової секретної угоди” від 7 серпня 1918 р. Їх пік припав на жовтень-листопад 1918 р.³ За свідченням К.А. Смовського, командира 1-ї гарматної батареї Окремого Чорноморського Коша у повітовому м. Бердичеві Київської губернії, восени 1918 р. через станцію Бердичів щодня проходили ешелони зі зброєю, набоями, кіньми, іншим військовим майном із Рівного, Здолбунова, Шепетівки на Дон⁴. Не випадково О.В. Черячукін у жовтні 1918 р. повідомляв П.М. Краснова, що “тепер Дон снарядами й набоями засипаний”⁵. За визнанням сучасного російського

¹ Баранов В.Г. Указ. соч. – С. 512–513.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 42; Харук А. Адаменко, Матиас и другие... // Авиация и Время. – К., 2006. – № 6. – С. 29; Харук А. Нарис історії авіапромисловості України. – Львів, 2010. – С. 77–81.

³ Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави... – С. 12.

⁴ Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За Державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 101.

⁵ Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 390.

історика Ю.Д. Гражданова, без військових поставок з України створення регулярної постійної армії навряд чи вдалося би П.М. Краснову і його соратникам¹. Це підтверджують дані звіту управляючого військовим і морським відділами і командувача Донською армією і флотом. Поставки з Української Держави у 1918 р. задовольняли потреби Донської армії на 40 %, в той час як промисловість Дону – лише на 20 %².

Такі обсяги співпраці офіційних Києва і Новочеркаська не залишилися поза увагою більшовиків. Вони вважали, що військові поставки справляють ледь не вирішальний вплив на перебіг радянсько-донського військового протистояння. Як писала московська газета “Известия В.Ц.И.К.” від 24 вересня 1918 р.: “Не підлягає сумніву, що Красновська авантюра на Дону вже давно була би ліквідована, якби Краснов не отримував з України гвинтівок і снарядів... І ми не знаємо, чи не йде частина гармат, що вільно пересуваються із Києва на Дон, із Дону далі, у Катеринодар [тобто у Добровольчу армію – В.М.]”³. Звичайно, більшовики були принципово зацікавлені у зриві цих поставок. 17–22 жовтня 1918 р. другий з’їзд КП(б)У в Москві закликав українських робітників і селян знищувати ешелони з військовим спорядженням, які прямували на Дон⁴.

Втім, після зустрічі П.П. Скоропадського із П.М. Красновим на станції Скороходове 2 листопада 1918 р. військові поставки ще більше зросли. О.В. Черячукін відзначав, що відтоді жодна поставка до будь-якої з антибільшовицьких армій, на Кубань чи в Крим не виконувалася без його підпису. Озброєння і військове майно для Донської, Південної, Добровольчої армії і на Кубань відправлялося на адресу начальника постачання ВВД генерал-майора Л.І. Кир’янова. “Було дещо дивно, що Посланець іншої

¹ Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 72.

² Там же. – С. 136.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 83.

⁴ Освободительная война украинского народа... – С. 352.

Держави дає дозвіл на відпуск із України, але так склалися тоді обставини, що це було визнано необхідним”¹.

Проте так тривало дуже недовго. У середині листопада 1918 р. через початок антигетьманського повстання залізничне сполучення із Доном було фактично перервано. О.В. Черячукін наказав донським представникам із постачання направляти все майно в Одесу і звернути більшу увагу на закупівлі у Південній Україні².

Під час бойових дій з військами Директорії гетьманське військове командування в особі Ф.А. Келлера і О.М. Долгорукова не випускало озброєння на Дон, мотивуючи це тим, що воно необхідне для “боротьби з петлюрівцями”³. Прагнучи домогтися зняття заборони, О.В. Черячукін запропонував створити “особливу комісію для цілеспрямованого задоволення потреб всіх діючих проти більшовиків армій у військових запасах, які є у розпорядженні України”. 21 листопада А.К. Ржепецький – міністр фінансів і виконуючий обов’язки голови Ради Міністрів Української Держави на час хвороби С.М. Гербеля – повідомив членів уряду про пропозицію донського посла. Уряд доручив А.К. Ржепецькому обговорити це питання із головноуповноваженим з управління і ліквідації інституцій і організацій воєнного часу Р.Г. Молловим⁴.

30 листопада 1918 р. О.В. Черячукін особисто відвідав С.М. Гербеля. Керівник гетьманського уряду пообіцяв сприяти випуску на Дон військового майна. Для підкріплення своїх прохань донський посол звертався до нового військового міністра Б.Й. Щуцького і головкома князя О.М. Долгорукова⁵.

Незважаючи на такі переговори зусилля, 3 грудня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави прийняла рішення, що пропустити на Дон

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 210–211.

² Там же. – С. 213.

³ Там же. – С. 216.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 61.

⁵ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 217.

мають тільки вже завантажене у вагони військове спорядження, а видачу зі складів слід припинити, враховуючи складні умови часу¹. Тоді 7 грудня О.В. Черячукін звернувся із письмовим поданням до самого П.П. Скоропадського. Гетьман обіцяв сприяти, але “він вже нічого не міг зробити”². Того ж дня уряд дозволив О.В. Черячукіну вивезти на Дон із Бердянська і Маріуполя те спорядження, на яке вже отримано накладні, а також придбати зі складів Азовсько-Чорноморського товариства шрапнельні корпуси для трьохдюймових гірських гармат – близько 45 тис. у Бердянську і 20 тис. у Маріуполі³. Зауважимо, що Маріуполь на той момент уже був зайнятий Донською армією.

Під час повстання Директорії частина військового майна, відправленого на Дон, потрапила до рук повсталих. Так, в ніч з 22 на 23 листопада 1918 р. командир куреня 16-го пішого Єлисаветградського (колишнього 57-го Модлинського⁴) полку 3-го Херсонського корпусу армії Української Держави М. Вербицький здійснив антигетьманський переворот у Єлисаветграді (нині Кіровоград) і затримав призначені для донців вантажі⁵. Про це повідомив офіцер для доручень при начальникові постачання ВВД поручик Кондратьєв, який втік від повстанців в Одесу. 26 листопада О.В. Черячукін прохав гетьманський уряд вжити заходів для пропуску військового майна, або дозволити йому напряду зв’язатися із комендантом Єлисаветграда, головою союзу робітників міста й отаманом М. Вербицьким. 7 грудня дозвіл було отримано, крім того Київ ще 3 грудня відправив “Отаманові м. Єлисаветграду, Вербицькому” відповідну телеграму⁶. Однак

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 81 зв.–82.

² Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 217.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 91 зв.–92.

⁴ Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. – К., 2014. – С. 130.

⁵ Його ж. Офіцерський корпус Армії УНР. – К., 2007. – Кн. I. – С. 73–74; Його ж. Українські збройні сили. – С. 255.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 130, арк. 47–48, 50.

навряд чи М. Вербицький був налаштований виконувати приписи гетьманського уряду, проти якого він щойно відкрито виступив.

Існують також свідчення, що Окремий Чорноморський Кіш гетьманської армії у Бердичеві приєднався до повсталих, взяв під контроль місцевий залізничний вокзал і зупиняв усі потяги з військовим майном, що прямували на Дон¹.

Загалом, протягом вересня-грудня 1918 р. Всевелике Військо Донське встигло отримати з України 50 трьохдюймових (76 мм) гармат, 414 665 трьохдюймових снарядів, 19 гаубиць, 10 071 снаряд для гаубиць (із них не менше 5715 для шестидюймових (152 мм) і 4336 для 48-лінійних (122 мм)), 35 180 гвинтівок, 105 кулеметів, 66 825 500 набоїв². Крім того, за весь період Гетьманату на Дон доставили 450 самокатів (велосипедів), 3000 верст кабелю, 2000 телефонних апаратів, 24 000 шинелей. Було придбано 150 мотоциклеток, але їх у дорозі перехопили війська Директорії. Сукупна вартість тільки артилерійських припасів та інженерного майна, що було вивезено, за тогочасними ринковими цінами сягала 12 млн. крб.³

Після приходу до влади Директорія оголосила про заборону вивезення на Дон і реквізицію вже придбаного військового майна. Зокрема, були вилучені вже завантажені у вагони розкроєні теплі речі, за які заплатив полковник С.Л. Бобриков, а також речі, придбані полковником М.А. Жиліним. Реквізовано приналежні Всевеликому Війську Донському 600 (за іншими даними – 559) пудів бензину зі складу Товариства нафтового виробництва братів Нобель у Києві⁴. Затримано вантажі з артилерією, набоями, гвинтівками і порохом, що відправлялися на Дон згідно з

¹ Смовський К. Вказ. праця. – С. 104.

² Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави... – С. 12.

³ Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 348–354.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 4; Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 225.

“Додатковою секретною угодою”¹. Крім того, накладено “заборону” на поточний рахунок уряду ВВД (10 млн. крб.) у Державному банку в Києві².

18 грудня 1918 р. на засіданні Ради Комісарів Народних Міністерств УНР комісар військового міністерства М.М. Галаган доповів про заяву О.В. Черячукіна щодо трьох вагонів військового майна, приналежного Дону, які знаходяться на станції Київ-2 і прохання його охороняти це майно. Рада Комісарів відзначила, що існує наказ Директорії – не випускати ніякого військового майна з території України, і зняла питання з розгляду³.

Внаслідок тривалих переговорів “і навіть сварок” з українськими урядовцями О.В. Черячукін отримав декларативну обіцянку, що все придбане майно буде повернене або відшкодоване грошима, “щойно Уряд зміцниться”⁴. 2 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила зняти реквізицію на бензин, а 10 січня міністерство фінансів скасувало “заборону” на поточний банківський рахунок⁵. Однак згоду відновити військові постачання, за винятком вищезгаданої відправки двох шпиталів, український уряд так і не дав. До початку квітня 1919 р. в О.В. Черячукіна ще зберігалася можливість відправляти морем військове майно із району Одеси, зайнятого білогвардійцями і військами Антанти. Але українські власті намагалися перекрити і цей канал постачання. Так, 3 березня 1919 р. Директорія передала в Раду Народних Міністрів заяву одеського окружного українського комісара С.С. Коморного “про надання йому уповноважень стежити за тим, аби добровольці [білогвардійці – В.М.] не вивозили з м. Одеси різного майна Української Народної Республіки”⁶.

¹ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 11 об.

² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 26; Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 142.

³ Там само. – С. 99.

⁴ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 9; Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 226.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 27, 43; Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 142.

⁶ Там само. – С. 74.

Отже, перші поставки озброєння з України на Дон відбулися наприкінці 1917 р. За часів Гетьманату П.П. Скоропадського цей напрямок взаємин Києва і Новочеркаська став одним із провідних. Українські власті активно підтримували озброєнням Донську армію, що вела війну із більшовицькими військами. Значна частина поставок, зокрема авіаційного майна, мали нелегальний або таємний характер. Прихід до влади Директорії УНР зумовив згортання українсько-донського військового співробітництва.

3.2. Спільні зусилля Української Держави і Всевеликого Війська Донського із формування антибільшовицьких збройних сил

Ще одним напрямком військової співпраці України і Війська Донського за часів Гетьманату було створення нових антибільшовицьких збройних формувань за погодженням із німецьким командуванням. До таких належали Південна, Астраханська і Російська народна армії.

Південну армію спочатку планували сформувати у Києві, але згодом місцем її дислокації визначили “нейтральні” Богучарський і Новохоперський повіти Воронежської губернії, звідки Донська армія витіснила більшовиків. Центром формування стала слобода Кантемирівка Богучарського повіту, поблизу кордону зі Старобільським повітом Харківщини. Для набору добровольців лише по Україні відкрили від 22 до 25 бюро – зокрема, у середмісті Києва, на вул. Фундуклеївській (нині вул. Богдана Хмельницького), та в усіх губернських містах¹. Крім того, вербування відбувалося на Дону, в Мінську і Пскові, а на Воронежчині проводилася мобілізація населення. Гетьман П.П. Скоропадський через О.В. Черячукіна субсидував армію. У свою чергу донський посол виділяв на неї певні суми з тих, що йому видавав уряд ВВД². Активну участь у створенні армії брав київський союз “Наша Батьківщина” (лідери: присяжний повірений М.Є. Акацатов, полковник лейб-гвардії у відставці герцог

¹ Петрів В. Вказ. праця. – С. 594; Залесский П.И. Южная Армия. – С. 237.

² Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 208–209.

Г.М. Лейхтенберзький – молодший брат М.М. Лейхтенберзького, близький друг П.П. Скоропадського – та інші особи), метою якого була відбудова єдиної Росії у формі конституційної монархії¹.

Через вербувальні бюро в Україні протягом липня-листопада 1918 р. до Південної армії набрали 16 тис. добровольців, 30 % з них були офіцерами. Ще 4 тис. військовиків відправили до Добровольчої армії А.І. Денікіна за посередництва П.М. Краснова. За даними історика С.В. Волкова, Гетьман П.П. Скоропадський передав до складу Південної армії кадри 4-ї піхотної дивізії (13-й піхотний Білозерський і 14-й піхотний Олонецький полки), з яких ще навесні 1918 р. планувалося створити Окрему Кримську бригаду армії Української Держави, та кадри 19-ї і 20-ї піхотних дивізій². Водночас керівники України і Дону вбачали у Південній армії інструмент тиску на командування Добровольчої армії – М.В. Алексеєва й А.І. Денікіна. Монархічні гасла дозволили залучити до цього збройного формування частину офіцерів, які прагнули виїхати у Добровольчу армію або вагалися із вибором місця служби. Офіцерів, зокрема гвардійців, переконували, що Добровольча армія “просякнута республіканськими почуттями”³. До того ж, офіцерам і солдатам пропонували набагато більшу платню, ніж у М.В. Алексеєва й А.І. Денікіна⁴.

Існують дані, що на початку осені 1918 р. у Вінниці для Південної армії здійснювалася закупівля коней та вербування офіцерів і солдат із місцевих селян, які не мали роботи в Україні і виявляли бажання воювати проти більшовиків⁵. За свідченням корпусного лікаря 4-го Київського корпусу

¹ Лейхтенбергский Г.Н. Как началась “Южная Армия”. – С. 116–141.

² Волков С.В. Трагедия русского офицерства. – М., 2001. – С. 126–129.

³ Гурко В. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу // 1918 год на Украине. – М., 2001. – С. 308.

⁴ Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. – М., 2012. – С. 473; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 191–192; Пученков А.С. Указ. соч. – С. 118.

⁵ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 18.

М.А. Галина, до Південної армії за “конфіденційними” наказами гетьманської влади була відправлена і значна частина українського санітарного майна¹. Частина озброєння та військового спорядження, відправленого на адресу Південної армії, згодом передавалася Донській армії².

Астраханську армію створювали під керівництвом виконувача обов’язків Військового Отамана Астраханського козацького війська полковника князя Д.Д. Тундутова, за активної фінансової підтримки П.П. Скоропадського і німецької сторони. Вербувальні бюро відкрилися у Києві (готель “Прага” на вул. Великій Володимирській, 36), Полтаві, Харкові, Новочеркаську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, в інших містах та в Криму³. Армію формували в районі станиці Великокняжеської Сальського округу ВВД (нині м. Пролетарськ Ростовської області РФ), який межував із Астраханською губернією. 8 липня 1918 р. донський уряд відкрив Д.Д. Тундутову кредит у розмірі 50 тис. крб. на формування для цієї військової сили полків із калмиків Ставропольської і Астраханської губерній⁴.

Російська народна армія полковника В.К. Манакіна формувалася на півночі Всевеликого Війська Донського, переважно із селян-біженців сусідньої Саратовської губернії та колишніх червоноармійців, за активного

¹ Галин М. Спостереження й вражіння військового лікаря з часів великої війни й революції // За Державність. – Варшава, 1937. – Зб. 7. – С. 189.

² Документы по истории гражданской войны в СССР. – Т. I. – С. 390.

³ ЦДАВО України, ф. 4401, оп. 1, спр. 3, арк. 18; Там само, спр. 4, арк. 2, 18, 20; Астраханская армия // Киевская Мысль. – 1918. – 21 августа. – С. 2; Антропов О.О. Астраханская армия // Новый исторический вестник. – М., 2000. – № 1. – С. 39–62; Его же. Антибольшевицкое движение в Астраханском казачьем войске // Белая Гвардия. – М., 2005. – № 8. – С. 150; Его же. Астраханское казачество. На переломе эпох. – С. 153–154; Гражданов Ю.Д. Астраханский казачий корпус в составе Донской армии // Белая Гвардия. – М., 2005. – № 8. – С. 157; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 202.

⁴ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 1, л. 76; Гражданов Ю.Д. Астраханский казачий корпус... – С. 157; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 202.

сприяння саратовських земських діячів і фінансування П.П. Скоропадського. Чисельність її була не більшою від бригади¹.

Крім того, П.М. Краснов дозволив зараховувати бажаних офіцерів неказацького походження безпосередньо до складу Донської армії². В Україні такі особи мали звертатися до О.В. Черячукіна, який видавав дозволи на в'їзд у ВВД “за незначну платню”³. З-поміж найбільш високопоставлених офіцерів, які перейшли з української на донську службу наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., були контр-адмірал С.С. Фабрицький, генеральний хорунжий О.М. Максимов, полковник Й.В. Галуцинський⁴.

26 вересня 1918 р. П.М. Краснов наказом Всевеликому Війську Донському № 932 офіційно дозволив формування у межах ВВД Південної, Астраханської і Російської народної армій, а 13 жовтня наказом № 1192 оголосив про їх об'єднання в Особливу Південну армію⁵. Вона складалася із трьох корпусів – Воронежського (колишня Південна армія), Астраханського (колишня Астраханська армія) і Саратовського (колишня Російська народна армія).

18 жовтня 1918 р. у Новочеркаську відбулася нарада Військового Отамана і уряду ВВД із представниками усіх трьох військових з'єднань. Розглядалося питання про союз із Добровольчою армією А.І. Денікіна. Частина урядовців висловилися проти союзу, побоюючись верховенства

¹ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 319; Поляков И.А. Указ. соч. – С. 479; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 208.

² Прием офицеров-не казаков в донскую армию // Киевская Мысль. – 1918. – 2 октября. – № 174. – С. 2.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 20 об.; Гурко В. Указ. соч. – С. 318.

⁴ Волков С.В. Офицеры флота и морского ведомства: Опыт мартиролога. – М., 2004. – С. 490; Его же. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 1. – С. 263; Там же. – Т. 2. – С. 13, 542; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР. – Кн. I. – С. 98, 264.

⁵ Перечень избранных Приказов Донского Атамана... – С. 373; Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 219; Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1917 – 1918 гг. – С. 260; Его же. Генерал Алексеев. – М., 2014. – С. 470; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 195.

А.І. Денікіна. У підсумку було вирішено негайно прискорити співпрацю із Гетьманом П.П. Скоропадським¹.

Водночас П.М. Краснов публічно заявляв, що Особлива Південна армія формується винятково на кошти селян Воронежської і Саратовської губерній. Необхідність створення такої військової структури він пояснював тим, що донські козаки не виявляли бажання “йти рятувати Москву” і воювати з червоноармійцями за межами Всевеликого Війська Донського². Тож на Особливу Південну армію Військовий Отаман поклав завдання цілковито витіснити більшовиків із Воронежської, Саратовської і Астраханської губерній, у подальшому – розгорнути наступ на Курську, Тамбовську й Самарську губернії з поступовим просуванням до Москви. Київська газета “Армія” так передавала слова керівника ВВД: “Полуднева армія знаходиться вище політики, як знаходжусь вище політики й я, верховний вождь армії. Нас не цікавить, чи Росія буде монархією чи республікою, але жадному разі не буде совітською”³.

1 листопада 1918 р. донський уряд дозволив військовому і морському міністру С.В. Денисову із наявного у нього кредиту виділити позику в 15 млн. крб. на формування і утримання Особливої Південної армії⁴. 5 листопада П.М. Краснов наказом Всевеликому Війську Донському № 1276 повідомив, що на його запрошення командування армією прийняв генерал від артилерії М.І. Іванов – колишній головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту у 1914 – 1916 рр.⁵ Начальником штабу став генерал-майор

¹ Кирмель Н.С. Белогвардейские спецслужбы в Гражданской войне. – М., 2008. – С. 366–367.

² Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 301–303, 312–314.

³ Вісти з Дону // Армія. – 1918. – 8 листопада. – Ч. 4. – С. 3.

⁴ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, л. 57 об.

⁵ Перечень избранных Приказов Донского Атамана... – С. 373.

П.І. Залесський, що перед цим за Гетьманату був харківським губерніяльним старостою¹.

П.П. Скоропадський зі свого боку, під час скороходівської зустрічі 2 листопада 1918 р. погодився виділити на армію 76 млн. крб. і військове спорядження². У рамках виконання досягнутих домовленостей, 15 листопада Гетьман затвердив таємну постанову Ради міністрів про асигнування у розпорядження міністра фінансів А.К. Ржепецького з коштів державної скарбниці 10 млн. крб. для передання уряду ВВД “на організацію та утримання Південної армії”³. Однак за даними А.І. Денікіна, до падіння гетьманського режиму Київ встиг переказати лише 4,5 млн. крб.⁴ За однією з версій, оприлюдненою начальником контрольно-ліквідаційної комісії Головного управління військових навчальних закладів Української Держави полковником М.П. Башковим, кошти для Особливої Південної армії П.П. Скоропадський насправді отримував шляхом переказів від одного з берлінських банків⁵.

У цей же період Саратовський корпус намагалися формувати не лише за рахунок добровольців і мобілізованих, але й цілеспрямовано запрошуючи офіцерів з України. Так, 26 листопада 1918 р. генерал-майор Терехов зі штабу корпусу відправив до Києва полковнику Генштабу М.О. Капустянському телеграму: “Чи не погодитеся ви зайняти посаду старшого ад’ютанта штабу Саратовського корпусу. Утримання сімсот

¹ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 315; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 64, 66; Воспоминания генерала С.Я. Гребенщикова. – Симферополь, 2009. – С. 156–167; Залесский П. Мои воспоминания об “Украине” (1918 г.) // Пученков А.С. Указ. соч. – С. 280–294.

² Лейхтенбергский Г.Н. Как началась “Южная Армия”. – С. 140.

³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 92, арк. 8.

⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 219.

⁵ Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1917 – 1918 гг. – С. 260.

п'ятдесят крб. та пайок. Телеграфуйте”¹. Однак М.О. Капустянський на пропозицію не пристав. Після повалення Гетьманату він залишився в Україні на службі в армії УНР.

Загалом Особлива Південна армія виявилася невдалим проектом. Восени 1918 р. вона нараховувала близько 20 тис. бійців, але з них на фронті перебували не більше 3 тис. При цьому в тилу зосередилися понад 40 різноманітних штабів, управлінь і установ². Частина військовослужбовців за слушної нагоди намагалися перейти до лав Донської або Добровольчої армій³. П.М. Краснов визнавав, що до Особливої Південної армії “вигідно було приписуватися героям тилу, любителям воювати на Хрещатику і на Подолі”, під її знаменами збиралися “священники, сестри милосердя, просто дами і дівичі, офіцери контррозвідки, поліція (ісправники і станові), старі полковники, розписані на посади командирів неіснуючих полків, артилерійських дивізіонів і ескадронів і, нарешті, різні особи, які домагалися посад губернаторів, віце-губернаторів і градоначальників, із більш або менш яскравим минулим”⁴. За свідченням П.І. Залеського, звичними явищами в Особливій Південній армії стали пияцтво та гуляння⁵.

Здійснювалися грабунки і тяжкі злочини проти мирного населення. Так, 14 вересня 1918 р. контррозвідка Південної армії на залізничній станції Чертково Донецького округу ВВД (на кордоні зі Старобільським повітом Харківської губернії) безпідставно затримала громадянина І.П. Роскошного, мешканця Охтирського повіту Харківщини, і реквізувала у нього особисті речі та кошти в сумі 6209 крб. 35 коп. Постраждалий скаржився гетьманському міністерству закордонних справ, що “це вже перевершує навіть

¹ Ковальчук М.А. Генерал Микола Капустянський. – К., 2006. – С. 24.

² Волков С.В. Трагедия русского офицерства. – С. 128.

³ Марков В. Письмо в редакцию журнала “Первопоходник” // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России. – М., 2002. – С. 196; Петрів В. Вказ. праця. – С. 594; Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С. 214; Лукомский А.С. Указ. соч. – С. 474; Головин Н.Н. Указ. соч. – С. 65, 70.

⁴ Краснов П.Н. Указ. соч. – С. 317–318.

⁵ Залесский П.И. Южная Армия. – С. 251.

більшовиків, я ображений і викинутий цими діями... на голодну смерть”. Тільки втручання цивільних і військових властей України і Дону дало змогу залагодити справу¹.

Трагічний випадок стався 24 жовтня 1918 р. на станції Полтава. Офіцер Особливої Південної армії штабс-капітан Єрмолаєв, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, застрелив з револьвера канцеляриста (за іншими даними – охоронця) Слобідської залізниці П. Ждаху (Баху) за те, що той розмовляв українською мовою і назвав себе українським самостійником. Єрмолаєва заарештували, і хоча полтавська державна варта рекомендувала місцевим часописам проігнорувати цей злочин, повідомлення про нього потрапило у пресу. Президія полтавської філії опозиційного Українського Національного Союзу та правління спілки робітників полтавського міського самоврядування висловили своє обурення. Висловлювалися прохання “заборонити формування південної добровольчої армії, як ворожої Українській Державі”². Єрмолаєва утримували у полтавській тюрмі без винесення вироку аж до приходу Директорії, і його подальша доля невідома³.

29 жовтня 1918 р. “особливий штаб Астраханської армії” у Києві здійснив обшук у приміщенні профспілки шкіряників і розстріляв члена профспілки Урбановича⁴.

Зазначимо, що Особлива Південна армія як єдина організаційна структура існувала лише на папері. Всі три корпуси діяли на різних напрямках, без взаємозв'язку один з одним⁵. 11–12 листопада 1918 р.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 129, арк. 11–11 зв., 14; Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 28–29.

² Офіцер-душогуб // Відродження. – 1918. – 27 жовтня. – Ч. 170. – С. 3; “Подвиги” // Там само. – 29 жовтня. – Ч. 171. – С. 4; Замах на Українську Державу // Наша Справа. – 1918. – 1 листопада. – № 13. – С. 3.

³ Андрієвський В. З минулого. – Берлін, 1923. – Т. II. – Ч. 1. – С. 173–174.

⁴ Під гнітом німецького імперіялізму (1918 р. на Київщині): Статті. Спогади. Документи. Хроніка. – К., 1927. – С. 294.

⁵ Зайцов А.А. Указ. соч. – С. 304.

Саратовський і Астраханський корпуси взагалі були вилучені з її складу і передані Донській армії¹.

Наприкінці осені 1918 р. через загострення політичної кризи в Україні всі вербувальні бюро Особливої Південної армії було закрито. При їх ліквідації О.В. Черячукін заплатив службовцям бюро 1 млн. 245 тис. карбованців. Ліквідували й відділ постачання Астраханського козацького війська в Україні. Відтоді волонтерів записували тільки у штабі ВВД у Новочеркаську². В лютому-квітні 1919 р. за наказом нового донського Військового Отамана А.П. Богаєвського Воронежський, Астраханський і Саратовський корпуси розформували. Їхні частини включили до складу 6-ї дивізії 1-го Кубанського корпусу Кавказької Добровольчої армії, Астраханської окремої кінної бригади та інших з'єднань Збройних Сил на Півдні Росії³.

Таким чином, Українська Держава і Всевелике Військо Донське у 1918 р. доклали зусиль для створення антирадянських збройних формувань, переважно на засадах добровільного набору військових із території України. Згодом їх об'єднали в Особливу Південну армію, однак перетворити її на повноцінну бойову силу не вдалося.

3.3. Військова співпраця та збройне протистояння Української Народної Республіки і Війська Донського у 1917 – 1920 рр.

Початок військової співпраці УНР і Війська Донського було закладено наприкінці 1917 р., коли Центральна Рада і донський військовий уряд опинилися у стані відкритого збройного конфлікту з радянською владою. Український делегат Є.Д. Онацький після відвідин Новочеркаська відзначив,

¹ Антропов О.О. Астраханское казачество. – С. 175; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 206, 211.

² Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 214.

³ Волков С.В. Трагедия русского офицерства. – С. 128–129; Его же. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – С. 26–27, 165–166, 415, 473, 635; Клавинг В.В. Гражданская война в России: Белые армии. – М.–СПб., 2003. – С. 366; Гагкуев Р.Г. Указ. соч. – С. 200, 207, 213.

що серед донських козаків поширилися антибільшовицькі настрої вже у перші тижні після перевороту у Петрограді¹. На цьому підґрунті Центральна Рада могла знайти спільну мову із донцями, оскільки її діячі відмовляли більшовикам у праві формувати загальноросійський уряд і розцінювали жовтневий переворот як узурпацію влади.

Зі свого боку, донські урядовці виявили значну зацікавленість у налагодженні співпраці з Українською Народною Республікою, як із союзником у війні проти більшовиків. 17 грудня 1917 р. вони передали через М.М. Галагана і Є.Д. Онацького прохання до офіційного Києва допомагати військами і безперешкодно пропускати козацькі частини через українську територію, забезпечувати усім необхідним особовий склад та коней цих частин, проводити взаємне постачання боєприпасами, вести спільну економічну боротьбу з більшовиками, насамперед у вугільних районах Донбасу, налагодити взаємну інформацію, домогтися впливу на Чорноморський флот і не допускати його виступів проти козаків². В останньому випадку мався на увазі антикозацький десант матросів Чорноморського флоту, відправлений 1-м Загальночорноморським (Чорноморським флотським) з'їздом до Ростова-на-Дону в листопаді 1917 р.³ Між іншим, цей з'їзд відправив матроський загін і для боротьби з “контрреволюцією” в Києві⁴. Голова Об'єднаного Уряду Південно-Східного Союзу В.А. Харламов у нарисі, написаному вже на еміграції у 1923 р., зазначив, що українським представникам висловили цілковиту готовність домовитися про спільні дії “з метою припинення анархії та боротьби із більшовиками”⁵.

¹ Яневський Д.Б. Проект “Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського. – С. 186.

² Колішер Т.М. Вказ. праця. – С. 87.

³ Зарубин В.Г. Проект “Україна”. Крым в годы смуты (1917 – 1921 гг.). – Харьков, 2013. – С. 51–52; Соколов Д.В. Таврида, обагрённая кровью. – М., 2013. – С. 116–119.

⁴ Зарубин В.Г. Указ. соч. – С. 51–52.

⁵ Харламов В.А. Указ. соч. – С. 290.

В “Історії Української РСР” міститься повідомлення про те, що на засіданні донського військового уряду було заслухано прохання представника Центральної Ради про надання допомоги її військам з охорони залізничного мосту через Дніпро поблизу Олександрівська (Запоріжжя), який мав важливе стратегічне значення. Донський уряд наказав усім козацьким частинам, які проходять через Олександрівськ, змінюючи одна одну, захищати місто від більшовиків¹. Хоча у згаданому виданні ця подія датована 20 грудня 1917 р., можна припустити, що йдеться про засідання, яке відбулося трьома днями раніше за участі М.М. Галагана і Є.Д. Онацького.

За спогадами учасника подій штабс-ротмістра С.Й. Новикова, у грудні 1917 р. за Олександрівськ дійсно точилися бої між більшовиками і донськими козаками, причому останні були прислані з Дону. Протягом певного часу їм вдавалося утримувати міську залізничну станцію, незважаючи на потужний артилерійський обстріл. Водночас ті козаки, що в ешелонах поверталися з фронту на Дон, мали зовсім не войовничий настрій, прагнули якнайшвидше потрапити додому і розійтися по своїм станицям².

Обстановка на місцях в окремих випадках сприяла співпраці українських і донських частин. Так, на зламі 1917 – 1918 рр. місто Вінниця виявилось фактично поділим на чотири зони впливу – українську, польську, козацьку й більшовицьку. Донський козак корнет С.В. Голубінцев згадував, що прибуття до Вінниці Зведеного козачого корпусу викликало підйом бойового духу в українських вояків. Вони сприйняли козаків як своїх союзників, і разом з ними “мріяли стерти з лиця землі червоних “москалів”³.

Водночас, генеральний секретар військових справ С.В. Петлюра на засіданні уряду УНР відзначив, що козацькі частини на території України, які

¹ История Украинской ССР. – Т. 6. – С. 238.

² Новиков С. Конец родного полка // Зарождение добровольческой армии. – М., 2001. – С. 21–22.

³ Голубинцев С. На Тихий Дон // Там же. – С. 78.

раніше були у розпорядженні губернських комісарів, “не дуже охоче ідуть в контакт з українськими” частинами¹.

Мічман Я.Г. Христинич згадував про епізод, який загрожував завершитися сутичкою між українською і донською військовими частинами. 9 листопада 1917 р. Морський курінь ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного несподівано зустрівся з донським козачим полком на залізничній станції Калинівка (Вінницький повіт Подільської губернії). Командир куреня підполковник Плещук “дав морякам приказ бути на всякий випадок напоготові до якихось непорозумінь зі сторони козаків, виставити у дверях вагонів кулемети і рушниці в бойовому порядку... (Сталося якось так, що наш потяг і [потяг] донців стояли напроти себе, на недалекій відстані)”. Після переговорів сторони розійшлися мирно, козаки успішно дісталися Дону, “хоч у дорозі їх чимало “потурбували” українські повстанські залоги”².

Про донські ініціативи щодо налагодження військової співпраці з Україною свідчить документ від 21 грудня 1917 р. Увечері того дня начальник штабу Похідного Отамана Війська Донського генерала А.М. Назарова полковник В.І. Сидорін (майбутній посол до Української Держави у травні 1918 р.) звернувся напряму до начальників штабів російських козацьких військ і військового секретарства УНР з телеграмою такого змісту: “Вкрай бажано взаємне інформування про зосередження [і] пересування, взагалі угруповання військових частин поблизу ваших кордонів або на вашій території, не підпорядкованих вашому урядові, насамперед вороже налаштованих”³. Крім того, Військовий Отаман О.М. Каледін був готовий затримати в Херсонській і Катеринославській губерніях 3-ю донську дивізію, що поверталася з фронту, для боротьби з більшовиками і збільшовиченими частинами⁴. За словами

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 39.

² Христинич Я. Українська революція в Чорноморській военній флоті (Спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – К., 2003. – Ч. 2 (7). – С. 150.

³ Кручинин А.С. Указ. соч. – С. 110.

⁴ Там же. – С. 111.

Д.І. Дорошенка, військовий уряд Дону наказував козацьким загонам надавати “якнайрішучішу поміч українському народу, його представникам у боротьбі з большевиками”, причому “все це мало робитися в ім’я союзу Донського Козацтва й України”¹.

Дійсно, у цей час в Україні перебувало чимало донських військових частин. Навіть в лютому 1918 р. на Південно-Західному фронті залишалися 46-й і 51-й донські козачі полки, 21-а і 25-а донські козачі батареї, 36-а окрема і 2-а, 15-а, 19-а, 23-я, 24-а, 34-а, 35-а і 37-а особливі донські козачі сотні². Проте “самий Дон уже заливала хвиля большевизму”, тож ніяких практичних наслідків ці накази не мали³.

Після повалення Гетьманату наприкінці 1918 р. відновлена Українська Народна Республіка опинилася у стані конфлікту з козацьким Доном. Вступ Донської армії на терени Східної України у листопаді-грудні 1918 р. був сприйнятий Директорією як ворожі дії. Так, її голова В.К. Винниченко вже 28 листопада занотував у щоденнику: “Німці проти нас. Надій на успіх мало. З півдня наступають дончаки”⁴.

Трудовий Конгрес України наприкінці січня 1919 р. закликав вояків армії УНР “битися зо всіма напасниками, що сунуть з Московщини, Польщі, Румунії та Дону, бо тільки оборонивши нашу землю від гнобителів, матимемо змогу жити вільно й щасливо”⁵. А керівник уряду В.М. Чехівський в 1921 р. в заяві до Колегії ВУНК розповідав таке: “Реакція насувалася і з боку міжнародного капіталу: Краснов захопив... частину території... Мій план у зовнішній політиці був такий: об’єднавшись із Рад. Росією, вдарити на

¹ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. І. – С. 190.

² Рыжкова Н.В. Донское казачество в войнах начала XX века. – М., 2008. – С. 201.

³ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. І. – С. 190.

⁴ Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – С. 308.

⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 2. – С. 497.

Краснова, зламавши його, ліквідувати Одеське захоплення [тобто витіснити війська Антанти і білогвардійців з Одеси – В.М.]”¹.

Від початку грудня 1918 р., на завершальній стадії антигетьманського повстання, у Донбасі розпочалися бої між донцями і військами Директорії. 4 грудня представник донського уряду в Ростові генерал-майор М.О. Ізмайлов повідомив очільника уряду А.П. Богаєвського про сутичку козачої сотні з “петлюрівцями” поблизу станції Аллеатна (рос. “Аллеатная”)². Вірогідно, повідомлення містило неточність, оскільки даних про існування станції під такою назвою віднайти не вдалося. 7 грудня інформація про бої з військами Директорії та Н.І. Махна на території України вперше з’явилася у зведеннях Всевеликого Війська Донського³. Боездатність підпорядкованих Директорії частин донські офіцери здебільшого оцінювали вкрай незадовільно, характеризуючи їх як “погано озброєні і боягузливі банди”⁴.

Водночас український сотник С. Левченко свідчив про успішні, принаймні тимчасово, дії частин Директорії. У грудні 1918 р. бої з “добровольцями” (малися на увазі донські козаки) вели бійці О.І. Волоха, штаб якого розташовувався на станції Переїзна у м. Лисичанськ Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Українці змогли захопити бронепоезд і навіть літаки. Однак за кілька днів під тиском технічно переважаючих сил противника О.І. Волох залишив станцію Переїзну⁵.

Ввечері 19 грудня 1918 р. командувач Лівобережної групи армії УНР полковник П.Ф. Болбочан наказав 3-му пішому Гайдамацькому полку розгорнути наступ у південно-східній частині Донбасу, вийти на лінію

¹ Вирок Українській революції: “Справа ЦК УПСР”. – С. 389.

² Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 129.

³ Венков А.В. Краснов. – С. 141.

⁴ Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. – С. 130.

⁵ Левченко С. 8-й Катеринославський корпус // За Державність. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 74–75.

Луганськ–Дебальцеве та “звільнити її від білих військ”¹. 29 грудня в районі Бахмут–Дебальцеве відбувся бій військ УНР з донськими козаками. Ще одним місцем сутички військ Директорії з донцями могла стати слобода Селидівка Бахмутського повіту (зараз м. Селидове Донецької області). Від кінця листопада 1918 до початку січня 1919 рр. влада тут змінилася тричі: гетьманських чиновників скинули війська УНР, потім їх витіснили донські козаки, а їх в свою чергу – червоноармійці².

29 грудня 1918 р. П.Ф. Болбочан наказав командирі Східної групи військовому старшині М.М. Крату, в підпорядкуванні якого знаходилися 3-й Гайдамацький, 28-й, 29-й, 33-й і 36-й кадрові полки, зосередитися в районі Слов’янська та зайняти фронт Сватове – Кремінна, Попасна – Микитівка – Алмазна – Дебальцеве³. Цим силам протистояли частини 2-ї і 3-ї Донських дивізій, перекинутих з північного й царицинського напрямків, Добровольчий загін Південної армії, інші добровольчі загони з офіцерів колишньої російської армії⁴. Загалом донські сили в Україні були доволі обмеженими. Так, спочатку лінію Луганськ–Дебальцеве (більше 80 км) прикривали лише три бронепоезди⁵. бронепоезди⁵.

М.М. Крат згадував про тяжкі бої з “білими” в Донбасі, в результаті яких українським частинам довелося відступити⁶. 3 січня 1919 р. П.Ф. Болбочан призначив командиром Східної групи командира 3-го

¹ Україна, 1919 рік: М. Капустянський “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк “Уривки зі спогадів”. – К., 2004. – С. 359.

² Історія міст і сіл Української РСР. – Донецька область. – С. 679.

³ Україна, 1919 рік. – С. 361.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3979, оп. 1, спр. 53, арк. 37; Там само, ф. 3049, оп. 1, спр. 4, арк. 91 зв., 139, 145 зв.

⁵ Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – С. 407, 422.

⁶ Крат М. Як то було у Зимовому поході // Україна у вогні революції. – К., 2009. – С. 20.

Гайдамацького полку значкового О.І. Волоха і наказав йому негайно виступити на білогвардійський та махновський фронт в районі Слов'янська¹.

Незважаючи на ці події, начальник оперативного відділу штабу армії УНР полковник М.О. Капустянський характеризував відносини із Доном як “дружньо-неутральні”, а генерал-квартирмейстер Правобережного фронту армії УНР О.І. Удовиченко писав, що “на східних кордонах з донським козацтвом... усе було гаразд”². Можливо, М.О. Капустянський і О.І. Удовиченко через віддаленість свого перебування від Донбасу були недостатньо поінформовані або не надавали серйозного значення українсько-донському конфлікту.

Слід зауважити, що траплялися випадки мирних взаємин між українцями й донцями, переходу української прикордонної охорони і адміністрації на територію ВВД під тиском більшовицьких військ. Так, 20 грудня 1918 р. І відділ Донецької прикордонної бригади (Луганськ) продав 3-й донській козачій батареї харчі на суму 454 крб. 50 коп.³ Коли ж у січні 1919 р. Червона армія взяла Луганськ, І відділ спішно евакуювали на Дон. Станом на початок лютого він перебував у Ростові-на-Дону⁴. Це відбулося без узгодження із безпосереднім начальством, і в Києві нічого не знали про долю прикордонників. Командир Окремого корпусу кордонної охорони підполковник О.Т. Жуківський доповідав С.В. Петлюрі, що Донецьку прикордонну бригаду відрізано від штабу корпусу і зв'язок із нею втрачено⁵. Зауважимо, що особовий склад цього з'єднання формувався переважно за Гетьманату, тож відхід на Дон імовірно пояснювався небажанням служити Директорії. Та й сам колишній командир Окремого корпусу кордонної охорони генеральний хорунжий В.З. Савельєв (між іншим, донський козак за

¹ Україна, 1919 рік. – С. 362.

² Україна, 1919 рік. – С. 75; Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 50.

³ ЦДАВО України, ф. 4586, оп. 1, спр. 3, арк. 62.

⁴ Там само, арк. 93, 117 зв.

⁵ Україна, 1919 рік. – С. 405.

походженням) наприкінці січня 1919 р. за дорученням О.В. Черячукіна виїхав з Києва до Новочеркаська із дипломатичним листуванням до П.М. Краснова і А.П. Богаєвського¹. Надалі він продовжив службу у лавах Білого руху².

Тоді ж, у січні 1919 р., на Дон через наближення Червоної армії евакуювалися 15 осіб зі складу адміністрації Луганського патронного заводу, на чолі з начальником заводу полковником П.М. Оже де Ранкуром³.

Історик М.І. Стахів вважав, що логіка подій того часу вимагала створення оборонного союзу відновленої УНР і ВВД проти більшовицької Росії. Однак, на думку М.І. Стахіва, ні Директорія, ні уряд, ні Генштаб армії УНР не виявили бажання укласти такий союз. А з іншого боку, донський уряд під тиском А.І. Денікіна й Антанти відмовився від співпраці з Україною⁴.

За враженнями О.В. Черячукіна, серед українських державних керівників прагнення до порозуміння з Доном виявив С.В. Петлюра, на противагу радикальним заявам В.К. Винниченка і В.М. Чехівського⁵.

Командувач Лівобережної групи армії УНР полковник П.Ф. Болбочан також намагався врегулювати ситуацію. Його фронт був найближче розташований і до Всевеликого Війська Донського, і до радянських військ, тому він усвідомлював потребу координувати військові дії українських і донських збройних сил. Наприкінці грудня 1918 р. він отримав наказ С.В. Петлюри увійти в переговори з донцями. Після тривалих консультацій з харківським губернським комісаром С.П. Тимошенком, П.Ф. Болбочан вирішив відправити до Новочеркаська громадсько-політичного діяча і журналіста П.В. Певного, проте той відмовився. Крім того, П.Ф. Болбочан надіслав Військовому Отаману П.М. Краснову телеграму з вимогою вивести

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 41.

² Волков С.В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. – Т. 2. – С. 343.

³ Там же. – С. 152; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – К., 1967. – Т. 1, кн. 2. – С. 145.

⁴ Стахів М. Вказ. праця. – С. 109.

⁵ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 10; Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 224–227.

частини Донської армії за межі України. Командир однієї з козацьких частин виступив із зустрічною пропозицією припинити бойові дії та розпочати перемовини. П.Ф. Болбочан наказав командирові 3-го пішого Гайдамацького полку О.І. Волоху, який зі своєю частиною займав район Бахмут – Яма (нині м. Сіверськ Артемівського району Донецької області) – Лиман – Ниркове, розпочати переговори з командуванням передових донських загонів, мотивуючи це у тому числі потребою отримати вугілля¹. Однак О.І. Волох, відомий своїми лівими політичними поглядами (згодом він перейшов на бік радянської влади), наказ не виконав і продовжив бойові дії. За тогочасним свідченням П.Ф. Болбочана, “з частинами Всевеликого Війська Донського... стосунки наразі добрі, вони нас не чіпають і... отаман Волох провокативно, стало має з ними перестрілку”². Ці сутички відбувалися переважно на теренах Бахмутського повіту Катеринославської губернії³.

10 січня 1919 р. П.Ф. Болбочан доповідав Головному отаманові С.В. Петлюрі через начальника Генштабу О.В. Осецького: “З Дончаками бійки припинилися, але становище з нами не в'яснено... необхідно ввійти у зв'язок з Донським військом проти большевиків”⁴. Така ініціативність дорого коштувала полковникові. 22 січня, в день проголошення Акту Злуки, він та його штаб були заарештовані за наказом О.І. Волоха. Сам О.І. Волох мотивував арешт військовими поразками П.Ф. Болбочана на більшовицькому фронті та “недовір'ям... військ до нього за його орієнтацію на Дон”⁵. “Таємні зв'язки” із П.М. Красновим стали одним із основних звинувачень,

¹ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2009. – С. 213–214.

² Там само. – С. 339.

³ Савченко В. Вказ. праця. – С. 134.

⁴ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. – С. 196.

⁵ Семко С. Матеріяли до історії отаманщини на Україні // Архів Радянської України. – Харків, 1933. – № 7–8. – С. 116; Стахів М. Вказ. праця. – С. 165.

висунутих П.Ф. Болбочану Надзвичайною слідчою комісією Директорії¹. Йому навіть інкримінували бажання зрадити УНР і перейти зі своїми військами на бік донців і денікінців².

Наведені факти свідчать про високий ступінь недовіри уряду відновленої УНР до ВВД. Фактично, повторилася ситуація річної давнини, коли з вуст українських політиків лунали заяви на кшталт “Українська Республіка швидше буде воювати з Доном, ніж його підтримувати... Хід подій іде так, що швидко прийдеться нам з Доном боротися”³.

Стрімкий наступ Червоної армії у січні 1919 р. призвів до втрати контакту між військовими частинами УНР і ВВД. Вже 17 січня полковник М.О. Капустянський, доповідаючи про ситуацію на фронті, окреслив загрозу втрати українськими військами південного Лівобережжя та зв’язку з Доном. Він був переконаний, що наступ на Харків і Полтаву можливий лише за підтримки з боку Донської армії у напрямку Слов’янськ – Лозова – Куп’янськ – Харків⁴. М.О. Капустянський виступав за співпрацю з донцями ще й тому, що вважав козацьку кінноту найкращою в світі⁵. Проте українські й донські воєначальники так і не змогли порозумітися. До початку лютого 1919 р. армія УНР втратила контроль не тільки над Донбасом, але й над усім Лівобережжям⁶. Донську ж армію червоноармійці фактично притисли до Ростова й Новочеркаська, оволодівши більшою частиною території ВВД.

Наступного разу українські і донські війська опинилися по різні боки фронту під час конфлікту, відомого у вітчизняній історіографії як українсько-

¹ Серета М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. III. – С. 15; Мартос Б. Оскілко і Болбочан: Спогади. – Мюнхен, 1958. – С. 24.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917 – 1921). – К., 2003. – С. 76; Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. III. – С. 227. – (Репринт).

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 15, 53.

⁴ Освободительная война украинского народа... – С. 612–613.

⁵ Україна, 1919 рік. – С. 186.

⁶ Бондаренко О.Г. Роздоріжжя. Історичний нарис. – К., 2014. – С. 44.

білогвардійська війна осені 1919 – початку 1920 рр.¹ Хоча основні сили Донської армії у 1919 р. під час денікінського “походу на Москву” наступали у напрямку на Воронеж, Тамбов і Балашов, 42-й донський козачий полк під командуванням осавула Ф.Д. Назарова діяв проти більшовиків на Правобережній Україні, де йому згодом довелося зіткнутися із військами УНР та повстанцями Н.І. Махна. У вересні 1919 р. він перебував у складі Окремої козачої бригади військ Новоросійської області ЗСПР, розташовувався в районі Голованівськ–Побузьке (нині західна частина Кіровоградської області)². Відзначимо, що в полку служили переважно донські козаки з Таганрозького округу (станція Новомиколаївська) – території зі значною часткою українського населення, за яку роком раніше між Україною і Доном точилася запекла дипломатична боротьба³. Чисельність полку змінювалася: на 18 вересня 1919 р. вона за офіційними даними становила 308 шабель, на 18 жовтня – 740 багнетів, 308 шабель при 12 кулеметах, на 18 листопада – лише 740 багнетів при 12 кулеметах⁴. В лютому 1920 р. полк мав також двогарматну кінну батарею⁵.

Полк з успіхом брав участь у боях проти українських частин на Поділлі в ході українсько-білогвардійської війни. 23 вересня 1919 р. війська Новоросійської області ЗСПР перейшли в наступ проти махновців і армії УНР. Наступного дня 42-й полк вибив з Умані частини бригади Українських Січових Стрільців і опанував містом⁶. 18–19 жовтня під Тульчином розбив

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 6.

² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 97; Данилов А.А. Добровольцы и петлюровцы // Белая армия. Белое дело. – Екатеринбург, 2004. – № 14. – С. 62.

³ Волков С.В. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – С. 533.

⁴ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 533, 536, 540.

⁵ Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России. – М., 2002. – С. 273.

⁶ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 117–118.

4-у Сірожупанну дивізію, 21 жовтня відбив у 1-ї Північної дивізії важливу залізничну станцію Журавлівка на лінії Жмеринка–Вапнярка, а наступного дня витіснив 12-у Київську дивізію зі станції Вапнярка¹.

3–4 листопада 1919 р. 42-й донський козачий полк оточив 1-й кінний Лубенський полк 1-го корпусу Січових Стрільців в районі містечка Шпиків Брацлавського повіту Подільської губернії (нині смт. Тульчинського району Вінницької області). При цьому командир лубенців сотник С.В. Поплавський з частиною старшин і козаків перейшов на бік противника. Решту полку – приблизно 150 поранених, хворих і нестройових козаків, троє старшин та обоз – вивів з оточення на з'єднання з українськими силами у Жмеринці помічник командира з господарчої частини, 22-річний сотник А.Ф. Марущенко-Богдановський².

Після низки поразок від червоноармійців, на початку березня 1920 р. частина козаків полку, об'єднаних у 42-й донський козачий кінно-партизанський загін на чолі зі стройовим помічником командира осавулом М.Ф. Фроловим (уродженцем станиці Новочеркаської), приєдналися до лав армії УНР, яка на той час була союзницею поляків. Козаків включили до складу 2-ї стрілецької (перейменована на 3-ю Залізну) дивізії полковника О.І. Удовиченка як 2-й, пізніше 3-й кінний полк. Про кількість донців, які перейшли на бік українського війська, свідчать наведені істориком А.О. Руккасом дані. Станом на 26 травня 1920 р. у частині нараховувалося 253 чол.: 18 офіцерів, 2 урядовці, 211 стройових і 22 нестройові козаки. При них було 184 верхових і 25 обозних коней, 11 возів³.

¹ Там само. – С. 153, 173, 190, 192, 476–480.

² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 217; Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку // За Державність. – Каліш, 1936. – Зб. 6. – С. 196; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР. – Кн. I. – С. 347.

³ Руккас А.О. “Разом з польським військом”: Армія Української Народної Республіки 1920 р. – Ніжин, 2013. – С. 233.

Разом із українцями донці воювали протягом усієї кампанії 1920 р., поки під тиском більшовиків не залишили терени України та були інтерновані в Румунії (табір Брашов). Однак стосунки між союзниками були далекими від ідеальних. Як пише історик Я.В. Штанько, донські офіцери часто заявляли, що ніякої України немає і ніколи не буде, а існуватиме тільки єдина й неподільна Росія. Це призводило до конфронтації з українськими старшинами, яка інколи закінчувалася стріляниною¹.

Разом з тим М.Ф. Фролов за бойові заслуги отримав звання полковника від українського уряду, здобув значну популярність і пошану в українському середовищі². До румунського табору дісталися 114 бійців і 23 офіцери його полку – дещо більше однієї повноцінної сотні³. Більшість їх становили вже не донці, а українці, які поповнювали частину під час бойових дій. За свідченням О.І. Удовиченка, переважна частина донських козаків вибули “з причин хвороб, перевтоми та ранення”, решта зосередилися у 1-й сотні полку⁴.

Отже, основним чинником, що спонукав Україну і Військо Донське до налагодження співробітництва у військовій сфері, була наявність спільного противника – Радянської Росії. Найбільш змістовним періодом військової співпраці стали літо й осінь 1918 р. На той час гетьманський уряд перебував у стані перемир'я з РСФРР, однак підтримував донських козаків у протистоянні з радянським режимом. Основним напрямком військової співпраці стали поставки озброєння і спорядження на Дон, які були узаконені підписанням “Додаткової секретної угоди” від 7 серпня 1918 р. Вони на 40 % забезпечили потреби Донської армії. Офіційний Київ фактично визнав право

¹ Штанько Я.В. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 166.

² Умершие // Родимый Край. – Париж, 1930. – № 9. – С. 45–46; Коваль Р.М. Нариси з історії Кубані. – К., 2004. – С. 228–234.

³ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії. – К., 1999. – С. 257.

⁴ Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч // За Державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 115.

донських козаків, як колишньої складової російської армії, на свою частку зі складів Південно-Західного і Румунського фронтів. Тому переважна більшість озброєння і військового спорядження з України було відпущено безкоштовно, хоча їхня вартість на той час обчислювалася десятками мільйонів карбованців. Однак на зламі 1917 – 1918 і 1918 – 1919 рр. уряди Центральної Ради і Директорії та Війська Донського фактично не вдалися до реальної співпраці. Хоча координація дій між українським і донським військовим командуванням була доцільною в умовах воєнного конфлікту з більшовиками.

Особливістю авіаційних поставок з України на Дон було те, що їх організували хоча й за узгодженням із донськими дипломатичними представниками в Україні, однак за ініціативою українського авіаційного начальства (насамперед, військового старшини В.Г. Баранова), яке співчувало антибільшовицькій боротьбі Війська Донського. У 1918 р. з України доставили 45 літаків, які стали основою донського авіапарку. На службу переїхали щонайменше 27 офіцерів-авіаторів. Таке вагоме підсилення перетворило донську авіацію на помітний чинник у громадянській війні на Півдні Росії.

Військове протистояння Української Народної Республіки і Всевеликого Війська Донського протягом 1918 – 1920 рр. можна умовно поділити на дві фази. Перша – неоголошена війна у Донбасі у грудні 1918 – січні 1919 рр., під час якої обидві сторони намагалися встановити контроль над цим регіоном. Друга – бойові дії на Поділлі між українцями й донцями (насамперед, 42-м донським козачим полком) в рамках офіційно оголошеної війни між УНР і білогвардійськими Збройними Силами на Півдні Росії восени 1919 – на початку 1920 рр. В обох епізодах частина українського політичного керівництва, найперше в особі С.В. Петлюри, виявляла зацікавленість у залагодженні конфлікту шляхом переговорів. Деякі українські офіцери (П.Ф. Болбочан, М.О. Капустянський) наголошували на потребі скоординувати дії українських і донських частин проти Червоної армії. На фронті траплялися випадки переходу українських військовослужбовців на бік Дону і навпаки. Бої між українцями і донцями

послаблювали обидві сторони перед більшовицькою експансією і зрештою стали однією з причин поразки як Української Народної Республіки, так і Всевеликого Війська Донського.

РОЗДІЛ 4

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

І ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО

4.1. Договірна сторона торговельно-економічних відносин України і Війська Донського

Торговельно-економічним аспектам українсько-донських відносин традиційно приділялося менше уваги. В складних умовах революційних потрясінь та воєнних протистоянь на чільне місце виступали питання політичного та військового характеру. Однак безпосереднє територіальне сусідство України і Війська Донського спонукало уряди обох країн до налагодження торговельно-економічної співпраці та відновлення традиційних економічних зв'язків, зруйнованих під час бойових дій кінця 1917 – початку 1918 рр.

9 липня 1918 р. у Києві при міністерстві закордонних справ Української Держави по вулиці Терещенківській, 9, відбулася нарада у справі вирішення питання про можливість товарообміну між Україною і Доном. На ній зібралося широке й авторитетне представництво. Головував керуючий відомством Д.І. Дорошенко, з українського боку також взяли участь міністр торгівлі і промисловості С.М. Гутник, директор департаменту зовнішнього торгу цього міністерства доктор Ф.Л. Королів, член ради міністерства доктор Тимошенко, представник від міністерства продовольчих справ Гуревич, члени ради міністерства закордонних справ О.О. Ейхельман, М.А. Славинський та І.Г. Красковський, радник при МЗС А. Галіп, голова української делегації на переговорах із Радянською Росією С.П. Шелухін, член цієї делегації від міністерства торгівлі і промисловості А.О. Свіцин.

Всевелике Військо Донське представляли О.В. Черячукін, голова Ростово-Нахичеванського торговельно-промислового комітету Є.С. Гольдін і голова центрального продовольчого комітету Владикавказької залізниці Токарев¹.

Сторони дійшли згоди у тому, що повноцінний товарообмін між двома країнами можливий у разі скасування Новочеркаськом п'ятивідсоткового мита на експорт товарів, насамперед вугілля й металу.

Наступного дня О.В. Черячукін телеграфував А.П. Богаєвському: “9 липня відбулася міжвідомча нарада за моєї участі. Вирішено негайно дозволити вивезення цукру та інших товарів на засадах вільної торгівлі, окрім спеціально нормованих, не зважаючи тимчасово на кордони, за умови взаємного скасування Вами заборони на вивезення донських товарів. Обидві сторони не встановлюють жодних вивізних мит, дозволяючи лише податки, що існують для внутрішнього ринку. Телеграфуйте про Вашу згоду, угода ця тимчасова до укладення окремого торговельного договору”².

А.П. Богаєвський у телеграмі-відповіді підтвердив принципову згоду за себе і Військового Отамана. Деталі мав привезти представник відділу торгівлі і промисловості ВВД, якого найближчим часом збиралися командирувати до Києва³.

Потреба у налагодженні широкомасштабної торговельно-економічної співпраці була настільки важливою, що до української столиці поїхав сам управляючий відділом В.О. Лебедев. До складу його місії також увійшли: Ю.М. Зілов, який на той час став директором департаменту торгівлі і мореплавства відділу торгівлі і промисловості; О.О. Скочинський – гірничий інженер, професор, викладач Донського політехнічного інституту у

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 2.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 41, л. 7.

³ Там же, л. 5.

Новочеркаську; І.М. Вознесенський – товариш управляючого відділом шляхів, та інші особи¹.

Приїзд донської торговельно-економічної місії несподівано затримався через початок всеукраїнського страйку залізничників. 20 липня 1918 р. В.О. Лебедєв телеграфом повідомив П.М. Краснова, що місія спинилася у Катеринославі і не може проїхати на Київ. На полях телеграми Військовий Отаман відзначив: “Сумно”². Лише 25 липня В.О. Лебедєв із колегами дісталися української столиці. Замість звичних 1–2 днів, подорож тривала цілий тиждень³.

Архівні джерела дозволяють з’ясувати, де саме в Києві зупинялися донські делегати. Так, В.О. Лебедєв жив у помешканні О.В. Черячукіна (вул. Пушкінська, 9, кв. 10)⁴, Ю.М. Зілов – у готелі “Петроград” (вул. Велика Васильківська, 1)⁵.

Торговельно-економічна місія зустріла прихильний прийом у Києві. Вже у перші дні В.О. Лебедєва запросили на сніданок до П.П. Скоропадського. Там він мав бесіду з товаришем міністра закордонних справ України О.О. Палтовим, якого у листах до П.М. Краснова називав “правою рукою” Гетьмана і своїм “давнім знайомим”, через котрого сподівався увійти в курс усіх справ⁶. Примітно, що О.О. Палтов був масоном Паризької ложі і вважався “сірим кардиналом” гетьманського уряду⁷. Не виключений саме масонський зв’язок між ним і В.О. Лебедєвим. Імовірно,

¹ Приезд донской экономической миссии // Киевская Мысль. – 1918. – 26 июля. – № 121. – С. 2.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 43, л. 24.

³ Там же, д. 41, л. 4; Там же, д. 46, л. 69.

⁴ Там же, д. 38, л. 23.

⁵ Там же, л. 40; ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 32; Там само, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 50, 60, 67.

⁶ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, л. 72 об.

⁷ Гай-Нижник П. “Сірий кардинал” гетьмана П. Скоропадського // Людина і політика. – К., 2004. – № 3. – С. 147–151; Його ж. Олександр Палтов – заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) // Україна дипломатична. – К., 2011. – Вип. XII. – С. 869–881.

знайомство з О.О. Палтовим спростило управляючому відділом торгівлі і промисловості виконання своїх завдань.

4 серпня В.О. Лебедев відвідав керуючого міністерством закордонних справ України Д.І. Дорошенка і у тривалій бесіді обговорив із ним питання встановлення товарообміну між двома країнами. У той же період, на початку серпня 1918 р., донський уряд заснував постійну торговельну агентуру в Україні. Торговим агентом ВВД в Українській Державі призначили А.П. Матвєєва¹.

У “Попередній угоді” від 7 серпня 1918 р. економічним і торговельним відносинам були присвячені 7-а, 8-а і 9-а статті. Сторони зобов’язувалися у найкоротший термін укласти окремі угоди про вільний транзит, товарообмін, митні й фінансові взаємини, залізничну і поштово-телеграфну конвенції, а також про створення спільних комісій з регулювання питань, що стосуються Донецького басейну².

Невдовзі після укладення “Попередньої угоди” В.О. Лебедев повернувся до Новочеркаська, де з 15 серпня далі брав участь у засіданнях уряду³. Але вже 22 серпня з’явилися повідомлення, що днями він вирушає до Києва для підписання торговельного договору з Україною⁴. Цього разу із В.О. Лебедевим і Ю.М. Зіловим приїхали помічник управляючого відділом фінансів, дійсний статський радник О.В. Калашніков, директор експлуатаційного департаменту відділу шляхів І.М. Вознесенський і управляючий Ростовською конторою Державного банку Р.Е. Гульбін. 31 серпня А.П. Богаєвський листом № 550 повідомив Д.І. Дорошенка про те, що донський уряд уповноважив цих представників на підписання договорів,

¹ Дон и Украина // Киевская Мысль. – 1918. – 4 августа. – № 129. – С. 2; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 27 зв.

² ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 1–1 об.; Там же, ф. Р-1261, оп. 3, д. 1, л. 81–81 об.; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3–3 зв.; Там само, спр. 128, арк. 29–29 зв.

³ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, л. 1.

⁴ Украина и Дон // Киевская Мысль. – 1918. – 24 августа. – № 145. – С. 2.

перелічених у “Попередній угоді”¹. Крім того, офіційний Новочеркаськ виділив Ю.М. Зілову 2 тис. крб. на відшкодування його витрат під час поїдки до Києва².

В.О. Лебедєв невдовзі знову повернувся до Новочеркаська, де був серед основних доповідачів у перші дні роботи Великого Військового Круга. Він повідомив про успішний перебіг переговорів з Українською Державою щодо отримання цукру, укладення поштово-телеграфної і залізничної конвенцій. Міністр запевнив делегатів Круга: “Стосовно палива встановлено, що воно має призначатися насамперед населенню Дону, а тільки надлишки можуть бути вивезені з області. Мита на товари, які перевозяться з Дону на Україну, не впроваджуються. Внутрішні збори й акцизи зберігають силу. Жодна з обох держав не в праві втручатися у внутрішні розпорядки”³.

Першим договором економічного характеру стала “Тимчасова угода про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського” від 31 серпня 1918 р. Документ встановив порядок експлуатації тієї частини Запорізької (колишньої Катерининської) залізниці, яка перебувала на території Донецького, Черкаського, Таганрозького й Ростовського округів Всевеликого Війська Донського – протяжністю 1243 версти⁴. Вона залишилася під орудою управління залізниці у Катеринославі. Натомість у Таганрозі встановили особливе залізничне управління (відділ), службовці якого призначалися й замінювалися за домовленістю між українським і донським відомствами шляхів. Останнє мало видавати розпорядження керівничому Запорізької залізниці, які стосувалися

¹ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 42–42 об.; Там же, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, л. 31; Борисенко С.А. Вказ. праця. – С. 36.

² ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, л. 11.

³ Дон и Украина // Киевская Мысль. – 1918. – 3 сентября. – № 152. – С. 3; Донський круг // Відродження. – 1918. – 3 вересня. – Ч. 127. – С. 4.

⁴ Залізниці Дону // Відродження. – 1918. – 11 вересня. – Ч. 134. – С. 5.

експлуатації у межах ВВД, а керівничий – надавати вказівки “про напрямок адміністративної і технічної діяльності” Таганрозькому відділу¹.

2–5 вересня 1918 р. підписано “Тимчасову умову про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою”. Згідно з нею, для здійснення перевезень застосовувалися норми дореволюційного загального статуту російських залізниць. Грошові розрахунки за перевезення пасажирів, багажу і вантажів здійснювалися Україною через державний банк у Києві, а Доном – через державний банк у Ростові. Дозволявся безкоштовний проїзд службовців, майстрів і робітників залізниць з їхнім майном².

7 вересня 1918 р. укладено “Тимчасову умову про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави”. Поява документу зумовлювалася тим, що внаслідок відступу більшовиків навесні 1918 р. частина рухомого складу українських залізниць опинилася на території Дону, а донських – в Україні³. Ще 11 липня міністр шляхів Української Держави Б.А. Бутенко запропонував провести обмін між Україною і Доном паровозами та пасажирськими й вантажними вагонами. В першу чергу мова йшла про той рухомий склад, який більшовики вивезли під час відступу з України. Відділ шляхів ВВД не мав заперечень, але запропонував детально вирішити це питання на залізничній конференції⁴. За договором від 7 вересня, обмін вагонами здійснювався на станціях Міллерове, Зверєво і Лиха⁵.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 7–16 зв.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 21–24 зв.; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 326–327.

³ Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини... – С. 152; Його ж. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 81.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 39, 55.

⁵ Там само. – Арк. 17–20; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 327–328.

Від Української Держави всі три вищевказані договори підписав тимчасово виконуючий обов'язки товариша міністра шляхів А.В. Лукашевич, від ВВД – І.М. Вознесенський і Ю.М. Зілов. Ці документи набирали чинності із дня підписання. Термін дії встановлювався до 31 грудня 1918 р. За місяць до цієї дати сторони мали або продовжити термін, або скасувати угоди, або замінити їх новими. Якби за форс-мажорних обставин цього не відбулося, угоди продовжували діяти, але не довше, ніж до 31 січня 1919 р. Крім того, уряди обох держав повинні були їх затвердити. Однак ця умова спричинила колізію: якщо Рада управляючих відділами ВВД послідовно затвердила на своїх засіданнях двосторонні договори¹, то Рада Міністрів Української Держави навіть не розглядала це питання.

12 листопада 1918 р. Рада Міністрів на засіданні під головуванням А.К. Ржепецького прийняла до відома повідомлення про призначення донським урядом зі свого боку членів комісії для напрацювання загального фінансово-економічного договору². Однак історичні обставини не залишили часу на його укладання.

Важливе місце в українсько-донських відносинах посідало налагодження поштово-телеграфного зв'язку. Від вересня 1918 р. активно обговорювалося питання організації авіапошти між Києвом і Новочеркаськом. Із донського боку у цьому процесі брали участь О.В. Черячукін, В.О. Лебедев, Ю.М. Зілов. 26 вересня О.В. Черячукін з Києва відправив А.П. Богаєвському телеграму і листа із проханням дозволити організацію авіапошти³. Керівництво ВВД прихильно поставилося до такої пропозиції.

16 жовтня 1918 р. інспектор авіації Харківського району полковник Т.П. фон Гаусман телеграфував командирові 6-го Полтавського авіадивізіону капітану (сотнику) Л.А. Гриньову: “Телеграфним приписом голови авіації [полковника П.О. Самійла – В.М.] 2905, на мене покладено зобов'язання встановити лінію повітропошти Київ – Новочеркаськ засобами району... На

¹ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, лл. 11, 71 об., 74 об.; Там же, д. 4, лл. 26, 27 об.

² ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 40 зв.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 77, 87 об.–88.

виконання цього наказу терміново підготувати до роботи шість двохмісних літаків із шістьма льотчиками і двома спостерігачами. Поста́м повітропошти вашого дивізіону по два літаки встати у Києві, Лубнах і Полтаві. У цих місцях негайно приготувати приміщення, поста́м вибрати аеродроми, встановити намети, організувати малі бази, отримавши все необхідне у парку. Ці авіазасоби повністю надійдуть у відання начальника пошти... питання пошти надзвичайно термінове й важливе”. Начальником і організатором повітряної пошти призначили полковника Р.К. Шоманського, який значився командиром 7-го Харківського авіадивізіону¹. Однак є дані, що Р.К. Шоманський ще 28 вересня прибув на службу в Добровольчу армію А.І. Денікіна². Відомостей про початок функціонування лінії авіапошти Київ – Новочеркаськ наразі не виявлено.

18 жовтня 1918 р. у Києві товариш міністра внутрішніх справ Української Держави В.А. Кулябко-Корецький і начальник Ростовського поштово-телеграфного округу Всевеликого Війська Донського, інженер-електрик В.М. Пономарьов підписали “Умову між Правительствами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно Поштово-Телеграфних зносин”. Документ встановлював порядок обміну поштовою кореспонденцією (залізницями, ґрунтовими дорогами, “а коли виявиться можливість, також і водними та повітряними шляхами”), виплати грошових переказів, оплати поштово-телеграфних послуг. Обмін поштової кореспонденції Гетьмана України, донського Військового Отамана та голів урядів проводився безкоштовно. Усе інше міждержавне листування оплачувалося нарівні з приватною кореспонденцією³. Основні положення угоди були оприлюднені в пресі⁴.

¹ ЦДАВО України, ф. 4588, оп. 1, спр. 4, арк. 24–25.

² Авиаторы – кавалеры... – С. 309; Тинченко Я. Герої українського неба. – С. 23, 166.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 26–30 зв.

⁴ Почтово-телеграфные сношения Украины с Доном // Киевская Мысль. – 1918. – 23 октября. – № 194. – С. 2.

Крім того, 6 листопада 1918 р. Рада управляючих відділами ВВД дозволила В.М. Пономарьову організувати в Ростові-на-Дону наприкінці листопада поштово-телеграфний з'їзд (крайову конференцію) представників поштово-телеграфних управлінь ВВД, Української Держави, Кубані, Добровольчої армії, Криму, Ставропольської і Чорноморської губерній. Цей захід відбувся з 29 листопада по 4 грудня 1918 р.¹

Падіння Гетьманату П.П. Скоропадського, розгортання воєнних дій у Донбасі й на Лівобережжі на зламі 1918 – 1919 рр. зумовили руйнацію торговельно-економічних зв'язків України і козацького Дону. Директорія УНР мала намір зберегти лише деякі напрацювання попереднього режиму. Наприклад, 1 січня 1919 р. українське МЗС через О.В. Черячукіна, “йдучи на зустріч бажанню Уряду Всевеликого Війська Донського”, запропонувало офіційному Новочеркаську зробити додаток до угоди від 31 серпня 1918 р. Він стосувався залучення до членів ради Запорізької залізниці одного представника від ВВД з правом дорадчого голосу щодо питань експлуатації частини залізниці на території Дону².

Однак О.В. Черячукін на той час не мав сталого зв'язку зі своїм урядом і не міг оперативно передати пропозицію офіційного Києва³. До того ж, подібні ініціативи залишалися марними на тлі українсько-донського збройного конфлікту та успішного наступу Червоної армії.

Таким чином, торговельно-економічна сфера відносин України і Війська Донського почала формуватися дещо пізніше, ніж політико-дипломатична та військова. Суттєвим поштовхом стала київська нарада у справі вирішення питання про можливість товарообміну 9 липня 1918 р. Після укладення “Попередньої угоди” за період серпня-жовтня 1918 р. було підписано низку договорів, що мали врегулювати економічні й торговельні відносини. Однак воєнно-політичні обставини кінця 1918 – початку 1919 рр. перервали торговельно-економічну співпрацю Києва і Новочеркаська.

¹ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, л. 67 об.; Там же, д. 6, лл. 58, 87.

² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 56–56 зв.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 213; ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 9.

4.2. Взаємопоставки промислової і сільськогосподарської продукції

Військо Донське мало недостатньо розвинену промисловість та мережу залізниць, а отже посідало не вигідне стратегічне становище як учасник антибільшовицького військового руху¹. На цьому тлі Україна з її територією та економічним потенціалом була пріоритетним партнером для донського козацтва. Проте й офіційний Київ усвідомлював нагальну потребу підтримувати зв'язки з Доном. Наприклад, 20 грудня 1917 р. на засіданні уряду УНР генеральний секретар військових справ М.В. Порш заявив, що в справі постачання вугіллям Україна залежить від Дону, “звідки воно зараз іде фактично”².

Водночас у середовищі українських політиків були й протилежні погляди. Так, генеральний секретар судових справ М.С. Ткаченко рекомендував “пригрозити припинення посилки цукру і хліба” у тому разі, якщо донський військовий уряд не зупинить репресії проти робітників Донецького басейну і відмовиться надати національно-персональну автономію українцям ОВД³.

Умови для налагодження взаємопоставок промислової і сільськогосподарської продукції виникли навесні-влітку 1918 р. із приходом в Україну і на Дон німецьких і австро-угорських військ. Їхня присутність забезпечила певну економічну стабільність в регіоні. У цей час Військо Донське перебувало у більш скрутному становищі, ніж Україна, оскільки вело безперервну війну з Червоною армією.

Зокрема, на Дону відчували нестачу продовольства. Наприкінці травня 1918 р. уповноважений ростовської міської думи клопотався перед Державним хлібним бюро України про отримання позачергового наряду в

¹ Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини... – С. 149.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 54.

³ Там само. – С. 15.

200 тис. пудів пшениці, оскільки місто було відрізане від усіх хлібних місць і населення більше місяця не отримувало хлібний пайок¹.

Військовий Отаман П.М. Краснов у першому ж наказі Всевеликому Війську Донському від 17 травня 1918 р. доручав відомству торгівлі і промисловості “викликати посилений товарообмін”². 10 червня у листі до П.П. Скоропадського він наголосив на потребі налагодити жваву торгівлю, запропонував постачати в Україну кам’яне вугілля³.

При цьому чотирма днями раніше Військовий Отаман видав наказ про запровадження 5 % збору з усіх товарів, які вивозилися за межі ВВД⁴. У тому ж місяці він заборонив без спеціальної санкції відділу торгівлі і промисловості вивозити закордон будь-які товари: шкіряні, мануфактурні, галантерейні, мінеральні, рослинні, жири й масла, тварин, бензин, бензол, керосин, папір, тютюн і тютюнові вироби⁵. Донський уряд дозволив безперешкодно вивозити з країни лише виноградні вина будь-якої міцності⁶.

У середині червня 1918 р. відбулася нарада Ростовського біржового комітету за участі управляючого відділом торгівлі і промисловості В.О. Лебедева. Вона затвердила принцип “товар за товар” у відносинах з Україною і Німеччиною: “Наприклад: замість вовни – сукно, замість різноманітних масел – цукор”. При ростовському градоначальстві утворили комісію товарних експертів для встановлення обґрунтованих цін на експортовані товари, з’ясування їхньої кількості та визначення якості⁷.

¹ Продовольча справа на Дону // Відродження. – 1918. – 31 травня. – Ч. 51. – С. 5.

² Приказ Всевеликому Войску Донскому № 1. – С. 321.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 42, л. 22 об.

⁴ Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини... – С. 149.

⁵ Приказ Донского атамана о торговле // Волна. – 1918. – 27 июня. – № 22. – С. 3.

⁶ Ростов н./Д., 27. VI // Там же. – 29 июня. – № 24. – С. 2.

⁷ Установление правильного товарообмена // Там же. – 21 июня. – № 18. – С. 3.

Військовий Отаман П.М. Краснов та голова Ради управляючих відділами А.П. Богаєвський одним із завдань для посольства М.А. Свечина – О.В. Черячукіна визначили налагодити товарообмін з Україною. Характерно, що у переліку завдань посольства, наведеному у мемуарах, М.А. Свечин розташував торговельні питання на останньому, шостому місці (після встановлення добросусідських відносин, отримання озброєння, проїзду на Дон військових, встановлення кордонів і налагодження залізничного сполучення)¹. За встановлення торговельно-економічних зв'язків із Українською Державою відповідали члени посольства П.П. Карелін і Ю.М. Зілов.

Відділ торгівлі і промисловості Всевеликого Війська Донського звітував, що вже у червні-липні 1918 р. в Україну і Крим було вивезено товарів на суму 26 млн. крб.² За свідченням О.В. Черячукіна, з України ж на Дон у цей час надходили тільки одноразові й часткові получки і закупівлі, які не могли задовольнити потреби місцевої економіки й господарства: “Потрібна була більш регулярна доставка, більш регулярний товарообмін, потрібен був торговельний договір”³.

9 липня 1918 р. в листі № 147 до О.В. Черячукіна П.М. Краснов вимагав отримання або закупівлі цукру, скла, посуду, ламп, паперу, мануфактури, сукна, ниток, мила, галантереї (гудзиків та ін.), швейних машин, дубильних речовин, фаянсу, шкіри, виделок, нікельованого посуду та іншого начиння. Керівник ВВД радив: “Можна спочатку придбати це й за високою ціною, але ціна сама впаде, коли все це з'явиться на ринку”⁴. В обмін на це Всевелике Військо Донське могло запропонувати вугілля, мастила, вовну, рибу, виноград, фрукти⁵.

¹ Свечин М.А. Указ. соч. – С. 157.

² Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини... – С. 152; Його ж. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 81.

³ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 178.

⁴ Там же. – С. 176.

⁵ Там же. – С. 178; Установление правильного товарообмена. – С. 3.

Для виконання завдань Військового Отамана донський посол вступив у переговори з українськими посадовцями – міністром фінансів А.К. Ржепецьким, міністром торгівлі і промисловості С.М. Гутником і міністром шляхів Б.А. Бутенком, – а також з німцями, які самі були дуже зацікавлені у поставках українських жирів і цукру. С.М. Гутник і Б.А. Бутенко більш охоче йшли назустріч пропозиціям О.В. Черячукіна, ніж А.К. Ржепецький. Зокрема, український міністр торгівлі і промисловості одразу погодився з точкою зору, що за наявних умов найбільш раціональним механізмом є товарообмін. Водночас до посольства ВВД на вулиці Трьохсвятительській у Києві почали звертатися численні представники фірм, які прагнули продати свої товари за гроші¹.

Треба зазначити, що після бойових дій 1917 – 1918 рр. та встановлення українсько-донського кордону за “Попередньою угодою”, офіційний Київ був змушений неодноразово ставити питання про повернення з Дону різноманітного українського майна. Наприклад, міністерство продовольчих справ Гетьманату вимагало від Дону повернути 379 900 мішків (15 вагонів), які за радянської влади наказом продовольчого бюро вивезли з Харкова до Ростова². Але цю справу не вдалося вирішити до самого кінця гетьманського режиму³. Поставало також питання про повернення інвентарю міністерства продовольчих справ, а також 136 226 соснових шпал для Запорізької залізниці, реквізованих на Дону, через що залізниця зазнала збитків на суму 2 млн. крб.⁴

10 жовтня 1918 р. газета “Киевская Мысль” повідомляла про успішний перебіг українсько-донських торговельно-економічних переговорів: “Досягнуто угоду про вільний безмитний обмін з Доном ненормованими продуктами. Угода ця створить між Україною і Доном економічні відносини,

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 178.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 56–56 зв.

³ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 54–54 зв.

⁴ Там само, арк. 52–52 зв., 59, 61; Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 78, 91, 102, 107.

близькі до митного союзу. Визнано небажаним укласти зі всевеликим військом донським митний союз із міркувань політичного характеру. Стосовно обміну між Україною і Доном продуктами нормованими, укладається низка окремих угод”¹. 13 жовтня видання сповістило, що протягом останніх днів вдалося встановити “тісний зв’язок між Україною і Доном. В галузі економічних відносин досягнуто цілковитої домовленості. Зараз ведуться переговори з приводу розподілення донецького вугілля та врегулювання транспорту між Україною і Доном”². Найближчим часом між Ростовом-на-Дону і Києвом мали відкрити рух безпересадкових кур’єрських поїздів³.

12 жовтня відділ закордонних справ ВВД зробив запит на адресу О.В. Черячукіна. Для взаємних розрахунків між Києвом і Новочеркаськом було необхідно встановити точну дату утворення самостійної Української Держави⁴. 26 жовтня секретар посольства Г.Х. Бірзенек відповів, що такою датою є 9 січня за старим стилем 1918 р.⁵ Як відомо, цим днем датований ІV Універсал Центральної Ради, який проголосив незалежність Української Народної Республіки. Отже, гетьманський уряд визнавав свою спадкоємність щодо уряду УНР.

Нагальною потребою Всевеликого Війська Донського була розбудова внутрішніх комунікацій. А.П. Богаєвський та управляючий відділом шляхів П.П. Карелін зазначали, що Дон є “настільки бідним на шляхи сполучення, що посідає одне з останніх місць у порівнянні із сусідніми Областями, маючи на 1000 кв. верст всього $\frac{1}{7}$ вер. брукованих доріг, а на 10 000 мешканців – $\frac{1}{2}$ версти”. Обійтися без допомоги України офіційний Новочеркаськ не міг. Тому 20 серпня 1918 р. очільник донського уряду звернувся до

¹ Переговори с Доном // Киевская Мысль. – 1918. – 10 октября. – № 182. – С. 2.

² Украина-донские переговоры // Киевская Мысль. – 1918. – 13 октября. – № 185. – С. 2.

³ Сообщение Ростов – Киев // Там же. – 16 октября. – № 187. – С. 2.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, л. 122.

⁵ Там же, д. 39, л. 88.

О.В. Черячукіна із вказівкою клопотатися про отримання 5 парових катків для укочення шосе (вагою від 10–15 т), 5 катків із двигунами внутрішнього згоряння (або парових) для укочення шосе (вагою від 10–15 т), 3 кінних катків із чавунними циліндрами для укочення шосе (вагою 5–6 т), 5 механічних снарядів для облаштування на звичайних дорогах американського профілювання (градеру), 3 каменедробарок із двигунами для приготування щебеню та десяти 2–5-тонних вантажівок для перевезення матеріалів. Цю техніку Україна отримала у спадок від шляхових управлінь при Південно-Західному і Румунському фронтах російської армії, а тому, на думку А.П. Богаєвського, Дон і тут мав право на свою частку за аналогією із військовими матеріалами. О.В. Черячукін переадресував прохання Д.І. Дорошенкові, той – міністерству шляхів, однак до кінця жовтня 1918 р. відповіді на нього так і не надійшло¹.

Більш жваве листування було спричинене намаганням Дону отримати з України залізничні матеріали. 9 жовтня 1918 р. А.П. Богаєвський у листі № 283 до Д.І. Дорошенка попросив передати Дону принаймні 150 верст рейок із відповідною кількістю скріплень, 50 стрілок, 200 вагонів і 15 паровозів для колії у 750 мм. Це майно було необхідне для будівництва вузькоколійної залізниці на півночі ВВД. Вона мала стратегічне військове значення, зважаючи на близькість більшовицького фронту. Великий Військовий Круг Дону наполягав на її спорудженні².

Нагальність потреби змусила голову донського уряду за дев'ять днів повторити своє прохання гетьманському міністрові закордонних справ, додавши повідомлення про потребу матеріалів і інвентарю для відновлення Грязе-Царицинської залізниці, сильно пошкодженої під час бойових дій. А.П. Богаєвський переконував: “Відпуск Війську Донському витребуваної порівняно жалюгідної кількості для Української Держави не може бути скільки-небудь відчутним, для справи ж оборони Донського Краю і

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 130, арк. 6–7 зв., 18, 21–22.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, лл. 113–114 об.

постачання населення північних округів, що бідує, надасть величезну допомогу”¹. Зазначимо, що донському урядові зрештою вдалося відновити рух на ділянці Грязе-Царицинської залізниці протяжністю понад 300 верст².

Наприкінці жовтня 1918 р. інженер Серафимович телеграфом доповів у Новочеркаськ, що гетьманський уряд відмовляється видати залізничні матеріали для будівництва вузькоколіїної лінії Мальчевська–Вьошенська на півночі Всевеликого Війська Донського (Донецький і Верхньо-Донський округи), пояснюючи це їхньою відсутністю. Однак на Дону отримали свідчення, що потрібні матеріали в Україні є³.

1 листопада А.П. Богаєвський втретє звернувся до Д.І. Дорошенка із “наполегливим проханням... про негайне передання: 500 верст рейок зі скріпленнями, 100 стрілок, 50 паровозів і 500 вагонів для колії 750 м/м, з них насамперед, – для найбільш невідкладного будівництва лінії Мальчевська–Вьошенська, – 150 в. рейок, 50 стрілок, 15 паровозів і 200 вагонів”⁴.

Наступного дня під час зустрічі у Скороходовому Гетьман П.П. Скоропадський пообіцяв Військовому Отаману П.М. Краснову сприяти будівництву стратегічної залізниці Мальчевська–Вьошенська⁵.

8 листопада Рада управляючих відділами ВВД затвердила будівництво залізниці із шириною колії 750 мм та ухвалила виділити на це 8 млн. крб. Саму залізницю планувалося прокласти від Вьошенської навіть не до Мальчевської, а далі на південь, до Міллерового, де донський уряд вирішив створити місто із поселення при залізничній станції⁶. Однак, найвірогідніше, жодних матеріалів від гетьманського уряду на Дону отримати не встигли.

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 130, арк. 32–33.

² Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 114.

³ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 53.

⁴ Там же, лл. 54 об.–55, 75 об.–76.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 291.

⁶ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, лл. 36 об., 77 об.–78.

Зі свого боку, Україна відчувала потребу у донському бензині і мастильних продуктах. 12 жовтня 1918 р. у головному управлінні Генштабу в Києві відбулося засідання з'їзду командирів корпусів під головуванням командира 6-го Полтавського армійського корпусу генерального бунчужного В.О. Слюсаренка. Представник головного інженерного управління повідомив, що в Україні є приблизно 4500 автомобілів, а постачання бензином і мастильними матеріалами ускладнюється через відсутність цих товарів на ринку. Одного українського офіцера на той час вже командировали за бензином до Австрії, ще одного – на Дон, окрім того велися переговори з Румунією¹.

Наприкінці жовтня 1918 р. міністр торгівлі і промисловості Української Держави С.Ф. Мерінг прохав дозволити торговельному дому “Куржнір і Барабаш” вивезти з Ростова-на-Дону мастильні продукти, придбані для Правобережної залізниці (колишня Південно-Західна). Однак на початку листопада офіційний Новочеркаськ відповів: “Мастильних матеріалів на Дону вкрай обмежена кількість, не можемо забезпечити потребу власних доріг, відпускаємо у крайньому разі”². Дійсно, мастил на Дону бракувало і задовольнити ці потреби можна було тільки після взяття козаками Царицина³.

За визнанням О.В. Черячукіна, товарообмін Дону з Україною налагоджувався важко, незважаючи на неодноразові побажання П.П. Скоропадського максимально спростити формальності⁴. Голова “Роспродбюро” при наркоматі продовольства РСФРР М.Є. Шефлер, який у 1918 р. відвідав Україну, також вважав, що українсько-донські економічні відносини розвиваються повільно, оскільки “окрім цукру Україна нічого

¹ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 37, арк. 88.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, лл. 82, 84–86.

³ Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 113; Его же. Донская государственность... – С. 38.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 130, арк. 40.

запропонувати не може”¹. Дуже часто перешкоди для жвавого товарообміну виникали на кордоні. Особливо “проблемним” пунктом виявилася українська митниця на залізничній станції Штерівка (Слов’яносербський повіт Катеринославської губернії, поблизу кордону з Таганрозьким округом ВВД; нині знаходиться в смт. Іванівка Антрацитівського району Луганської області). 26 жовтня 1918 р. старший міліціонер ділянки Дебальцеве–Зверєво Запорізької залізниці М. Алексєєв із обуренням доповідав, що чиновники митниці надмірно “захопилися своїм становищем і повноваженнями... зважати на правила статуту... про залізниці не хочуть, глузуючи з них... прохідні вантажі з України на Дон затримуються по декілька відправлень, без повідомлення відправників і одержувачів, цими днями було затримано два вагони збірного вантажу, що прямував на Довжанські копальні”².

1 листопада 1918 р. стало відомо, що Штерівка затримує 1 вагон взуття та вагони з хлібом, цукром, фуражем, що йшли на адресу Боково-Хрустальського продовольчого комітету для потреб гірників району³. Кілька днів потому Штерівка затримала також 2282 пуди бензину, відправленого на Дон⁴. Ці факти спричинили тривале листування між офіційним Києвом і Новочеркаськом. Лише 2 грудня українське МЗС повідомило О.В. Черячукіна, що переслало справу на розпорядження митного департаменту міністерства фінансів, і разом з тим попрохало звернути увагу на утиски пасажирів українських поїздів з боку донських прикордонників⁵. Навіть 6 січня 1919 р. МЗС УНР прохало міністерство шляхів дати телеграфну вказівку, аби митниця Штерівка пропустила товари на Дон⁶.

¹ Там само, спр 315, арк. 92.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 131, арк. 8–8 зв.

³ Там само, спр. 130, арк. 41–42 зв.; ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, лл. 69–70, 77.

⁴ Там же, л. 80.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 131, арк. 13.

⁶ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 25.

Схожі проблеми із пропуском товарів виникали й на донських прикордонних станціях Зверєво, Гукове, Ровеньки і Ковпакове (дві останні нині розташовані у межах Луганської області України), однак донський уряд зумів навести лад в оперативному порядку¹.

Важливою складовою українсько-донської економічної співпраці було постачання українського цукру на Дон. Українські губернії були основним виробником цукру в Російській імперії. На думку Д.І. Дорошенка, незважаючи на відчутне падіння протягом кількох воєнних років, продукція 1918 р. задовольняла потреби України й давала надлишок для експорту². На Дону натомість цукор був практично відсутній³. Уряд ВВД, зважаючи на налагодження тісних політичних та економічних відносин з Києвом, доклав значних зусиль задля отримання цього товару.

Від 7 травня 1918 р. в Україні діяла державна монополія на продаж цукру, яка у підсумку стала найбільшою серед інших статей надходжень до бюджету країни – понад $\frac{1}{3}$. Очолюване А.К. Ржепецьким міністерство фінансів кілька разів підвищувало ціни на цукор. Від 1 липня 1918 р. вони були доведені до 80–100 крб., а від 1 вересня – до 100–120 крб. за 1 пуд⁴. Саме у цей час – влітку 1918 р. – відбувалися переговори з Доном щодо продажу цукру. Військовий Отаман П.М. Краснов вимагав від О.В. Черячукіна отримати з України 1 млн. пудів цього продукту⁵.

9 липня під час наради в справі вирішення питання про можливість товарообміну між Україною і Доном голова Ростово-Нахічеванського торговельно-промислового комітету Є.С. Гольдін наголосив на тому, що “цукор... нам конечне потрібен” і “ми вже не можемо згадати, коли [його]

¹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 131, арк. 8–8 зв.

² Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 214.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 35; Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини... – С. 149; Його ж. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 78.

⁴ Гай-Нижник П.П. Податкова політика... – С. 154–157.

⁵ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 177.

мали”. На це український міністр торгівлі і промисловості С.М. Гутник відповів, що Україна сама відчуває нестачу цукру і розподіляє його лише за картковою системою. Далі міністр фактично звинуватив донців в оголошенні економічної війни, оскільки Новочеркаськ запровадив п’ятивідсотковий збір від вартості товарів, що вивозилися за межі ВВД. О.В. Черячукін пообіцяв найближчим часом переконати своїх урядовців у необхідності скасувати це мито¹.

Варто зазначити, що офіційний Новочеркаськ наполегливо шукав різні шляхи отримання цукру з України. 19 липня 1918 р. на засіданні донського уряду заслухали доповідь управляючого відділом фінансів М.В. Корженевського про отримання цукру з українських заводів. Ухвалили доручити М.В. Корженевському через управляючого відділом торгівлі і промисловості В.О. Лебедева, який щойно виїхав до Києва, вести переговори про отримання цукру з українських заводів. У разі можливості – вступити у перемовини з комісіонерами і про їхні результати доповісти урядові².

Вже наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. П.М. Краснов повідомив О.В. Черячукіна і В.О. Лебедева, що український цукор слід відправляти на адресу акцизного управління в Новочеркаську, дублікати накладних – туди ж, а розподіляти цукор буде відділ фінансів ВВД³. Однак вирішення питання про поставки цукру відтермінували до наступного візиту В.О. Лебедева до Києва, що відбувся наприкінці серпня.

27 серпня було проведено спільне засідання української підкомісії по цукру із делегатами Дону. Очолював підкомісію товариш міністра фінансів В.П. Мазуренко, окрім нього були присутні виконуючий обов’язки директора департаменту посередніх податків міністерства фінансів М.П. Левін і представник від міністерства продовольчих справ С.Ф. Веселовський. Представництво від донської сторони включало В.О. Лебедева, Ю.М. Зілова, Є.С. Гольдіна, управителя акцизних зборів П. Семенова, ревізора акцизних

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 2–4.

² ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 2, л. 14.

³ Там же, ф. Р-1261, оп. 1, д. 41, л. 3.

зборів Е.І. Опмана, “представників кооперації” П.П. Урусова і Я.П. Іващенко. Буквально напередодні, 22 серпня, офіційний Новочеркаськ призначив Є.С. Гольдіна агентом з отримання цукру від українського уряду та доставки його на територію ВВД у розпорядження відділу фінансів¹. Є.С. Гольдін зупинився у Києві за адресою вул. Інститутська, 18, кв. 25².

На засіданні було ухвалено продати Всевеликому Війську Донському 1 200 000 пудів цукру по 100 000 пудів щомісяця, починаючи з 1 серпня 1918 р. Понад це Новочеркаськ міг отримати ще 300 000 пудів – у тому разі, якщо виробництво цукру в Україні у 1918 – 1919 рр. перевищить 60 % його виробництва у 1917 – 1918 рр. Вважалося, що така кількість цукру буде достатньою для забезпечення ним усіх жителів ВВД за нормою споживання, прийнятою в Україні³. Ціна була визначена як “та продажна монопольна ціна на цукор, яка існуватиме на Україні в час погрузки цукру франко вагон ст. відправки при безплатній тарі”⁴.

30 серпня 1918 р. відбулося нове спільне засідання української підкомісії та донських делегатів – у скороченому складі (без С.Ф. Веселовського, В.О. Лебедева і Ю.М. Зілова). На ньому вирішили надати ВВД знижку у розмірі 2 крб. 50 коп. з кожного пуда від монопольної ціни, яка існуватиме в Україні на момент відвантаження цукру. Донський уряд мав взяти на себе зобов’язання не перепродавати цукор до третіх країн. Пропозицію донців щодо вільної закупівлі цукру в Україні було відхилено (між іншим, О.В. Черячукін здійснив спробу придбати цукор нелегально “через одного єврея банкіра”, але той правив надто високу ціну, “досить цинічно зауваживши: Адже Ви знаєте, що цукор звичним шляхом отримати неможливо, а треба дати і українцям, і

¹ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 220–221 зв.

² Там само, арк. 296.

³ Переговори с Доном // Киевская Мысль. – 1918. – 10 октября. – № 182. – С. 2.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 26–28; Там само, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 22, 342.

німцям, які тут також навчилися брати”¹). Прохання відпустити цукор для технічних потреб українська сторона також відхилила, натомість погодилася продати 6% від виробленої рафінадної патоки за монопольною ціною. Підкомісія висловила побажання, щоб досягнуті 27 і 30 серпня домовленості набрали чинності негайно після їх затвердження, “а рівно угода в справі угля... з огляду на потребу для Дону цукру, а України угля”. Не менше половини відпущеного Україною цукру мав становити рафінад².

Після цього у справу активно втрутився особисто міністр фінансів А.К. Ржепецький. 6 вересня він надіслав С.М. Гутнику листа із категоричною незгодою надати донцям знижку на цукор³. У наступному листі від 17 вересня А.К. Ржепецький погодився дати дозвіл на продаж перших 100 000 пудів цукру за умови, що донський уряд сплатить за них кошти власним поставникам вугілля, які продали його з копалень ВВД українським залізницям або іншим урядовим установам на замовлення гетьманського міністерства торгівлі і промисловості. На думку А.К. Ржепецького, така система розрахунку позбавить Українську Державу “від надлишків у імпорті та експорті грошових знаків”⁴. С.М. Гутник ознайомив зі змістом листа донську економічну місію в Україні, і та протягом лічених годин отримала згоду від свого уряду та окрему вказівку про те, що 67 000 зі 100 000 пудів цукру мав становити рафінад⁵.

Варто зазначити, що Українська Держава паралельно вела перемовини із Німеччиною та Австро-Угорщиною, які 10 вересня 1918 р. закінчилися підписанням економічного договору. Офіційний Київ до 30 липня 1919 р. зобов’язувався продати Центральним державам 2 500 000 пудів цукрового

¹ Черячукин А.В. Указ. соч. – С. 177.

² ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 25, 29–30; Там само, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 23, 343.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 21, 339; Там само, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 24–24 зв.

⁴ Там само, арк. 31; Там само, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 21.

⁵ Там само, арк. 60, 63; Там само, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 32.

піску зверх попередніх не до кінця виконаних угод про продаж 4 000 000 пудів¹. Проте німецькі та австро-угорські війська займалися безконтрольними реквізиціями цукру з українських цукрових заводів, не зважаючи на укладені угоди². Зрозуміло, що ця обставина могла відчутно зашкодити виконанню поставок для Дону.

26 вересня 1918 р. цукровий відділ департаменту посередніх податків міністерства фінансів Української Держави видав наряд № 9230 на видачу уряду ВВД цукру за вересень місяць. Як бачимо, про наряд за серпень, передбачений домовленістю від 27 серпня, мова не йшла. “Вересневі” 100 000 пудів розподілялися таким чином:

– 35 000 пудів рафінаду з Павловського рафінадного заводу І.П. Харитоненка (повітове м. Суми Харківської губернії);

– 30 000 пудів рафінаду з Тростянецького рафінадного заводу Кеніга (Охтирський повіт Харківської губернії);

– 35 000 пудів цукрового піску з Ново-Таволжанського буряково-цукрового заводу Боткіних (Білгородський повіт Курської губернії)³.

Подальший розвиток подій засвідчив, що виконати цей наряд було вкрай складно. Проблеми виникали повсюдно. Павловський завод відмовлявся видавати цукор без санкції міністерства продовольчих справ⁴. Залізниці не могли вчасно надати потрібні 100 вагонів (хоча наряд на вагони був виданий ще 6 вересня⁵), а то й взагалі відмовлялися це робити⁶. Однією з основних причин цього було те, що більшовики наприкінці 1917 – на

¹ Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 305–308.

² Документы о разгроме германских оккупантов... – С. 129; Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – С. 120; Його ж. Українська гетьманська держава 1918 року. – С. 177–178.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 59–59 зв.; Там само, спр. 343, арк. 60 зв.–61.

⁴ Там само, спр. 274, арк. 52, 115–116 зв.

⁵ Там само, арк. 61–62.

⁶ Там само, арк. 48–49, 64, 165–165 зв., 296; Там само, спр. 275, арк. 53–53 зв.

початку 1918 рр. перегнали значну частину залізничного рухомого складу з України до Радянської Росії і не поспішали його повертати, хоча були зобов'язані це зробити за договором про перемир'я від 12 червня 1918 р.¹ Не зміг покращити становище і кредит у 10 млн. крб., відкритий гетьманським урядом для відновлення перевізних операцій між Україною і Доном². Начальники залізничних станцій Суми і Смородине (с. Тростянець Охтирського повіту Харківської губернії) перешкоджали завантаженню цукру у вагони, посилаючись на заборону вивозити цей товар за кордон, вимагали від присутніх чинів акцизного нагляду ВВД представлення особливих повноважень від донського уряду³. Вузлова станція Куп'янськ у однойменному повітовому місті Харківської губернії відмовлялася прийняти навантажені цукром вагони і пропустити їх далі на Запорізьку залізницю⁴. У другій половині жовтня 1918 р. з'ясувався взагалі приголомшуючий факт: Тростянецький завод виявився неспроможним виконати наряд, оскільки ще раніше міністерство продовольчих справ розподілило весь його рафінад (119 418 пудів) на наряди для населення. Висувалися пропозиції передати виконання наряду іншим заводам, де рафінад був у надлишку (Верхняцькому, Кашперівському, Киселівському або Лебединському), однак здійснити це не встигли⁵.

За даними історика П.П. Гай-Нижника, 29 жовтня 1918 р. Українська Держава і Всевелике Військо Донське підписали офіційний договір про

¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 300, 308, 315, 321–322, 328; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 7, арк. 2 зв.

² Гай-Нижник П.П. Міжнародні фінансові угоди України за Гетьманату П. Скоропадського 1918 року // Вісник КДЛУ. Серія “Історія, економіка, філософія”. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 281.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 50, 79–81, 278–278 зв.

⁴ Там само, арк. 119–120, 126–128, 168.

⁵ Там само, арк. 389–390.

постачання цукру¹. Як відзначав Я.В. Штанько, цей договір синтезував усі раніше досягнуті домовленості². Це був останній за часом підписання з українсько-донських договорів і єдиний, текст якого відомий лише у вигляді проектного варіанту³. Архівних даних про його офіційне підписання наразі не виявлено. До того ж, договір від 29 жовтня не був ратифікований донським урядом і навіть не “прийнятий до відома” під час його засідань, на відміну від решти документів такого рівня.

Отже, згідно з віднайденим у ЦДАВО України проектом договору, від 1 вересня 1918 р. по 31 липня 1919 р. Дон мав отримати 1 200 000 пудів цукру – щомісяця по 100 000, а у жовтні 200 000 пудів. Протягом цього ж періоду йому відпускалося до 6 % від виробленої рафінадної патоки. Зберігалася можливість отримати додатково ще 300 000 пудів цукру. Співвідношення рафінаду й цукрового піску визначалося як 2:1. Гетьманський уряд завбачливо не взяв на себе відповідальність за терміновість доставки цукру, “оскільки це залежить від труднощів у залізничному транспорті”. В якості платні за цукор і патоку донський уряд розраховувався за вугілля та мастила, що постачалися з Дону до України за нарядами гетьманських міністерств торгівлі і промисловості та шляхів. У разі появи надлишків при проведенні взаємозаліків, вони оплачувалися готівковими грошима або товарами у тижневий термін. У разі відмови української сторони від донського вугілля й мастил, вона могла припинити поставки цукру, якщо не відбудеться нової домовленості⁴.

У підсумку українські заводи поставили на Дон:

¹ Гай-Нижник П.П. Фінансові відносини Гетьманату... – С. 123; Його ж. Фінансова політика уряду Української Держави... – С. 89–90.

² Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини... – С. 150; Його ж. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР. – Арк. 79.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 297–300 зв.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 297–300 зв.

– Ново-Таволжанський з 4 жовтня по 21 листопада 1918 р. – 35 000 пудів цукрового піску за монопольною ціною 100 крб. за 1 пуд. Загальна вартість, враховуючи знижку, – 3 412 500 крб.¹;

– Павловський з 11 жовтня по 16 грудня 1918 р. – 10 823 пуди 19 фунтів рафінаду за монопольною ціною 120 крб. за 1 пуд. Загальна вартість зі знижкою – 1 271 758 крб. 31 коп.²;

– Тростянецький завод жодної поставки не виконав.

Таким чином, поставки цукру за вересень 1918 р. розтяглися у часі від 4 жовтня до 16 грудня. До поставок за наступні місяці справа взагалі не дійшла. Зі 100 000 пудів цукру за вересень (65 000 рафінаду і 35 000 цукрового піску) загальною вартістю із урахуванням знижки 11 050 000 крб. Дон отримав лише 45 823 пуди 19 фунтів (із них 10 823 пуди 19 фунтів рафінаду та 35 000 пудів цукрового піску) на суму 4 684 258 крб. 31 коп. Повністю виконав наряд, хоча й зі значною затримкою, Ново-Таволжанський завод. Цікаво, що О.В. Черячукін у мемуарах нарахував 400 000 пудів відправленого цукру, але зважаючи на колосальну кількість друкарських помилок у цьому виданні можна припустити, що малося на увазі 40 000³. Це підтверджує і лист донського посла до П.М. Краснова від 18 січня 1919 р. У ньому зазначено, що українські власті відпустили 40 000 пудів цукру, однак не видали цукор, придбаний в інтендантстві на 1200 крб., хоча кошти було внесено⁴.

Намагаючись покращити справи з поставками, Є.С. Гольдін 22 листопада і 13 грудня 1918 р. – всього за день до зречення П.П. Скоропадського – звертався із поданнями до міністра фінансів і департаменту посередніх податків відповідно, навіть пропонував вивезти 70 000 пудів рафінаду пароплавом з Одеси до Новоросійська і далі залізницею

¹ Там само, спр. 275, арк. 51–89 зв., 94 зв.–95.

² Там само, арк. 36–38, 46–50, 94 зв.–95, 98.

³ Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 177.

⁴ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 11 об.

до Ростова-на-Дону¹. А голова ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф. фон Дітмар ще 5 листопада у телеграмі на ім'я голови Ради Міністрів, міністрів торгівлі і промисловості, продовольчих справ, фінансів, товариша міністра торгівлі і промисловості вказував на можливість “небезпідставної заборони Доном вивезення антрациту на Україну, що загрожує бездіяльністю населенню міст, селищ та промисловості”². Однак Гетьманат П.П. Скоропадського уже не мав реальної можливості вплинути на ситуацію.

Залишаються нез'ясованими обсяги та загальна вартість вугілля й мастил, відправлених з Дону до України. Уряди не провели підрахунку надлишків і не встановили, хто з них і скільки саме заборгував.

Не можна оминати увагою той факт, що окрім офіційних поставок за домовленостями від 27 і 30 серпня та угодою від 29 жовтня 1918 р., міністерства фінансів і продовольчих справ Української Держави, задовольняючи прохання окремих донських державних установ, товариств, організацій, гірничозаводських підприємств, військових частин тощо, протягом жовтня-грудня 1918 р. видали низку нарядів на постачання цукру – в цілому не менше 116 357 пудів рафінаду й цукрового піску та 1000 пудів чорної патоки³. Зокрема, цукор відвантажували для палацу Військового Отамана у Новочеркаську і для частин Особливої Південної армії. Зважаючи на перелічені вище проблеми з доставкою на Дон, можна з цілковитою певністю стверджувати, що ці наряди не були виконані у повному обсязі. Крім того є дані, що всі учасники посольства М.А. Свечина – О.В. Черячукіна ще у червні 1918 р. придбали у Києві по 10 кг цукру “за казенною ціною”, та й взагалі могли у приватному порядку купувати необмежену кількість цукру на київських ринках⁴.

¹ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 296–296 зв., 315.

² Там само, арк. 261, 263–264.

³ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 274, арк. 41–42; Там само, спр. 275, арк. 90 зв.; Там само, спр. 343, арк. 55 зв.–58 зв., 61 зв.–65, 72–75 зв., 77, 79 зв.

⁴ Свечин М.А. Указ. соч. – С. 185.

Поставки донського палива, насамперед вугілля до України відбувалися восени 1918 р. За тогочасною оцінкою професора К.В. Кірша, вченого в галузі теплотехніки й співробітника Паливного комітету, на територію ВВД припадало 99 % запасів донбаського антрациту¹. Однак вугільна промисловість Дону перебувала у занепаді після буремних подій 1917 – 1918 рр. Щомісячне видобування антрациту порівняно із дореволюційними часами зменшилося у 15 разів – із 30 до 2 млн. пудів. Тому відділ торгівлі і промисловості ВВД на початку вересня 1918 р. заявляв, що вугілля не вистачає навіть для задоволення внутрішніх потреб². Щомісячна потреба ВВД у вугіллі, за даними історика Ю.Д. Гражданова, оцінювалася тоді в 85 млн. пудів³.

Донська міліція затримувала поставки палива до України. Проте 20 жовтня 1918 р. новий управляючий відділом торгівлі і промисловості Дону Д.Д. Бондарєв (замість В.О. Лебедева) розпорядився про зняття обмежень⁴. 24 жовтня у листі № 2205 він звітував перед А.П. Богаєвським про зроблені телеграфні розпорядження “щодо безперешкодного відпуску вугілля на Україну”⁵. 26 жовтня директор експлуатаційного департаменту відділу шляхів І.М. Вознесенський телеграфував одразу трьом адресатам – окружному отаману Таганрозького округу полковнику Ф.В. Жученкову, в Ростов-на-Дону генерал-майору М.О. Ізмайлову (Таганрозький проспект, 46) та в Катеринослав: “Зважаючи на досягнуту в Києві угоду між Доном і Україною про спільність експлуатації Донецького басейну, прошу не робити перешкод щодо вивезення на Україну твердого мінерального палива, а затримані на ст. Ровеньки сорок вагонів із антрацитом для цукрового заводу Вісбі негайно

¹ В.К. Донецький кам'яновугільний басейн і мирові переговори // Відродження. – 1918. – 8 вересня. – Ч. 132. – С. 3.

² Вісти з Дону // Там само. – С. 7.

³ Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – С. 113.

⁴ ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 49.

⁵ Там же, л. 46–46 об.

пропустить за призначенням”¹. Зауважимо, що станція і слобода Ровеньки належали до Таганрозького округу ВВД (нині це Луганська область України).

Втім, ближче до середини листопада 1918 р. – тобто ще до початку антигетьманського повстання – донський уряд призупинив поставки палива². Після приходу до влади Директорії про поставки мова вже не йшла. До того ж, у Донбасі відчувалася нестача товарних вагонів³.

23 грудня 1918 р. Рада Комісарів відновленої УНР доручила міністерству торгівлі і промисловості призначити свого представника у комісію для полагодження справи з приводу арешту Всевеликим Військом Донським 910 вагонів вугілля⁴. О.В. Черячукін, натомість, писав, що того дня В.М. Чехівський прибув до нього у посольство із офіційним протестом проти затримки донцями 690 вагонів вугілля в районі станції Авдакове, що у західній частині Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії (нині у межах м. Брянка Луганської області)⁵. Пізніше В.М. Чехівський суттєво округлював ці числа і заявляв, що “Краснов захопив 1000 вагонів вугілля”⁶. На його думку, ця подія призвела до зруйнування українських комунікацій і свідчила, що “перший удар Україні наніс Дон, а не большевики”⁷. Прагнучи компенсувати припинення поставок з Донецького басейну, відомство торгівлі і промисловості УНР тоді ж придбало у відступаючих німецьких військ на станції Голоби Ковельського повіту Волинської губернії 1 млн. пудів кам’яного вугілля по 4 крб. 50 шагів за пуд-франко⁸.

¹ Там же, оп. 3, д. 1, лл. 115–115а.

² Запрещение вывоза топлива из Донецкого бассейна // Южное Слово. – 1918. – 14 ноября. – № 23. – С. 2.

³ В течение последних дней прекратилась погрузка топлива в Донецком бассейне // Там же. – 23 декабря. – № 58. – С. 2.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 109.

⁵ Черячукін А.В. Указ. соч. – С. 224.

⁶ Вирок Українській революції: “Справа ЦК УПСР”. – С. 389.

⁷ Доценко О. Вказ. праця. – С. 218.

⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т. 1. – С. 109.

Одну з останніх спроб врегулювати ситуацію з перевезенням вугілля між ВВД і УНР здійснила рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. 24 грудня 1918 р. вона відправила делегацію з Харкова до Києва задля проведення відповідних переговорів із Директорією¹. Проте за тих обставин ці зусилля виявилися безплідними.

Слід зазначити, що у період Гетьманату розвивався і недержавний товарообмін між Україною і Доном. Так, 27 червня 1918 р. міністерство закордонних справ дозволило Дніпровському й Сумському союзам споживчих товариств відправити для Доно-Кубано-Терського товариства кооперативів цукор, цукрову патоку, монпансьє, махорку. У відповідь зазначене товариство повинно було експортувати просте мило, тютюнові вироби, оселедці та цвяхи, яких на той час бракувало в Україні².

До вирішення торговельних питань долучалося й українське консульське агентство I розряду в Новочеркаську на чолі з В.Ю. Міщенком. Прикладом цього став випадок із васильківським шкіряним заводом М.І. Вайсберга. Ще у травні 1918 р. довірений заводу Гендлер придбав у Ростові-на-Дону 10 (за іншими даними – 20) тис. овечих шкір і 100 пудів хромпіку – речовини, що застосовується при дубленні шкір. Однак донське відомство торгівлі і промисловості не дозволяло вивезти товар до України. Через численні затримки київському губернському районному шкіряному комітету довелося двічі сплачувати 2558 крб. Російському транспортному й страховому товариству у Ростові за його зберігання. 3 грудня 1918 р. В.Ю. Міщенко листом № 3872 звернувся до А.П. Богаєвського із проханням посприяти вивезенню шкір на станцію Васильків, що під Києвом³.

¹ Хронологія: 24 декабрия [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://kornilov.name/hronologiya-24-dekabrya/>. – Название с экрана.

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 35–36.

³ ЦДАВО України, ф. 1004, оп. 1, спр. 1, арк. 18–19 зв.; Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 43–44, 46; Там само, оп. 2, спр. 6, арк. 12.

У перші ж тижні після приходу до влади уряд УНР вжив низку заходів, що свідчать про згортання торгівлі з Доном. Зокрема, було реквізовано сукно на суму 771 654 крб. 31 коп. та не видані мішки на суму 4 млн. крб., придбані донським інтендантом полковником С.Л. Бобриковим, а також затримані всі товари Південно-Східного кооперативу, придбані в Україні на суму близько 4 млн. крб.¹

Зі свого боку донський уряд перервав торгівлю з Україною, і до того ж займався вилученнями на користь армії на зайнятих територіях Східної України – без будь-якого узгодження із Директорією. Скажімо, наприкінці 1918 р. до 200 голів племінних коней вивели зі складу державного Стрільцівського кінного заводу (східна частина Старобільського повіту Харківській губернії, неподалік кордону з Донецьким округом ВВД; нині в с. Новострільцівка Міловського району Луганської області) на окремі зимівники приватних донських кіннозаводчиків². У січні 1919 р. до Таганрогу вивезли 144 верстати з Луганського патронного заводу³.

Отже, донська економіка відчувала нагальну потребу в українському цукрі, а українська – в донському кам'яному вугіллі. Українська і донська сторони досягли домовленості про постачання цукру і патоки до Всевеликого Війська Донського в обмін на рівноцінне забезпечення донським вугіллям і мастилами. В умовах наростання політичної та економічної кризи виконання поставок цукру значно відставало від графіку, а після відновлення УНР в середині грудня 1918 р. було припинене. На Дон встигли відправити 45 823 пуди 19 фунтів цукрового піску і рафінаду із запланованих 1 200 000 пудів. Поставки ж кам'яного вугілля з Дону в Україну гальмувалися через обвальне падіння його видобутку і неспроможність забезпечити навіть власне донські потреби. Вони припинилися ще раніше – у середині листопада 1918 р.

4.3. Співпраця Української Держави і Всевеликого Війська Донського

¹ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 11 об.

² Журнали засідань Особого совещания... – С. 302.

³ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1, кн. 2. – С. 146.

в управлінні Донецьким басейном

Донецький кам'яновугільний район за часів Російській імперії в адміністративному відношенні належав до Харківської, Катеринославської губерній та Облaсті Війська Донського. Із підписанням “Попередньої угоди” від 7 серпня 1918 р. міждержавний кордон України і Дону встановлювався саме по території Донбасу. У 7-й статті документу сторони засвідчили готовність якнайшвидше укласти угоду для збереження єдності цього економічного регіону¹. Протягом серпня-вересня 1918 р. у Києві відбувалися активні переговори з підготовки “донбаського” договору.

14 вересня на засіданні гетьманського уряду В.О. Ауербах представив доповідь міністра торгівлі і промисловості С.М. Гутника про уповноваження його разом із міністром шляхів Б.А. Бутенком підписати договір із ВВД стосовно Донецького басейну. Рада Міністрів надала такі повноваження, причому договір мав бути прийнятий до виконання ще до укладення загальної українсько-донської угоди².

18 вересня 1918 р. у Києві було укладено “Договір про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну”. Однак С.М. Гутник і Б.А. Бутенко безпосередньої участі в його підписанні не брали – очевидно, через те, що з боку донців не було відповідного рівня представництва. Свої автографи під документом поставили уповноважені українського уряду – товариш міністра торгівлі і промисловості В.О. Ауербах і товариш міністра шляхів А.В. Лукашевич, донського – директор департаменту торгівлі і мореплавства відділу торгівлі і промисловості Ю.М. Зілов і директор експлуатаційного департаменту відділу шляхів І.М. Вознесенський.

Згідно з договором, уряди зобов'язувалися у найкоротший термін призначити постійну Доно-Українську комісію у справах донецького палива, яка мала складатися з трьох українців, трьох донців і двох представників від

¹ ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, л. 1–1 об.; Там же, ф. Р-1261, оп. 3, д. 1, л. 81–81 об.; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3–3 зв.

² Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 248; Там само, спр. 11, арк. 49.

ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Важливо, що комісія мала перебувати на території Української Держави, у Харкові. Її завданням був розгляд і узгодження загальних питань, що стосуються видобування, розподілу, торгівлі, споживання й перевезення донбаського мінерального палива. Українська Держава повинна була вжити усіх заходів для забезпечення Донбасу деревиною, вибуховими матеріалами і металевими виробами, а Всевелике Військо Донське – продовольством і мастилами. Договір набирав чинності негайно після підписання і мав діяти протягом одного року, або не більше трьох місяців після укладення загального миру між учасниками Першої світової війни (“великими Державами”). Він мав пройти процедуру ратифікації, а обмін ратифікаційними грамотами мав відбутися у Києві не пізніше, як через місяць після підписання¹.

Міністр закордонних справ України Д.І. Дорошенко дав таку оцінку цьому договору: “Погоджуючись на те, що промисловий таганрозький район залишався за донськими козаками, ми виговорили, що господарське життя цього району повинно підпорядковуватись центральному промислового органу в Харкові. Донці мусіли на це погодитись, бо заводи й копальні донські так тісно зв’язані і так залежать технічно від Донецького басейну на Катеринославщині, що самостійно розвиватись майже не в силі”².

Того ж дня сторони підписали два додатки до договору: 1) “Про порядок розподілення Донецького палива, про порядок складання нарядів на його перевозку та про порядок розгляду загальних питань, дотикаючих Донецького палива”; 2) “Про ціни на Донецьке паливо та про порядок згодження цін на це паливо Донського і Українського походження” із таблицею “Тверді та граничні ціни на Вересень місяць 1918 року на

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 128, арк. 2–2 зв.; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 323–324.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 292.

Донецьке паливо”¹. У жовтні 1918 р. В.О. Ауербах, А.В. Лукашевич, Ю.М. Зілов і І.М. Вознесенський також підписали “Інструкцію Доно-Українській Комісії у справах Донецького палива”². Ці документи суттєво деталізували положення договору від 18 вересня. Так, Доно-Українська комісія повинна була складатися із 8 постійних членів (за вищенаведеною формулою “3+3+2”) і 8 надзвичайних із правами заступників. Голову і його товариша обирали зі складу постійних членів терміном на шість місяців, причому один із них мав представляти українську сторону, інший – донську. Комісія утримувалася на кошти обох урядів і ради з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії пропорційно кількості членів. У надзвичайних випадках допускалося проведення засідань із виїздом з Харкова до місцевостей, розташованих як в Україні, так і на Дону.

Зі значною затримкою, 21 жовтня 1918 р. донський уряд затвердив “Договір про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну” від 18 вересня³. А от з боку українського уряду виникло непорозуміння. Ще 17 жовтня О.В. Черячукін запитував Д.І. Дорошенка, чи було ратифіковано договір офіційним Києвом. Проте до самого падіння Гетьманату виразної відповіді він не дочекався: ні МЗС, ні міністерство торгівлі і промисловості, ні продовольчих справ відповідної інформації не мали⁴.

На засіданні 23 жовтня 1918 р. донський уряд затвердив інструкцію Доно-Українській комісії, її штати і кошторис⁵. З боку ВВД у якості постійних членів було делеговано гірничих інженерів П.А. Нікішина, П.І. Шелякіна і В.О. Саковича, надзвичайних – гірничих інженерів

¹ Його ж. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. II. – С. 324–326; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 128, арк. 3–6 зв.

² Там само, арк. 12–15 зв.

³ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, л. 26.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 128, арк. 1, 7, 25–26.

⁵ ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 4, лл. 31 об.–32.

Л.П. Семяннікова, В.І. Жолковського і І.М. Вознесенського¹. Всі вони були досвідченими спеціалістами гірничопромислової галузі. Відзначимо, що П.А. Нікішин хоч і мав козацьке походження, але мешкав у Харкові, де й мала працювати комісія². О.В. Черячукін запропонував встановити прямий дріт між Новочеркаськом, Ростовом, Харковом і Катеринославом для оперативного вирішення питань, що виникатимуть в процесі спільної експлуатації Донбасу та Запорізької залізниці. Витрати на це він передбачав покласти на обидва уряди, пропорційно кількості верст дроту на територіях Української Держави і ВВД – тобто, український уряд мав би платити більше. Д.І. Дорошенко визнав пропозицію О.В. Черячукіна слушною³.

5 листопада 1918 р. на одному з останніх засідань під керівництвом Ф.А. Лизогуба гетьманський уряд після доповіді міністра торгівлі і промисловості С.Ф. Мерінга затвердив зі свого боку постійними членами Доно-Української комісії члена ради міністра торгівлі і промисловості В.А. Гаєвського, інспектора експлуатації залізниць М.К. Дьякова і товариша міністра фінансів Б.В. Матусевича, надзвичайними – члена ради міністра торгівлі і промисловості О.В. Мономахова, директора департаменту палива й металів того ж міністерства Р.О. Ранова і товариша міністра шляхів А.В. Лукашевича⁴. Таким чином, із шести українських учасників комісії троє представляли міністерство торгівлі і промисловості, двоє – міністерство шляхів і один – міністерство фінансів. Проте узгодження складу комісії між різними українськими відомствами тривало до самого падіння Гетьманату⁵.

Остання віднайдена інформація про Доно-Українську комісію датована кінцем грудня 1918 р. Тоді уряд відновленої УНР лише сповістив належні

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 128, арк. 8–10.

² ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 39, л. 46–46 об.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 5.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 28–28 зв.; Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 128, арк. 16–22.

⁵ Там само, арк. 23–24, 27.

міністерства про призначення донською стороною постійних членів комісії¹. Зважаючи на тогочасний стан українсько-донських відносин, скликання цього органу було проблематичним.

3 січня 1919 р. Червона армія взяла Харків², де мала би збиратися комісія, а за тим зайняла і більшу частину Донбасу. Доно-Українська комісія втратила актуальність, її члени почали переходити на інші посади. Деякі учасники від українського уряду приєдналися до російського Білого руху. Так, 14 лютого 1919 р. Особлива нарада при головкомі ЗСПР А.І. Денікіні призначила О.В. Мономахова головноуповноваженим із палива Донецького басейну³.

Таким чином, з досліджених архівних джерел випливає, що Українська Держава і Всевелике Військо Донське уклали 5 договорів, що стосувалися економічної і торговельної сфери відносин: про експлуатацію частини Запорізької залізниці у межах ВВД; про залізничне перевезення пасажирів, багажу і вантажів; про обмін рухомим складом; про спільне регулювання економічного життя Донбасу; про поштово-телеграфні зносини. Факт підписання 6-го договору – про поставки цукру – залишається під питанням. Однак поставки цукру регулювалися домовленостями української підкомісії по цукру із делегатами Дону від 27 і 30 серпня 1918 р.

Підписання вищезгаданих документів свідчить про прагнення Києва і Новочеркаська налагодити широкомасштабну співпрацю, відновити економічні зв'язки, зруйновані під час бойових дій 1917 – 1918 рр. Враховуючи загальну невизначеність політичного та економічного майбутнього України і Війська Донського, договори вважалися тимчасовими і укладалися на термін від кількох місяців до одного року. Фактично ж вони діяли тільки протягом короткого періоду осені – початку зими 1918 р.

¹ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 15.

² Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1, кн. 1. – С. 540; Зуб Э.И. Харьковская ЧеКа. Прощание с мифами. – Харьков, 2012. – С. 7.

³ Журналы заседаний Особого совещания... – С. 128.

Намагаючись об'єднати зусилля для економічної експлуатації Донбасу, сторони домовилися про створення змішаної Доно-Української комісії, діяльність якої була регламентована спеціальною інструкцією. Вона відала видобуванням, розподілом, торгівлею, споживанням і перевезенням донбаського мінерального палива. Київ і Новочеркаськ делегували представників до складу комісії, однак розпочати роботу вона не встигла.

Сторони надавали перевагу механізму товарообміну замість торгівлі за гроші. Торговельна співпраця розвивалася повільніше, ніж військова. На заводі ставали численні бюрократичні формальності, неузгодженість наказів окремих міністерств, свавільні дії митних служб, нестача рухомого складу на залізницях.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні отримані такі основні результати:

1. Аналіз історіографії свідчить, що обрана тема донині не була предметом окремого комплексного історичного дослідження. Вона знайшла часткове висвітлення у працях українських істориків-емігрантів “уенерівського” та гетьманського спрямування, російських емігрантів (переважно “козацького табору”), радянських, а також сучасних українських і російських істориків. Українсько-донські відносини висвітлювали або в контексті більш загальних тем, або досліджували їхні окремі етапи чи аспекти (В.М. Матвієнко, Я.В. Штанько, Д.Я. Бондаренко). Багато уваги історики приділяли переговорному процесу України і Війська Донського протягом 1917 – 1918 рр., проблемі кордонів, військовій співпраці. Менше висвітлено створення та діяльність дипломатичних делегацій і представництв обох країн, торговельно-економічні відносини, військове протистояння Української Народної Республіки і Всевеликого Війська Донського у 1918 – 1920 рр. Українсько-донські відносини часів Гетьманату П.П. Скоропадського досліджені повніше, ніж періоду Центральної Ради і Директорії.

Використана у дисертаційному дослідженні джерельна база складається з документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного воєнного архіву, а також опублікованих документів, спогадів, щоденників, матеріалів тогочасної преси. Вона дозволяє комплексно дослідити процес встановлення і розвитку відносин України і Війська Донського протягом 1917 – 1921 рр. Для теми характерна наявність широкої, але розпорошеної по різних архівам і фондам документальної бази, розмаїття мемуарної літератури, відносно незначна кількість опублікованих архівних джерел.

2. Встановлено, що на перебіг українсько-донських відносин суттєво впливала зміна влади у Києві. Центральна Рада і Директорія мали низку фактично нездоланих розбіжностей з військовим урядом Дону. Українська влада на той час була репрезентована переважно українськими соціалістами, донська – офіцерами і чиновниками “старого режиму”, представниками військово-бюрократичного апарату колишньої Російської імперії, з переважаючим впливом представників одного суспільного стану – донського козацтва. Розходження існували і у ставленні до питання національного самовизначення та майбутнього Росії. Військо Донське декларувало незалежність як тимчасове явище до відновлення єдиної Росії. Погляди українського керівництва поступово трансформувалися від автономістсько-федералістських до самостійницько-державницьких.

Натомість перебування при владі за Гетьманату П.П. Скоропадського консервативних кіл, дореволюційної військово-політичної еліти сприяло налагодженню тісних союзницьких відносин між Києвом і Новочеркаськом, вирішенню – принаймні тимчасовому – низки важливих міждержавних проблем. Цей період став найбільш інтенсивним і конструктивним в історії українсько-донських відносин 1917 – 1921 рр.

3. Українські дипломатичні делегації та представництва на Доні створювалися на всіх етапах Української революції 1917 – 1921 рр. За Центральної Ради це були місії Є.Д. Онацького (жовтень-листопад 1917 р.), М.М. Галагана і Є.Д. Онацького (грудень 1917 р.). За Гетьманату – консульське агентство I розряду на чолі з В.Ю. Міщенком (серпень-вересень 1918 р.), дві місії К.Х. Середіна (серпень-жовтень 1918 р.), надзвичайне представництво на чолі з М.А. Славинським (вересень 1918 р.) та посольство К.Х. Середіна (листопад 1918 р.). Планувалося також заснувати консульство в Ростові-на-Дону. За Директорії у січні 1919 р. було призначено посольство П.Д. Понятенка (за іншими даними – С.Ф. Веселовського) та відправлена місія Л.Є. Чикаленка й О.Х. Саліковського (листопад 1919 р.).

Гетьманський уряд уникав створення дипломатичного представництва до визнання незалежності Всевеликого Війська Донського у серпні 1918 р. Після цього на Дон було відправлене надзвичайне представництво М.А. Славинського, яка протягом вересня 1918 р. виконувала функції посольства.

Водночас, власне посольства, призначені у 1918 – 1919 рр. урядами Української Держави та Української Народної Республіки періоду Директорії, через військові дії не змогли дістатися місця призначення. Єдиним діючим дипломатичним представництвом, що повністю відповідало своїм назві та призначенню, було консульське агентство I розряду у Новочеркаську, покликане дбати про інтереси українців у Всевеликому Війську Донському. Після приходу Директорії до влади воно втратило зв'язок з українським урядом і зрештою наприкінці липня 1919 р. було ліквідоване за рішенням офіційного Новочеркаська.

Крім цього, дипломатичні представництва й делегації виконували широкий спектр завдань – вели переговори з донським керівництвом, представляли інтереси держави, сприяли налагодженню тісних політичних та економічних зв'язків. Однак низка несприятливих факторів заважала повноцінній діяльності української дипломатії на Дону. До них слід насамперед зарахувати внутрішньополітичну нестабільність в Україні, часті зміни політичних режимів та більшовицьку військову експансію.

Важливо відзначити, що Директорія УНР працювала над створенням офіційного дипломатичного представництва у Всевеликому Війську Донському тільки в перші місяці перебування при владі (грудень 1918 – січень 1919 рр.). Після остаточної інтеграції ВВД до структур Білого руху Півдня Росії уряд УНР фактично відмовився контактувати з новим Військовим Отаманом А.П. Богаєвським, вважаючи його близьким співробітником А.І. Денікіна і прихильником “єдино-неділимської” політики. Натомість УНР відправляла на Дон неофіційних представників, шукала зв'язок із донською опозицією, намагаючись знайти у середовищі донського козацтва сили, які б підтримали незалежність Української Народної Республіки. Із цією

обставиною пов'язаний переговорний процес і укладення вже на еміграції у 1921 р. конвенції з опозиційною Донською демократичною групою.

Дипломатичні представництва Війська Донського в Україні також існували з 1917 по 1919 рр. За періоду Центральної Ради у листопаді 1917 – квітні 1918 рр. підосавул В.В. Шапкін представляв інтереси не тільки козацького Дону, але й усього Південно-Східного Союзу Козацьких Військ, Горців Кавказу і Вільних Народів Степів. За Гетьманату П.П. Скоропадського Військо Донське направило до України посольства В.І. Сидоріна (травень 1918 р.), М.А. Свечина й О.В. Черячукіна (травень-червень 1918 р.; від червня 1918 до початку 1919 рр. очолював О.В. Черячукін). Обговорювалося також питання створення донського консульства в Одесі. Характерною ознакою донських посольств цього періоду був авторитетний склад (генерали, міністри, високі посадовці), що свідчить про пріоритетність українського напрямку у зовнішній політиці Новочеркаська.

Найбільш результативною стала діяльність посольства генерала О.В. Черячукіна. Наприкінці серпня 1918 р. після обопільного визнання незалежності й суверенітету двох держав воно отримало найвищий дипломатичний статус – повноважного посольства (Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського на Україні).

О.В. Черячукін зі своїми співробітниками досяг не тільки дипломатичного визнання ВВД, але й налагодження комунікацій, військової, торговельної, економічної співпраці. Запорукою цих здобутків стало й те, що донські дипломати вибудували контакти із дипломатичними представництвами Центральних держав в Україні та німецьким військовим командуванням. На особистому рівні Гетьмана П.П. Скоропадського, Військового Отамана П.М. Краснова, послів М.А. Свечина й О.В. Черячукіна пов'язували близькі відносини, що сприяло плідності й конструктивності українсько-донських переговорів.

4. Проблема кордонів посідала одне з провідних місць у відносинах України і Війська Донського. Передумовою її виникнення стала наявність

значної частки україномовного населення серед мешканців Таганрозького, Донецького, Ростовського і деяких інших округів Облaсті Війська Донського. Важливу роль відігравали також економічні й політичні мотиви.

Територіальні претензії української сторони навесні-влітку 1918 р. підкріплювалися присутністю на Дону запрошених нею німецьких військ. Донський Військовий Отаман П.М. Краснов висунув зустрічні претензії на частину Східної України – Донецький кам'яновугільний басейн, де також розташовувалися важливі для Донської армії патронний і кінні заводи. Переговорний процес завершився укладенням “Попередньої угоди” 7 серпня 1918 р. Офіційні Київ і Новочеркаськ визнали незалежність і суверенітет одне одного, відмовилися від обопільних претензій, встановили міждержавний кордон згідно з останньою (1887 – 1917 рр.) адміністративною межею між Катеринославською, Харківською, Воронезькою губерніями та Облaстю Війська Донського, яка існувала в Російській імперії, з переданням до складу Української Держави невеликої території в районі Маріуполя зі складу Таганрозького округу.

Внаслідок попереднього характеру договору від 7 серпня 1918 р. проблема кордонів не була вирішена остаточно. Новий етап її загострення припав на листопад-грудень 1918 р., коли під час повстання під проводом Директорії Донська армія з дозволу гетьманського уряду зайняла частину східноукраїнських територій, насамперед міста Старобільськ, Біловодськ, Бахмут, Луганськ, Дебальцеве, Єнакієве, Юзівку, Волноваху, Маріуполь. Перебування Донської армії на території України зумовило короткотривалий збройний конфлікт між донцями і армією Директорії, проте через успішний наступ більшовицьких військ питання українсько-донського кордону втратило актуальність. Вже у 1921 р. воно розглядалося під час перемовин про укладення конвенції між урядом УНР в екзилі та Донською демократичною групою, однак досягнуті домовленості за тогочасних умов було неможливо втілити в життя.

5. До налагодження військової співпраці Україну і Військо Донське підштовхувала наявність спільного супротивника – більшовицької Росії. Окремі кроки в цьому напрямі було зроблено вже наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. За Української Держави П.П. Скоропадського, з початку літа 1918 р. військова співпраця стала однією з чільних складових відносин Києва і Новочеркаська. Гетьманський уряд, офіційно перебуваючи у стані перемир'я із РСФРР, активно постачав озброєння та військове спорядження для Донської армії, яка воювала з більшовицькими силами. Спочатку це здійснювалося неформально, а від серпня 1918 р. – за умовами “Додаткової секретної угоди”. Зі складів колишніх Південно-Західного й Румунського фронтів російської армії, Луганського патронного заводу на Дон відправляли гармати, гвинтівки, кулемети, снаряди, набої, порох, мотоциклетки, велосипеди, кабель, телефонні апарати, одяг, санітарне майно тощо. Загальна вартість озброєння і військового спорядження становила кількадесят мільйонів карбованців. Однак донці здебільшого сплачували тільки вартість фрахту, завантаження й розвантаження, оскільки українська сторона визнала їхнє право на частку майна колишньої російської армії.

Крім того, Українська Держава і Всевелике Військо Донське співпрацювали у створенні Південної, Астраханської, Російської народної армії – антибільшовицьких збройних формувань, які значною мірою поповнювалися за рахунок добровільного набору солдат і офіцерів з території України. У жовтні 1918 р. Військовий Отаман Дону П.М. Краснов об'єднав їх в Особливу Південну армію (бл. 20 тис. бійців). Однак повноцінною бойовою силою вона так і не стала і не змогла виконати покладені на неї завдання.

На зламі 1917 – 1918 і 1918 – 1919 рр. в умовах воєнного конфлікту з більшовиками координації дій між українським і донським військовим командуванням не було досягнуто. Прихід до влади Директорії УНР зумовив згортання українсько-донського військового співробітництва на початку 1919 р.

З кінця 1917 до кінця 1918 рр. з України до Війська Донського переважно нелегально або таємно постачали також літаки й авіаційне майно.

Ініціатором цього виступило українське авіаційне начальство (передусім голова української авіації, згодом інспектор авіації Київського району, виконувач обов'язків інспектора авіації Української Держави, донський козак за походженням В.Г. Баранов), яке діяло в контакті з донськими дипломатами в Україні. Більшість авіамайна донцям передавали з резервів авіапарків, а не зі складу стройових частин українського Повітряного флоту. Чотирма залізничними ешелонами на Дон доставили 45 літаків із 2 тис. бомб і запчастинами. Ще як мінімум 2 літаки опинилися на Дону внаслідок перельотів з території України. Щонайменше 27 офіцерів-авіаторів Повітряного флоту УНР і Української Держави, що підтримували антибільшовицьку боротьбу донських козаків, переїхали на службу до ВВД. В результаті, понад $\frac{2}{3}$ донського авіапарку становили отримані з України аероплани. Донська авіація відіграла помітну роль у перебігу воєнних дій громадянської війни на Півдні Росії.

6. Військове протистояння Української Народної Республіки періоду Директорії зі Всевеликим Військом Донським можна поділити на дві стадії. Перша – неоголошена війна на теренах Донецького басейну у грудні 1918 – січні 1919 рр. Основні бої точилися в районі Бахмут–Дебальцеве. Друга стадія – бойові дії на Поділлі між українцями й донцями (насамперед, 42-м донським козачим полком) під час офіційно оголошеної війни між УНР і білогвардійськими Збройними Силами на Півдні Росії восени 1919 – на початку 1920 рр.

Частина українського політичного керівництва, передовсім в особі С.В. Петлюри, виявляла зацікавленість у залагодженні конфлікту шляхом переговорів. Деякі українські офіцери (П.Ф. Болбочан, М.О. Капустянський) наголошували на потребі скоординувати дії українських і донських частин проти Червоної армії.

Інша частина політикуму УНР, насамперед В.К. Винниченко і В.М. Чехівський, вбачали у Всевеликому Війську Донському одного з основних ворогів української державності, осередок “контрреволюційних”

сил. Однак військове протистояння взаємно послабило українську і донську сторони й стало однією з причин поразки Української Народної Республіки і Всевеликого Війська Донського.

7. Упорядкування торговельно-економічних зв'язків України і Війська Донського розпочалося дещо пізніше, ніж політико-дипломатичних і військових. Суттєвим поштовхом стала київська нарада у справі вирішення питання про можливість товарообміну, що відбулася при міністерстві закордонних справ 9 липня 1918 р. Того ж місяця до української столиці прибула донська торговельно-економічна місія, яку очолював управляючий відділом торгівлі і промисловості В.О. Лебедев. Протягом серпня-жовтня 1918 р. було підписано договори із цих питань – про експлуатацію частини Запорізької залізниці у межах ВВД, залізничне перевезення пасажирів, багажу і вантажів, обмін рухомим складом, спільне регулювання економічним життям Донбасу, поштово-телеграфні зносини. Фактично вони діяли тільки до початку зими 1918 р.

Сторони намагалися активно розвивати товарообмін. Українська Держава досягла домовленості про постачання цукру і патоки до Всевеликого Війська Донського в обмін на рівноцінне забезпечення донським вугіллям і мастилами. В умовах наростання політичної та економічної кризи ця домовленість залишилася на початковому етапі виконання – так, з України на Дон поставили тільки 45 823 пуди 19 фунтів цукрового піску і рафінаду із запланованих 1 200 000 пудів. Воєнно-політичні обставини кінця 1918 – початку 1919 рр. перервали торговельно-економічну співпрацю Києва і Новочеркаська.

У вересні 1918 р. в рамках розбудови стратегічного партнерства та налагодження тісних економічних зв'язків Української Держави і Всевеликого Війська Донського було підписано договір про спільне вирішення питань експлуатації Донецького кам'яновугільного басейну. Сторони домовилися про створення у Харкові Доно-Української комісії у справах видобування, розподілу, торгівлі, споживання й перевезення

донбаського мінерального палива. Комісія складалася з 8 учасників – трьох українців, трьох донців і двох представників від ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Її діяльність регламентувала спеціальна інструкція. Протягом жовтня-листопада 1918 р. Київ і Новочеркаськ призначили своїх представників до складу комісії, однак стати до роботи вони вже не встигли. Повстання Директорії, падіння Гетьманату, розгортання наступу Червоної армії на Харків і Донбас унеможливили подальшу українсько-донську співпрацю в управлінні та експлуатації цього економічного регіону.

8. З'ясовано, що одним із ключових чинників українсько-донського зближення у 1918 р. була присутність військового контингенту країн Четверного союзу на території України і Війська Донського. Позиція Німецької імперії як лідера і найпотужнішого учасника цього союзу виявилася насамперед у тиску на гетьманський уряд у питанні встановлення українсько-донського кордону, а також у певному сприянні військовим поставкам з України на Дон. Всевелике Військо Донське на чолі з Військовим Отаманом П.М. Красновим намагалося використати союзницькі відносини з Українською Державою як трамплін до дипломатичного визнання і широкої підтримки з боку Німеччини. Однак ні Німеччина, ні в подальшому країни Антанти офіційно не визнавали ВВД незалежною від Росії (червоної або білої) державою. Тільки Українська Держава Гетьмана П.П. Скоропадського визнала суверенітет донської козацької республіки.

Відчутним був вплив Радянської Росії на українсько-донські відносини. Позиція Центральної Ради стосовно безперешкодного пропуску козацьких частин на Дон стала одним із чинників конфлікту УНР із більшовиками. За доби Гетьманату безрезультатність мирних переговорів із РСФРР спонукала український уряд до встановлення стратегічного партнерства зі Всевеликим Військом Донським. Союзницькі відносини України і Кубані позначилися на перебігу українсько-донських переговорів із врегулювання кордону: офіційний Київ розглядав спірні з Доном Таганрозький і Ростовський округи

як комунікаційну лінію для налагодження тісного зв'язку з Кубанською Народною Республікою.

9. Перспективними темами подальших наукових досліджень дисертант вважає:

відносини України з усіма козацькими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії у 1917 – 1921 рр.;

українсько-донські відносини 1917 – 1921 рр. у висвітленні мемуарної літератури і тогочасної преси;

українці-військовослужбовці у Донській армії та донські козаки у складі українських армій 1917 – 1921 рр.;

формування та бойова діяльність Південної, Астраханської, Російської народної армій (Особливої Південної армії, Воронежського, Астраханського, Саратовського корпусів) у 1918 – 1919 рр.;

поштово-телеграфні відносини України і небільшовицьких державних утворень на Півдні Росії у 1917 – 1920 рр.;

залізничне сполучення між Україною і Військом Донським у 1917 – 1919 рр.;

Луганський патронний завод в роки Української революції, громадянської війни на Півдні Росії;

життя Таганрозького округу в 1918 р. – під німецькою, українською, донською адміністрацією і в період “нейтралітету”;

дипломатична, військова, урядова, наукова, підприємницька діяльність важливих дійових осіб українсько-донських відносин – Є.Д. Онацького, К.Х. Середіна, Л.Є. Чикаленка, В.І. Сидоріна, О.В. Черячукіна, М.А. Свечина, В.О. Лебедева, А.П. Богаєвського, С.В. Денисова, А.К. Ржепецького, С.М. Гутника, Б.А. Бутенка, Г.М. Лейхтенберзького, В.Г. Баранова;

відносини між українською і російською козацькою еміграцією у 1920 – 1980-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи і матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ)

Ф. 1004. Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському. 1918 – 1919 рр.

Оп. 1

1. Спр. 1. – Об освобождении из под ареста граждан, имеющих паспорта и документы, выданные Украинским консульством, сложении полномочий консульским агентом и сдаче дел. Приказы Войску Донскому о признании Луганского патронного завода собственностью правительства и замене призыва по Таганрогскому округу военным налогом (2 вересня 1918 – 19 серпня 1919 рр.). – 60 арк.

Ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

2. Спр. 6. – Журнали засідань Ради Міністрів УД (2 травня – 30 вересня 1918 р.). – 268 арк.

3. Спр. 7. – Журнали засідань Ради Міністрів УД (1 жовтня – 6 грудня 1918 р.). – 92 арк.

4. Спр. 11. – Журнали засідань Ради Міністрів УД (20 липня – 3 грудня 1918 р.). – 107 арк.

5. Спр. 92. – Постанова Ради Міністрів УД про асигнування коштів на заходи по охороні громадського порядку; на організацію та утримання

Південної Армії; Раді захисту північно-західної Росії на потреби Північної Армії, що формується в м. Пскові; на видатки по утриманню Українського козацтва; на таємні видатки; Міністру торгу і промисловості на купівлю військового спорядження і ін. (1 липня – 10 грудня 1918 р.). – 31 арк.

Оп. 2

6. Спр. 21. – Листування з председателем Чрезвычайної місії Великого війська донского (8 травня – 10 серпня 1918 р.). – 31 арк.

Ф. 1065. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1923 рр.

Оп. 1

7. Спр. 14. – Журнали засідань Ради Народних Міністрів УНР (15 грудня 1918 – 30 листопада 1919 рр.). – 186 арк.

Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

8. Спр. 65. – Накази по авіації Української Держави (без дат). – 148 арк.

Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

9. Спр. 1. – Накази Армії Української Держави (20 червня – 7 грудня 1918 р.). – 276 арк.

Оп. 4

10. Спр. 6. – Переписка о временной передаче железных дорог в Управление дорог Войска Донского (10 листопада – 23 листопада 1918 р.). – 3 арк.

Оп. 5

11. Спр. 19. – Приказы по авиации Украинской державы №№ 55–150 (19 червня – 8 вересня 1918 р.). – 130 арк.

Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу армії УНР. 1918 – 1924 рр.

Оп. 2

12. Спр. 37. – Доповіді, рапорти про проходження служби старшинами Генерального штабу та їх списки (13 липня 1918 – 7 червня 1920 рр.). – 139 арк.

Ф. 1118. Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

13. Спр. 8. – Листування з Міністерством фінансів про товарообмін з Грузією, Білорусією, Донським урядом та ін. (19 березня – 8 жовтня 1918 р.). – 64 арк.

14. Спр. 21. – Проекти статутів про українських державних консулів та консульств, затверджених УНР в іноземних государствах (25 липня 1918 – 17 січня 1919 рр.). – 103 арк.

Ф. 2199. Міністерство фінансів Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

15. Спр. 274. – Листування про дозвіл відпуску й розрахунки за цукор, відправлений за межі України (область війська Донського, Кубані, Белорусії і др.) (9 січня 1918 – 4 лютого 1919 рр.). – 406 арк.

16. Спр. 275. – Листування й відомості про кількість цукру, відправленого цукровими заводами до Радянської Росії, акти про приймання казенного цукру для відправлення його в область війська Донського (30 серпня – 14 грудня 1918 р.). – 100 арк.

17. Спр. 343. – Відомості про відправлення цукру в Російську Радянську республіку з цукрових заводів с 1 листопада 1917 р. по 1 серпня 1918 р. та про відпуск цукру центральним державам (Німеччині та Австро-Угорщині), Румунії, на Кубань та Дон (без дат). – 84 арк.

Ф. 2592. Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. 1917 – 1918 рр.

Оп. 1

18. Спр. 29. – Документи про організацію “Юго-восточного Союзу” і листування з його представником на Україні (1917 – 27 березня 1918 рр.). – 10 арк.

Ф. 2607. Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією. 1918 р.

Оп. 1

19. Спр. 17. – Про кордони України, демаркаційну лінію, приєднання до України окремих місцевостей (18 травня – 22 жовтня 1918 р.). – 80 арк.

Оп. 3

20. Спр. 2. – Протоколи засідань Українсько-Російської мирової конференції (30–31 травня 1918 р.). – 49 арк.

Ф. 3049. Луганська міська управа. 1917 – 1919 рр.

Оп. 1

21. Спр. 4. – С перепиской и отчетом по содержанию городского рабочего обоза (1 липня – 31 грудня 1918 р.). – 152 арк.

Ф. 3077. Посольство Української Держави в Німеччині. 1918 р.

Оп. 1

22. Спр. 2. – Стрічки розмов по прямому проводу з міністерством в Києві, телеграми з Берліну до Києва і з Києва до Берліна, політичні інформації, директиви мін-ва в справі персонального складу. Особисті телеграми посла Штейнгеля (шифрована телеграма з посольства – арк. 10) (4 липня – грудень 1918 р.). – 104 арк.

23. Спр. 10. – Листування про персональний склад посольства і командировочні посвідчення дипломатичних кур'єрів (6 липня – 20 грудня 1918 р.). – 42 арк.

Ф. 3539. Український генеральний комісар в Румунії. 1918 – 1919 рр.

Оп. 1

24. Спр. 2. – Особистий документ генерал-комісара С. Білецького. Листування його з місією Українською Народною Республікою в Бухарешті та своїм помічником в Кішіневі. Копія резолюції наради армейських представників Румунського фронту в Одесі від 19–21 серпня 1918 р. (без дат). – 69 арк.

Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. 1918 – 1924 рр.

Оп. 1

25. Спр. 2. – Листування з загальним департаментом про персональний склад службовців міністерства і його закордонних представництв (23 грудня 1918 – 30 листопада 1919 рр.). – 52 арк.

26. Спр. 4. – Листування з представництвами УНР за кордоном; авансові звіти; відомість на утримання персонального складу посольств УНР до кінця 1918 р. (25 грудня 1918 – 13 лютого 1919 рр.). – 33 арк.

27. Спр. 27. – Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з “урядом всевеликого війська Донського”; листування з його представником в Києві в справах представництва і громадян, та українців, зв'язаних з територією Дону (грудень 1918 – січень 1919 рр.). – 63 арк.

28. Спр. 56. – Листування з Холмським губстаростою, Міністерством внутрішніх справ про межі України (Холмщина, Крим) окремі прикордонні

станції залізниць. Записка “Державні межі УНР” (17 грудня 1918 – 4 лютого 1919 рр.). – 27 арк.

29. Спр. 62. – Дипломатичні паспорти, що видавалися на переїзд за кордон членам представництв УНР і їхнім родинам (оригінал, копії, чернетки). Набродський Володимир – Ярослав Юрій, том 2 (жовтень 1918 – лютий 1919 рр.). – 171 арк.

30. Спр. 178. – Пояснювальна записка про етнографічне визначення території України (1919 р.). – 8 арк.

Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

31. Спр. 2. – Накази по міністерству закордонних справ. Том 2. №№ 245–406; накази по загальному департаменту №№ 1–50 і по департаменту чужоземних зносин №№ 1–28 (копії) (16 липня – 11 грудня 1918 р.). – 201 арк.

32. Спр. 3. – Службові і командировочні посвідчення співробітників міністерства, списки їх (1 травня – 5 грудня 1918 р.). – 63 арк.

33. Спр. 11. – Листування № 14. З міністерством шляхів про його структуру і склад, про залишення місць в потягах і вагонів для відповідальних співробітників міністерства закордонних справ (8 травня – 16 листопада 1918 р.). – 59 арк.

34. Спр. 22. – Про персональний склад посольств Української держави (в 2 частинах). Частина 1. Штати і списки членів і урядовців посольств і кандидатів на посади в посольствах (без дат). – 63 арк.

35. Спр. 33. – Листування з українськими консулами в Мінську, Новочеркаську, Москві по адміністративно-господарчим справам консульств і по справам окремих громадян. Доповідь мінського консула про його роботу (17 червня – 13 грудня 1918 р.). – 23 арк.

36. Спр. 46. – III Юридичний відділ. В–а. Частина 1. Законопроекти, внесені мін-вом закордонних справ на розгляд ради міністрів (16 травня – 6 грудня 1918 р.). – 127 арк.

37. Спр. 52. – Листування і висновки юридичного відділу по питанням штатів, грошовим і іншим адміністративним справам посольств У.Д. (3 серпня – 12 грудня 1918 р.). – 24 арк.

38. Спр. 57. – По консульським справам. Част. 5. Законопроекти про консульські штати з поясненнями і про місцезнаходження консулів УД, що було складено в міністерстві протягом гетьманського правління (без дат). – 61 арк.

39. Спр. 77. – Друковані видання, статті і частини літературних робіт на українській і чужоземних мовах, які одержано або складено в міністерстві (без дат). – 51 арк.

40. Спр. 126. – Листування X. По дипломатичним зносинам з Донським урядом. Частина 1. Про взаємне визнання “Української держави” і уряду “Всевеликого війська донського” і призначення українського посла до Донського уряду, про склад посольства і його потреби. “Предварительное соглашение” про кордони і інше, таємна угода про допомогу з боку УД в озброєнні війська донського (17 липня – грудень 1918 р.). – 23 арк.

41. Спр. 127. – Листування X. По дипломатичним зносинам з Донським урядом. Частина 6. Листування по державно-економічним питанням (в 2 томах). Том 1. Про підписання угод в залізничній, поштовій, судовій справах і по товарообміну (тексти угод) (20 червня – 11 грудня 1918 р.). – 109 арк.

42. Спр. 128. – Листування X. По дипломатичним зносинам з Донським урядом. Частина 6. Том 2. Листування про організацію Доно-Української комісії по справам Донецького басейну, її склад; угода про розподіл Донецького палива (26 жовтня – 9 грудня 1918 р.). – 29 арк.

43. Спр. 129. – Листування X. По дипломатичним зносинам з Донським урядом. Частина 7. Прохання окремих громадян-українців по їхнім

приватним справам, що зв'язані з територією Донського Уряду і листування по ним (29 липня – 7 грудня 1918 р.). – 38 арк.

44. Спр. 130. – Листування X. По дипломатичним зносином з Донським урядом. Частина 8. Листування з представником Донського уряду на Україні – “атаманом зимової станиці” по державним, громадським і приватним справам “Всевеликого війська донського” (20 червня – 14 грудня 1918 р.). – 52 арк.

45. Спр. 131. – Листування X. По дипломатичним зносином з Донським урядом. Частина 11. Листування про факти порушення установами обох урядів “дружніх взаємовідносин” України і Дону і полагодження їх (26 липня – 2 грудня 1918 р.). – 15 арк.

46. Спр. 141. – Листування XVII. По дипломатичним зносином з урядом Кубані – про призначення українських представників до Кубані, заключення економічного і поштового договорів (тексти їх), про торговельні операції, по справам окремих громадян. Лист Чорноморської української ради про становище українців на Кубані (22 квітня – 16 грудня 1918 р.). – 73 арк.

47. Спр. 146. – Листування про утворення союзу уряду Скоропадського з Денікіним і іншими контрреволюційними угрупованнями для спільної боротьби проти Радянської Росії, звертання до представника Антанти за допомогою (листопад-грудень 1918 р.). – 20 арк.

48. Спр. 187. – Листування XXIII. Про межі України. Частина 2. Запитання і довідки міністерства шляхів про кордони, поділ ліній залізниць між Україною і суміжними державами; про прикордонні станції (21 травня – 9 грудня 1918 р.). – 57 арк.

49. Спр. 188. – Листування XXIII. Про межі України. Частина 3. Запитання мін-ва фінансів про склад території і кордони України в зв'язку з встановленням митних пунктів, окремої кордонної охорони, утримання місцевих скарбниць і листування в цій справі (16 травня – 18 листопада 1918 р.). – 74 арк.

50. Спр. 189. – Листування ХХІІІ. Про межі України. Частина 4. Запитання установ, організацій і громадян про належність окремих пунктів і територій до України, про кордони і довідки мін-ва. Том 1 (6 травня – 30 червня 1918 р.). – 105 арк.

51. Спр. 190. – Листування ХХІІІ. Про межі України. Частина 4. Запитання установ, організацій і громадян про належність окремих пунктів і територій до України, про кордони і довідки мін-ва. Том 2 (1 липня – 23 грудня 1918 р.). – 126 арк.

52. Спр. 315. – Вирізки з радянських газет “Правда”, “Известия” і інших з 18 липня до 30 вересня 1918 року включно. – 100 арк.

Оп. 2

53. Спр. 6. – Копії листування з гетьманськими міністерствами праці, внутрішніх справ, між відділами міністерства закордонних справ про видачу допомоги співробітникам міністерств. Посвідчення і списки консулів і кандидатів на посади при міністерстві та списки місій де засновані гетьманські консульські установи (28 травня – 12 грудня 1918 р.). – 126 арк.

54. Спр. 12. – Копії законопроектів гетьманського міністерства закордонних справ, пояснюючі і доповідні записки до них про штати міністерства і консульських установ, про тимчасові дипломатичні представництва гетьманського уряду в Німеччині, Австро-Угорщині і інш. та фінансування їх (15 червня – 29 грудня 1918 р.). – 189 арк.

55. Спр. 14. – Копія протоколу засідання гетьманської делегації в справі мирових переговорів з Росією, доповідь і листування голови цієї делегації про хід мирових переговорів, які відбувались в 1918 р. в м. Києві (18 червня – 7 грудня 1918 р.). – 22 арк.

56. Спр. 15. – Копії протоколів нарад комісій гетьманського міністерства закордонних справ (12 травня – 10 вересня 1918 р.). – 13 арк.

Оп. 3

57. Спр. 2. – Переписка послов Украинского государства с министрами иностранных дел украинского государства о положении на Украине (II том) (вересень 1918 – січень 1919 рр.). – 129 арк.

58. Спр. 7. – Копія Записки Голови Української мирної делегації С.П. Шелухина про мирові переговори з Росією та уривок розмови в справі окремих пунктів мирного договору (1919 р.). – 7 арк.

59. Спр. 8. – Протоколи засідання Совета министров Украинского государства (2 травня – 13 грудня 1918 р.). – 122 арк.

Ф. 3809. Петлюра Симон Васильович. 1916 – 1919 рр.

Оп. 2

60. Спр. 11. – Копии писем Украинской Директории о борьбе с большевиками, описание границ УНР (1919 – 1920 рр.). – 9 арк.

Ф. 3979. Кубанський Закордонний Архів в Празі (Чехо-Словацька Республіка). 1918 – 1935 рр.

Оп. 1

61. Спр. 7. – Копии материалов совещания представителей Украины, Белоруссии, Дона и Кубани о будущих формах государственного устройства и мерах борьбы с большевиками (постановление совещания от 23 I 1919 г., меморандум, поданный представителю французского командования и заявление, сделанное в Константинополе (без дат). – 6 арк.

62. Спр. 53. – Матеріяли до історії Південно-Східних земель України
1) Виписки з ріжних книжок 2) Виписки з “Оперативных сводок” за час від 1. I. до 25. V. 1919. – “Кубанці на Дону”. – 87 арк.

Ф. 4401. Монархічний блок України. 1917 – 1918 рр.

Оп. 1

63. Спр. 3. – Переписка монархістов про політичне становище на Україні та в Москві (10 червня – 13 вересня 1918 р.). – 46 арк.

64. Спр. 4. – Переписка монархічного блока з Астраханською армією та зведення про формірування монархічної армії (21 липня – 17 серпня 1918 р.). – 24 арк.

65. Спр. 7. – Щоденник монархіста Познякова (2–5 серпня 1918 р.) – 13 арк.

66. Спр. 9. – Копії матеріалів Яського совещання представителів контрреволюційних монархічних організацій Росії разом з представителями союзників по питанням здійснення англо-французької інтервенції на Юге Росії і на Україні (без дат). – 20 арк.

Ф. 4547. Стелецький Борис Михайлович, генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадського. 1916 – 1926 рр.

Оп. 1

67. Спр. 1. – Воспоминання о событиях на Украине 1918 г. от Грушевского до Петлюры (1923 р.). – 170 арк.

Ф. 4586. Військові частини армії Української Держави (об'єднаний фонд). 1917 – 1919 рр.

Оп. 1

68. Спр. 3. – Матеріали про постачання продовольством і фуражем особового складу 7-ї Донецької бригади окремого корпусу прикордонної охорони гетьманської армії (накази, листування, рапорти, посвідчення, атестати, списки, відомості, акти, рахунки). Том I (серпень 1918 – 5 лютого 1919 р.). – 183 арк.

Ф. 4588. Військово-повітряні частини військ Центральної Ради і Української Держави (об'єднаний фонд). 1917 – 1919 рр.

Оп. 1

69. Спр. 4. – Матеріали про постачання авіаційних частин 6-го Полтавського авіаційного дивізіона гетьманської армії штатним майном, про його облік (наказ, інструкції, листування, відомості) (23 травня 1918 – 17 лютого 1919 рр.). – 59 арк.

Государственный архив Российской Федерации (г. Москва)**Ф. Р-102. Канцелярия Войскового Атамана Всевеликого Войска Донского. 1917 – 1920 гг.****Оп. 1**

70. Д. 7. – Телеграммы представителю Войскового правительства Сизякину от комиссара Шапкина о доставке “технических средств” на Дон (декабрь 1917 г.). – 5 л.

Ф. Р-103. Совет управляющих отделами Всевеликого Войска Донского. 1917 – 1920 гг.**Оп. 1**

71. Д. 1. – Журналы заседания Совета управляющих отделами от 7/V – 28/VI и 2/VII №№ 1–10, 13, 15–19, 21–30, 32–36 (7 мая – 28 июня 1918 г.). – 85 л.

72. Д. 2. – Журналы заседания Совета управляющих отделами от 2/VII – 31/VII №№ 37–56 (2–31 июля 1918 г.). – 79 л.

73. Д. 3. – Журналы заседания Совета управляющих отделами от 2/VIII – 28/IX №№ 57, 58, 61 (2 августа – 28 сентября 1918 г.). – 103 л.

74. Д. 4. – Журналы заседания Совета управляющих отделами от 1/X – 31/X №№ 85–97, 99–105 (1–31 октября 1918 г.). – 94 л.

75. Д. 5. – Журналы заседания Совета управляющих отделами от 1/XI – 30/XI №№ 106–124 (1–30 ноября 1918 г.). – 107 л.

76. Д. 6. – Журналы заседания Совета управляющих отделами от 3/XII – 22/XII №№ 125–142 (3–22 декабря 1918 г.). – 93 л.

Ф. Р-1255. Войсковое правительство Всевеликого Войска Донского. 1917 – 1934 гг.**Оп. 1**

77. Д. 76. – Переписка Войскового правительства с генеральным секретарем о выдаче аванса в 100 000 руб. представителям Дона при

Генеральном секретариате УНР Шапкину В.В. и его заместителю Долгову А.А. (30 декабря 1917 – 5 января 1918 гг.). – 3 л.

Ф. Р-1261. Отдел иностранных дел правительства Всевеликого Войска Донского. 1918 – 1919 гг.

Оп. 1

78. Д. 10. – Переписка об оккупации Таганрога немцами, об их экономической политике, стремлении ослабить авторитет Украины и Дона, письма атамана Краснова, генерала Измайлова, Свечина и других о мирных переговорах с большевиками, телеграммы Таганрогской администрации о непрерывных конфликтах с немцами и т. п. (3 мая – 30 октября 1918 г.). – 121 л.

79. Д. 38. – Переписка Донского атамана Краснова с гетманом Украины о признании независимости Дона и урегулировании экономических отношений, письма ген.-м. Майдель об имуществе русской армии, хранящемся в Румынии; доклад о политическом и экономическом состоянии Украины, Крыма, Кубани и Грузии; протест оберкомандо армии Эйхгорна против приказа, запрещающего вывоз и реквизицию угля и железа, протест Украины против земельного закона Дона и проч. (4 июня – 5 октября 1918 г.). – 126 л.

80. Д. 39. – Письма атамана Краснова к гетману по поводу их свидания в Харькове, письма и шифрованные телеграммы атамана и Черячукина по экономическим и политическим вопросам, письмо Зилова, указывающее на опасность со стороны Украинского правительства (14 сентября – 26 октября 1918 г.). – 96 л.

81. Д. 40. – Переписка атамана Краснова с генералом Черячукиным по вопросу о поездке последнего совместно с герцогом Лейхтенбергским в ставку германского императора с особым поручением от атамана, письмо герцога Лейхтенбергского атаману о положении на Украине, о

взаимоотношениях ее с Германией и о результате своей поездки в главную “германскую квартиру” (25 июня – 10 августа 1918 г.). – 28 л.

82. Д. 41. – Переписка об экономической миссии на междуведомственное совещание в Киев (30 мая – 5 июля 1918 г.). – 8 л.

83. Д. 42. – Переписка атамана Краснова с гетманом Скоропадским, доклад управляющего отделом внутренних дел, о конфликте между немецкой комендатурой и Таганрогской милицией, письма атамана генералу фон Кнерцеру и гетману по этому поводу (13–28 мая 1918 г.). – 24 л.

84. Д. 43. – Нота Донского и Украинского правительств по вопросу об урегулировании отношений между этими государствами и письма Черячукина по этому поводу (17 июня – 11 июля 1918 г.). – 24 л.

85. Д. 45. – Письма генерала Черячукина и Свечина к генералу Богаевскому об обострении взаимоотношений между прибывшей группой Донского посольства, не признавшей полномочий миссии (14–17 мая 1918 г.). – 8 л.

86. Д. 46. – Письма представителей Донской миссии М. Свечина и Черячукина генералу Богаевскому о ходе переговоров по вопросу о признании независимости Дона, снабжение его фуражом и реставрации юго-восточного союза (21 мая – 24 июля 1918 г.). – 75 л.

87. Д. 50. – Переписка об организации на Дону Украинского консульства, протест последнего против приказа атамана Краснова арестовывать и предавать военно-полевому суду стрелков с документами Украинских подданных и проч. (30 августа – 10 декабря 1918 г.). – 30 л.

88. Д. 68. – Переписка ген.-л. Эльснер с атаманом по вопросу о включении Юзовки и части территории Новороссийского общества каменноугольного, стального и рельсового производства в пределы Всевеликого войска Донского (18 октября 1918 – 5 мая 1919 гг.). – 9 л.

89. Д. 70. – Переписка о ликвидации Украинского консульства на Дону и доклады быв. консула Мищенко (14 января – 12 декабря 1919 г.). – 38 л.

90. Д. 76. – Письма члена Донской миссии М. Свечина генералам Краснову и Богаевскому о результате переговоров с Германским командованием (без дат). – 15 л.

Оп. 3

91. Д. 1. – Переписка с атаманом “Всевеликого” войска Донского с Отделом иностранных дел и др. о назначении полковника Измайлова уполномоченным представителем правительства “Всевеликого” войска Донского в г. Ростове-на-Дону, о борьбе большевистской организации против немцев, о бесчинствах со стороны немецкого командования в г. Ростове, об аресте агента английского общества Азовской угольной компании, об обмене военнопленными. Основные законы “Всевеликого” войска Донского, приказы, обращения, воззвания и письма атамана Краснова, Воронежского губернатора Манакина с призывом на борьбу с Советской властью. Договоры об установлении государственных границ между Украиной и “Всевеликим” войском Донским (20 мая – 15 декабря 1918 г.). – 200 л.

Ф. Р-6087. Министерство закордонных справ (дел) Украинской народной республики (УНР). 1918 – 1923 гг.

Оп. 1

92. Д. 12. – Переписка с атаманом Красновым и полномочным посланником контрреволюционного “всевеликого” войска Донского на Украине об условиях соглашения между УНР и белогвардейским “правительством всевеликого” войска Донского, о взаимоотношениях между ними (23 мая 1918 – 18 января 1919 гг.). – 11 л.

Российский государственный военный архив (г. Москва)

Ф. 39457. Штаб Донской Армии. 1917 – 1920 гг.

Оп. 1

93. Д. 408. – Список г.г. офицеров, врачей и чиновников, состоящих на службе в Донской авиации (1919 г.). – 8 л.

Публікації джерел

94. Борьба за власть Советов на Дону 1917 – 1920 гг.: Сборник документов. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное изд-во, 1957. – 528 с.

95. Вирок Українській революції: “Справа ЦК УПСР”: Науково-документальне видання / Упорядники Т. Осташко, С. Кокін. – К.: Темпора, 2013. – 688 с.: іл.

96. Воззвание Союза Донских казаков в марте 1917 г. // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 356–361.

97. Выписки из постановлений Первого Донского Войскового Круга (26 мая – 18 июня 1917 г.) // Вестник Казачьего Союза. – Париж: Правление Казачьего Союза, 1928. – № 14–15 (Январь-Апрель). – С. 72–73.

98. Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. / С предисловием С. Пионтковского // Красный архив: Исторический журнал. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – Т. VI (LXVII). – С. 93–130.

99. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, кн. 1. – Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. проф. И.К. Рыбалки. – XXXVI, 876 с.

100. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, кн. 2. – Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 / Под ред. члена-корреспондента АН УССР Н.И. Супруненко, проф. М.А. Рубача. – XLVIII, 492 с.

101. Декларация Всевеликого Войска Донского от 23 мая 1918 г. // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского

Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 327–329.

102. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. слово В.С. Огриска. – К.: Український письменник, 2008. – Т. 2. – 379 с.

103. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – 688 с.

104. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – 744 с.

105. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / Под редакцией И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М.: Огиз; Государственное издательство политической литературы, 1942. – 240 с.

106. Документы по истории гражданской войны в СССР: В 3 т. – М.: Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. – Т. I: Первый этап гражданской войны / Под редакцией И. Минца, Е. Городецкого. – 544 с.

107. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. Публикация / Под ред. С.В. Мироненко; отв. ред. и составитель Б.Ф. Додонов, сост.: В.М. Осин, Л.И. Петрушева, Е.Г. Прокофьева, В.М. Хрусталева. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1003 с.

108. Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов и материалов в трех томах (1918 – 1922). – М.: Советская Россия, 1960. – Т. I: Май 1918 г. – март 1919 г. – 832 с.

109. Казачество. Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества. – Париж: Издание “Казачьего Союза”, 1928. – 384 с.

110. Крах германской оккупации на Украине: (По документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: Госиздат “История гражданской войны”, 1936. – 208 с.

111. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. – К.–Нью-Йорк–Філадельфія: Видавництво М.П. Коць, 1999. – 372 с.

112. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919 – 1920 рр.) / Упоряд., передм., ком.: В.М. Даниленко, Н.І. Миронець. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2006. – 136 с.

113. Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков // Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под редакциею Н.А. Тройницкого. – Б. м., 1905. – Вып. 7. – II, 38 с.

114. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы / Под редакцией Н.Н. Попова. – Б. м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. – XII, 664 с.

115. Ответ Атамана П.Н. Краснова на грамоту Гетмана Украины Всевеликому Войску Донскому, прочитанную перед Кругом представителем Украины Генералом Серединым 16-го августа 1918 г. // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 341–342.

116. Переговоры Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. / Сообщил С. Пионтковский // Сборник материалов и статей. Редакция журнала “Исторический Архив”. – М.: Государственное издательство, 1921. – Вып. I. – С. 224–232.

117. Перечень избранных Приказов Донского Атамана П.Н. Краснова Всевеликому Войску Донскому за 1918 г., имеющих исторический интерес // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского

Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 372–373.

118. Під гнітом німецького імперіялізму (1918 р. на Київщині): Статті. Спогади. Документи. Хроніка / Редакція та примітки В. Манілова. – К.: Державне видавництво України, 1927. – 304 с. – (Серія “Жовтнева революція і громадянська війна на Київщині в документах, статтях та спогадах”).

119. Пионтковский С. Гражданская война в России (1918 – 1921 г.г.): Хрестоматия / С. Пионтковский. – М.: Издание коммунистического университета им. Я.М. Свердлова, 1925. – 708 с.

120. Премислер І. До історії зовнішньої політики Центральної Ради / І. Премислер // Архів Радянської України: Історично-архівознавчий журнал. – Харків: Пролетар, 1932. – № 1–2 (січень-квітень). – С. 44–63.

121. Приказ Всевеликому Войску Донскому № 1. гор. Новочеркасск. 4 / 17 мая 1918 года // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 320–323.

122. Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918 р.) / П. Пташинський // Архів Радянської України: Історично-архівознавчий журнал. – Харків: Пролетар, 1932. – № 4–5 (липень-жовтень). – С. 292–334.

123. Речь Донского Атамана П.Н. Краснова на I-м заседании Большого Войскового Круга 16 августа 1918 г. // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 330–340.

124. Свято об'єднання України (до річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 64 с.

125. Семко С. Матеріяли до історії отаманщини на Україні (грудень 1918, січень 1919 р.р.) / С. Семко // Архів Радянської України: Історично-

архівознавчий журнал. – Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. – № 7–8 (січень-квітень). – С. 85–122.

126. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917 – 1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук. – Видання друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. – 872 с.

127. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сборник документов / Ред. коллегия: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, И.Н. Земсков [и др.]. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 1 (1917 – 1918 гг.). – I–XXII, 758 с.

128. 1917. Разложение армии / Авт-сост. В.Л. Гончаров. – М.: Вече, 2010. – 496 с.: ил.

129. Україна, 1919 рік: М. Капустянський “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк “Уривки зі спогадів”. Документи та матеріали / Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.

130. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

131. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В.Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 592 с.

132. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В.Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.

Спогади, щоденники

133. Андрієвський В. З минулого / В. Андрієвський. – Берлін: Українське Слово, 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 1: Гетьман. – 270 с.

134. Баранов В.Г. Состояние авиации на Дону / В.Г. Баранов // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв. – М.: Российский фонд культуры; Студия “ТриТэ” Никиты Михалкова; “Российский Архив”, 2009. – Вып. XVIII. – С. 502–556.
135. Білон П. Спогади / П. Білон. – Пітсбург, 1952. – Ч. 1. – 164 с.
136. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): В 3 ч. / В. Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. II. – 334 с. – (Репринт).
137. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): В 3 ч. / В. Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. III. – 542 с. – (Репринт).
138. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – Едмонтон–Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 1. – 1911 – 1920 / Редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка. – 500 с.
139. Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова. – Симферополь: Н. Оріанда, 2009. – 344 с.: илл.
140. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.: В 2 т. / П.Н. Врангель. – Минск: Харвест, 2002. – Т. 1. – 480 с.
141. Галаган М.М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / М.М. Галаган / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.: іл.
142. Галин М. Спостереження й вражіння військового лікаря з часів великої війни й революції. (1914 – 1918 роки) / М. Галин // За Державність: Матеріали до Історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Варшава, 1937. – Зб. 7. – С. 181–212.
143. Голубинцев С. На Тихий Дон. (Из старых воспоминаний) / С. Голубинцев // Зарождение добровольческой армии / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 74–80.

144. Гурко В. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу / В. Гурко // 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 301–348.

145. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус / Пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – 188 с.: іл.

146. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май-октябрь 1918 / А.И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.

147. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. – апрель 1918 г. / А.И. Деникин. – М.: Наука, 1991. – 376 с. – (Репринт).

148. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919 / А.И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 560 с.

149. Денисов С.В. Записки. Гражданская война на Юге России 1918 – 1920 г.г.: В 7 кн. / С.В. Денисов. – Константинополь, 1921. – Кн. 1: Январь-май 1918 г. – 120 с.

150. Добровольцев К. Во имя родины / К. Добровольцев // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа. – № 30 (58). – С. 1–4.

151. Донской Императора Александра III Кадетский Корпус: Воспоминания Кадет Донского Корпуса / Под ред. М.К. Бугураева. – Нью-Йорк: Издание Кадет Донского Императора Александра III Кадетского Корпуса, 1974. – 337 с.

152. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: іл.

153. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За Державність: Матеріяли до Історії Війська

Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65.

154. Залесский П. Мои воспоминания об “Украине” 1918 г. (1926 г.) / П. Залесский // Пученков А.С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. – СПб.: Нестор-История, 2013. – С. 280–294.

155. Залесский П.И. Южная Армия. (Краткий исторический очерк) / П.И. Залесский // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 232–260.

156. Зеньковский В.В. Пять месяцев у власти [Воспоминания] / В.В. Зеньковский / Под редакцией М.А. Колерова. – М.: REGNUM, 2011. – 648 с.

157. Калинин И.М. Русская Вандея / И.М. Калинин. – Краснодар: Традиция, 2010. – 544 с.

158. Костаридзе Н. С Украины на Дон. Второй эшелон / Н. Костаридзе // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа. – № 30 (58). – С. 6–8.

159. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское / П.Н. Краснов // Краснов П.Н. На внутреннем фронте; В донской станице при большевиках; Всевеликое Войско Донское. – М.: Айрис–пресс, 2003. – С. 227–442.

160. Крат М. Як то було у Зимовому поході / М. Крат // Україна у вогні революції. – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2009. – С. 20–28.

161. Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии, Вооруженных силах Юга России и в Русской Армии. 1918 – 1920 годы // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий доктора исторических наук С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 229–302.

162. Левченко С. 8-й Катеринославський корпус / С. Левченко // За Державність: Матеріали до Історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 60–75.

163. Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об “Украине” 1917 – 1918: Авторизированный перевод с французского / Г.Н. Лейхтенбергский. – Берлин: Детинец, 1921. – Серия I. – № 2. – 52 с.

164. Лейхтенбергский Г.Н. Как началась “Южная Армия” / Г.Н. Лейхтенбергский // 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 116–141.

165. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А.С. Лукомский. – М.: Айрис-пресс, 2012. – 752 с.

166. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917 – 1921) / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.: іл.

167. Марголин А. Украина и политика Антанты. (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1921. – 400 с.

168. Марков В. Письмо в редакцию журнала “Первопоходник” / В. Марков // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий доктора исторических наук С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 195–197.

169. Мартос Б. Оскілко і Болбочан: Спогади / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во Петро Белей, 1958. – 63 с.

170. Марущенко-Богдановський А. Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку / А. Марущенко-Богдановський // За Державність: Матеріяли до Історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Каліш, 1936. – Зб. 6. – С. 193–228.

171. Мирошниченко П. Старобельцы / П. Мирошниченко // 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 263–268.

172. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917 – 1922 рр.: Щоденник / О.О. Несвіцький – Полтава, 1995. – 280 с.: іл.

173. Новиков С. Конец родного полка / С. Новиков // Зарождение добровольческой армии / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 9–25.

174. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Львів: Піраміда, 2009. – XLVIII, 632 с., іл.

175. Оприц И.Н. Лейб-Гвардии Казачий Ее Величества полк в годы революции и Гражданской войны 1917 – 1920 гг. / И.Н. Оприц // Лейб-казаки. – М.: Вече, 2008. – С. 11–322.

176. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.

177. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918 – 1919 гг.) / Г. Покровский. – Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. – 282 с.

178. Поляков И.А. Донские казаки в борьбе с большевиками: Воспоминания начальника штаба Донских армий и войскового штаба Генерального штаба генерал-майора И.А. Полякова / И.А. Поляков / Вступ. ст. и примеч. Е.Ф. Морозова. – М.: Кучково поле; Гиперборей, 2007. – 624 с.

179. Попов. С Украины на Дон. Первый эшелон / Попов // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа. – № 30 (58). – С. 4–6.

180. Рафес М.Г. Два года революции на Украине. (Эволюция и раскол “Бунда”) / М.Г. Рафес. – М.: Госиздат, 1920. – 168 с.

181. Свечин М. Записки старого генерала о былом / М. Свечин. – Ницца, 1964. – 208 с.

182. Сержников К.Г. Воспоминания донского офицера о служебной поездке в Германию осенью 1918 года / К.Г. Сержников // Архив Русской Революции, издаваемый И.В. Гессеном. – Берлин: Слово, 1926. – Т. XVIII. – С. 208–236.

183. Сікевич В. Сторінки із записної книжки / В. Сікевич. – Вінніпег: Накладом Української Стрілецької Громади; Друком “Нового Шляху”, 1945. – Т. III. – 74 с.

184. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / Східноєвропейський дослідний інститут ім.

В.К. Липинського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.–Філадельфія, 1995. – 496 с.

185. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш / К. Смовський // За Державність: Матеріяли до Історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 99–118.

186. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина (из воспоминаний) / К.Н. Соколов. – Жуковский–М.: Кучково поле, 2007. – 304 с.

187. Сукачев Л.П. От Двинска до Дона в международном спальном вагоне / Л.П. Сукачев // Зарождение добровольческой армии / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 92–98.

188. Уильямсон Х. Прощание с Доном: Гражданская война в дневниках британского офицера. 1919 – 1920 / Х. Уильямсон / Пер. с англ. А.С. Цыпленкова. – М.: Центрполиграф, 2007. – 303 с.

189. Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (Спогад учасника) / Я. Христич // Військово-історичний альманах. – К., 2003. – Ч. 2 (7). – С. 136–160.

190. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.

191. Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918 – 1919 г. / А.В. Черячукин // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 163–231.

192. Чикаленко Є.Х. Щоденник (1918 – 1919) / Є.Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

193. Чикаленко Л.Є. Уривки зі спогадів. 3 років 1919 – 1920 / Л.Є. Чикаленко // Чикаленко Є.Х. Щоденник (1918 – 1919). – К.: Темпора, 2011. – С. 335–414.

194. Шкуро А.Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А.Г. Шкуро. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. – 540, [4] с.

195. Янов Г.П. Освобождение Новочеркаска и “Круг Спасения Дона” / Г.П. Янов // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 32–62.

Матеріали преси

196. Арешт українців. Закриття газети // Відродження. – К., 1918. – 27 жовтня. – Ч. 170. – С. 3.

197. Астраханская армия // Киевская Мысль. – К., 1918. – 21 августа. – С. 2.

198. Большой войсковой круг // Киевская Мысль. – К., 1918. – 31 августа. – № 150. – С. 2.

199. Великий круг // Відродження. – К., 1918. – 1 вересня. – Ч. 126. – С. 5.

200. Вісти з Дону // Відродження. – К., 1918. – 8 вересня. – Ч. 132. – С. 7.

201. Вісти з Дону // Відродження. – К., 1918. – 19 вересня. – Ч. 140. – С. 4.

202. Вісти з Дону. Промова отамана Краснова // Армія. – К., 1918. – 8 листопада. – Ч. 4. – С. 2–3.

203. В.К. Донецький кам'яновугільний басейн і мирові переговори / В.К. // Відродження. – К., 1918. – 8 вересня. – Ч. 132. – С. 2–3.

204. В Киев возвратился украинский посланник на Дону ген. Середин // Киевская Мысль. – К., 1918. – 30 ноября. – № 228. – С. 2.

205. Возрождающаяся Россия // Южное Слово. – Николаев, 1918. – 12 ноября. – № 21. – С. 2.

206. Воля к единению // Донские Ведомости. – Новочеркасск, 1919. – 11 октября. – № 221. – С. 1.

207. Вручение верительных грамот // Русский Голос. – К., 1918. – 25 сентября. – № 94. – С. 5.
208. В течение последних дней прекратилась погрузка топлива в Донецком бассейне // Южное Слово. – Николаев, 1918. – 23 декабря. – № 58. – С. 2.
209. Вчера министра иностранных дел посетили... // Киевская Мысль. – К., 1918. – 3 декабря. – № 230. – С. 2.
210. Гасенко Г. На Дону. (Уривок з вражінь) / Г. Гасенко // Відродження. – К., 1918. – 15 вересня. – Ч. 137. – С. 4.
211. Генерал-фельдмаршал ф. Эйхгорн // Око. – К., 1918. – № 4. – С. 2.
212. Ген. Краснов о событиях на Украине // Киевская Мысль. – К., 1918. – 26 ноября. – № 224. – С. 3.
213. Действия донского правительства // Киевская Мысль. – К., 1918. – 17 октября. – № 188. – С. 4.
214. До арешту Чорноморської ради // Відродження. – К., 1918. – 29 жовтня. – Ч. 171. – С. 5.
215. Донецкий бассейн и Донское правительство // Волна. – Харьков, 1918. – 6 июля. – № 30. – С. 4.
216. Дон и Украина // Киевская Мысль. – К., 1918. – 21 июля. – № 117. – С. 2.
217. Дон и Украина // Киевская Мысль. – К., 1918. – 4 августа. – № 129. – С. 2.
218. Дон и Украина // Киевская Мысль. – К., 1918. – 3 сентября. – № 152. – С. 3.
219. Донские казаки на Украине // Южное Слово. – Николаев, 1918. – 21 ноября. – № 30. – С. 3.
220. Донские “украинцы” // Южное Слово. – Николаев, 1918. – 27 декабря. – № 62. – С. 1.
221. Донська делегація // Відродження. – К., 1918. – 31 травня. – Ч. 51. – С. 3.
222. Донський круг. Новочеркаськ, 1–9 // Відродження. – К., 1918. – 3 вересня. – Ч. 127. – С. 4.
223. Донское казачество // Волна. – Харьков, 1918. – 3 июля. – № 27. – С. 4.

224. Залізниця Дону // Відродження. – К., 1918. – 11 вересня. – Ч. 134. – С. 5.
225. Замах на Українську Державу // Наша Справа. – Катеринослав, 1918. – 1 листопада. – № 13. – С. 3.
226. Запрещение вывоза топлива из Донецкого бассейна // Южное Слово. – Николаев, 1918. – 14 ноября. – № 23. – С. 2.
227. Заседание совета министров // Волна. – Харьков, 1918. – 31 декабря. – № 59. – С. 2.
228. Заява донського представництва // Відродження. – К., 1918. – 26 травня. – Ч. 47. – С. 7.
229. Заявление атамана Краснова // Волна. – Харьков, 1918. – 18 июля. – № 39. – С. 4.
230. Из Ростова на Дону // Волна. – Харьков, 1918. – 25 мая. – № 1. – С. 3.
231. Київ, 10 травня 1918 р. // Відродження. – К., 1918 – 10 травня. – Ч. 34. – С. 1.
232. Лист делегації Чорноморської ради до министра закордонних справ // Відродження. – К., 1918. – 29 жовтня. – Ч. 171. – С. 5.
233. Мисія до Дону // Відродження. – К., 1918. – 5 вересня. – Ч. 129. – С. 6.
234. На Дону. Войсковой круг // Голос Юга. – Елисаветград, 1918. – 1 сентября. – № 170. – С. 2.
235. На Дону. Войсковой круг. Новочеркасск, 1 сентября // Киевская Мысль. – К., 1918. – 3 сентября. – № 152. – С. 3.
236. Нові призначення // Відродження. – К., 1918. – 24 травня. – Ч. 45. – С. 6.
237. Об'єднана Україна // Відродження. – К., 1918. – 22 грудня. – Ч. 217. – С. 1–2.
238. Обід у Пана Гетьмана // Армія. – К., 1918. – 8 листопада. – Ч. 4. – С. 1.
239. Обложение пошлиной иностранных товаров // Киевская Мысль. – К., 1918. – 21 августа. – № 142. – С. 2.
240. Обстрел Таганрога // Волна. – Харьков, 1918. – 15 июня. – № 13. – С. 2.
241. Общеобластной с'езд // Новый Кубанский Курьер. – Екатеринодар, 1917. – 15 декабря. – № 149. – С. 1.

242. Отъезд миссии на Дон // Киевская Мысль. – К., 1918. – 5 сентября. – № 154. – С. 1.
243. Офицер-душогуб. (Випадкові телеграми із Полтави) // Відродження. – К., 1918. – 27 жовтня. – Ч. 170. – С. 3.
244. Переговоры с Доном // Киевская Мысль. – К., 1918. – 10 октября. – № 182. – С. 2.
245. Питання про Таганрог // Відродження. – К., 1918. – 2 жовтня. – Ч. 149. – С. 4.
246. Побачення п. гетмана з паном Красновим // Наша Справа. – Катеринослав, 1918. – 8 листопаду. – № 15. – С. 3.
247. Погребение генерал-фельдмаршала ф. Эйхгорна в Берлине 6.VIII.1918 // Око. – К., 1918. – № 4. – С. 3.
248. “Подвиги” // Відродження. – К., 1918. – 29 жовтня. – Ч. 171. – С. 4.
249. По Донецькому басейну // Волна. – Харьков, 1918. – 22 декабря. – № 52. – С. 3.
250. Подорож генерала Середина // Відродження. – К., 1918. – 8 вересня. – Ч. 132. – С. 9.
251. Похорони ген. Эйхгорна // Киевская Мысль. – К., 1918. – 15 августа. – № 138. – С. 2.
252. Почтово-телеграфные сношения Украины с Доном // Киевская Мысль. – К., 1918. – 23 октября. – № 194. – С. 2.
253. Представительство на мирной конференции // Киевская Мысль. – К., 1918. – 16 октября. – № 187. – С. 4.
254. Привітання українській державі // Відродження. – К., 1918. – 4 вересня. – Ч. 128. – С. 6
255. Приезд ген. Черячукина // Киевская Мысль. – К., 1918. – 27 августа. – № 147. – С. 2.
256. Приезд донской экономической миссии // Киевская Мысль. – К., 1918. – 26 июля. – № 121. – С. 2.

257. Прием ген. Черячукина // Киевская Мысль. – К., 1918. – 25 сентября. – № 169. – С. 2.
258. Прием офицеров-не казаков в донскую армию // Киевская Мысль. – К., 1918. – 2 октября. – № 174. – С. 2.
259. Приїзд представника Донщини // Відродження. – К., 1918. – 17 вересня. – Ч. 138. – С. 6.
260. Приказ Донского атамана о торговле // Волна. – Харьков, 1918. – 27 июня. – № 22. – С. 3.
261. Припинення газети // Наша Справа. – Катеринослав, 1918. – 1 листопаду. – № 13. – С. 3.
262. Присоединение Таганрога // Киевская Мысль. – К., 1918. – 9 октября. – № 181. – С. 3.
263. Продовольча справа на Дону // Відродження. – К., 1918. – 31 травня. – Ч. 51. – С. 5.
264. Ростов н./Д., 27. VI // Волна. – Харьков, 1918. – 29 июня. – № 24. – С. 2.
265. Сообщение Ростов – Киев // Киевская Мысль. – К., 1918. – 16 октября. – № 187. – С. 2.
266. Таганрог // Киевская Мысль. – К., 1918. – 6 августа. – № 130. – С. 3.
267. Телеграми. На Україні // Армія. – К., 1918. – 6 листопада. – Ч. 2. – С. 4.
268. Телеграмма от войскового круга // Киевская Мысль. – К., 1918. – 4 сентября. – № 153. – С. 2.
269. Украина и Дон // Киевская Мысль. – К., 1918. – 24 августа. – № 145. – С. 2.
270. Украина и Дон // Южное Слово. – Николаев, 1918. – 5 ноября. – № 15. – С. 1.
271. Украина-донские переговоры // Киевская Мысль. – К., 1918. – 13 октября. – № 185. – С. 2.
272. Украинская громада Ростова-на-Дону // Волна. – Харьков, 1918. – 20 июля. – № 41. – С. 2–3.
273. Украинское представительство на Дону // Киевская Мысль. – К., 1918. – 4 октября. – № 176. – С. 2.

274. Установление правильного товарообмена // Волна. – Харьков, 1918. – 21 июня. – № 18. – С. 3.

275. Хроніка. На прийомі у гетьмана // Відродження. – К., 1918. – 25 травня. – Ч. 46. – С. 5.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури, статті

276. Аляев М.В. Социально-демографические процессы на территории Области Войска Донского в 1861 – 1914 гг. / М.В. Аляев // Стрелец: Научный ежегодник / Под ред. М.М. Загорюлько. – Волгоград: Издатель, 2006. – Вып. 5. – С. 199–210.

277. Антропов О.О. Антибольшевицкое движение в Астраханском казачьем войске: Краткий исторический очерк / О.О. Антропов // Белая Гвардия: Альманах. – М.: Посев, 2005. – № 8. – Казачество России в Белом движении. – С. 149–152.

278. Антропов О.О. Астраханская армия: война и политика / О.О. Антропов // Новый исторический вестник. – М., 2000. – № 1. – С. 39–62.

279. Антропов О.О. Астраханское казачество. На переломе эпох / О.О. Антропов. – М.: Вече, 2008. – 416 с.: ил.

280. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

281. Бойко О.Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. / О.Д. Бойко // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 6. – С. 35–47.

282. Бондаренко Д. Військовий потенціал монархічної контрреволюції у 1918 році: Фінляндія, Українська Держава, Всевелике Військо Донське / Д. Бондаренко // Воєнна історія: Науково-популярний журнал. – К.–Львів: ЛА “Піраміда”, 2011. – № 6. – С. 44–52.

283. Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському / Д.Я. Бондаренко // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3. – С. 10–14.

284. Бондаренко Д.Я. Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского / Д.Я. Бондаренко // Донские казаки в борьбе с большевиками: Альманах. – Станица Еланская: Музей Белого Движения, 2010. – Вып. 4. – С. 87–100.

285. Бондаренко Д.Я. Українська Держава і Всевелике Військо Донське: контрреволюція і армія. Порівняльний аналіз / Д.Я. Бондаренко // Слов'янський вісник. Серія: Історія та політичні науки. – Рівне, 2012. – № 13. – С. 27–29.

286. Бондаренко О.Г. Роздоріжжя. Історичний нарис / О.Г. Бондаренко. – К.: Стікс, 2014. – 296 с.

287. Борисенко С.А. Взаємини України з державними формуваннями на теренах колишньої Російської імперії у 1918 р. (за документами ЦДАВО України) / С.А. Борисенко // Архіви України. – К., 2000. – № 4–6. – С. 35–38.

288. Бугаев А. Очерки истории гражданской войны на Дону (февраль–апрель 1918 г.) / А. Бугаев. – Ростов-на-Дону: ЗАО “Книга”, 2014. – 384 с.

289. Буравченков А.О. Всевелике Військо Донське / А.О. Буравченков // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 1: А–В. – С. 642–643.

290. Буравченков А.О., Крупина В.О. Краснов Петро Миколайович / А.О. Буравченков, В.О. Крупина // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – С. 296–297.

291. Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год / А.В. Венков. – М.: Вече, 2008. – 480 с.: ил.

292. Венков А.В. Донское казачество в гражданской войне (1918–1920) / А.В. Венков. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1992. – 128 с.

293. Венков А.В. Краснов / А.В. Венков // Белые генералы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 81–172.
294. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 – 1923 рр. / В. Верига – Рівне: Рівненська друкарня, 2005. – Т. 1. – 472 с.; іл.
295. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 – 1923 рр. / В. Верига – Рівне: Рівненська друкарня, 2005. – Т. 2. – 496 с.; іл.
296. Волков С.В. Трагедия русского офицерства / С.В. Волков. – М.: Центрполиграф, 2001. – 543 с.
297. Гагкуев Р.Г. Белое движение на Юге России. Военное строительство, источники комплектования, социальный состав. 1917 – 1920 гг. / Р.Г. Гагкуев. – М.: Посев, 2012. – 704 с.
298. Гай-Нижник П.П. Міжнародні фінансові угоди України за Гетьманату П. Скоропадського 1918 року / П.П. Гай-Нижник // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4. (Збірник наукових праць кафедри історії України та зарубіжних країн, № 1). – С. 264–284.
299. Гай-Нижник П. Олександр Палтов – заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) / П. Гай-Нижник // Україна дипломатична. – К., 2011. – Вип. XII. – С. 869–881.
300. Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917 – 1930 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К., 2006. – 303 с.
301. Гай-Нижник П. “Сірий кардинал” гетьмана П. Скоропадського (Нариси до політичного портрету О.О. Палтова) / П. Гай-Нижник // Людина і політика. – К., 2004. – № 3. – С. 147–151.
302. Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П.П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.

303. Гай-Нижник П.П. Фінансові відносини Гетьманату 1918 року з частинами колишньої Російської імперії / П.П. Гай-Нижник // Фінанси України. – К., 2000. – № 2. – С. 120–124.

304. Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби / Б. Галайчук // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 35–38.

305. Головин Н.Н. Российская контрреволюция в 1917 – 1918 гг. / Н.Н. Головин. – М.: Айрис-пресс, 2011. – Т. 2. – 704 с.

306. Головченко В.І. Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі / В.І. Головченко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 2. – С. 94–97.

307. Головченко В.І. Славинський Максим Антонович / В.І. Головченко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 4. – С. 463.

308. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.

309. Гражданов Ю.Д. Астраханский казачий корпус в составе Донской армии (вторая половина 1918 – начало 1919 гг.) / Ю.Д. Гражданов // Белая Гвардия: Альманах. – М.: Посев, 2005. – № 8. – Казачество России в Белом движении. – С. 156–161.

310. Гражданов Ю.Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году / Ю.Д. Гражданов. – Волгоград: ВАГС, 1997. – 158 с.

311. Гражданов Ю.Д. Донская государственность в составе Вооруженных сил Юга России. 1919 год / Ю.Д. Гражданов // Белая армия. Белое дело: Исторический научно-популярный альманах. – Екатеринбург: НИЦ “Белая Россия”, 1999. – № 6. – С. 24–40.

312. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.

313. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / А.П. Гриценко // Історичні зошити. – К., 1993. – 104 с.

314. Гриценко А.П. Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) / А.П. Гриценко // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: РІП, 1999. – Т. 5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Наукові доповіді. – С. 24–29.

315. Грицкевич А.П. Борьба за Украину, 1917 – 1921 / А.П. Грицкевич. – Минск: Современная школа, 2011. – 528 с.: ил.

316. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 114–131.

317. Данилов А.А. Добровольцы и петлюровцы / А.А. Данилов // Белая армия. Белое дело: Исторический научно-популярный альманах. – Екатеринбург: НИЦ “Белая Россия”, 2004. – № 14. – С. 52–68.

318. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917 – 1923 рр. / І.Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.

319. Денисов С.В. Белая Россия / С.В. Денисов. – Нью-Йорк: Издание Главного правления Зарубежного союза русских военных инвалидов, 1937. – Альбом № 1. – 128 с.

320. Дмитрієнко М.Ф. Мазуренко Василь Петрович / М.Ф. Дмитрієнко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 431–432.

321. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія / М.С. Дністрянський. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.

322. Добрынин В. Борьба с большевизмом на Юге России / В. Добрынин // Донская армия в борьбе с большевиками / Составление,

научная редакция, предисловие и комментарии доктора исторических наук С.В. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2004. – С. 9–79.

323. Доленга С. Скоропадщина / С. Доленга. – Варшава: Накладом Модеста Куницького, 1934. – 176 с.

324. Доронин Ю.П. Авиация Всевеликого войска Донского и Белой Кубани в Гражданской войне / Ю.П. Доронин // Белая армия. Белое дело: Исторический научно-популярный альманах. – Екатеринбург: НИЦ “Белая Россия”, 1998. – № 5. – С. 11–19.

325. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень: Видання УСХД, 1920 – 1921. – Ч. II, III і IV. – С. 49–64.

326. Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. / Д.І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – 320 с.: іл.

327. Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. / Д.І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. II. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.: іл.

328. Доценко О. Літопис Української Революції. Матеріали й документи до історії Української Революції. 1917 – 1923 / О. Доценко. – К.–Львів: Накладом автора, 1923. – Т. II, кн. 4. – 364 с.

329. Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень / Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 137–148.

330. Зайцов А.А. 1918: Очерки по истории русской Гражданской войны / А.А. Зайцов. – Жуковский–М.: Кучково поле, 2006. – 368 с.

331. Зарубин В.Г. Проект “Украина”. Крым в годы смуты (1917 – 1921 гг.) / В.Г. Зарубин. – Харьков: Фолио, 2013. – 384 с.

332. Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави / Т. Заруда // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 66–82.

333. Зими́на В.Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на юге России в годы гражданской войны и интервенции / В.Д. Зими́на. – Калинин: Калининский государственный ун-т, 1989. – 88 с.

334. Зуб Э.И. Харьковская ЧеКа. Прощание с мифами / Э.И. Зуб. – Харьков: Райдер, 2012. – 76 с., ил.

335. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879 – 1926 / В. Іванис. – Дрогобич: Бескид, 1991. – 256 с. – (Репринт).

336. Іваницька С.Г. О.Х. Саліковський як представник національної ліберальної еліти в добу українських визвольних змагань 1917 – 1921 років / С.Г. Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. За матеріалами Міжнародної наукової конференції “Національна інтелігенція в історії та культурі України”. – С. 177–182.

337. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / Відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.

338. Історія Києва: У 3 томах, чотирьох книгах. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 3. – Київ соціалістичний. – Кн. 1. – 476 с.

339. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Голова Головної редколегії П.Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1968. – Луганська область. – 940 с.

340. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Голова Головної редколегії П.Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969. – Дніпропетровська область. – 960 с.

341. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Голова Головної редколегії П.Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – Донецька область. – 992 с.

342. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 6. – Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917 – 1920). – 656 с.

343. Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с., [16] арк. іл.

344. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1996. – Т. 2 / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – 494 с.

345. I. Э. Украина и Дон / I. Э. // Юг: Общественно-политический еженедельник. – К., 1918. – № 6. – С. 3–7.

346. Каклюгин К.П. Донской Атаман П.Н. Краснов и его время / К.П. Каклюгин // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 68–162.

347. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны / Н. Какурин // Какурин Н., Ковтун Н., Сухов В. Военная история гражданской войны в России 1918 – 1920 годов. – М.: Евролинц, 2004. – С. 5–168.

348. Кальницкий М.Б. Зодчество и зодчие / М.Б. Кальницкий. – К.: Сидоренко В.Б., 2012. – 336 с.

349. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія / В.П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

350. Карпенко С.В. Белые генералы и красная смута / С.В. Карпенко. – М.: Вече, 2009. – 432 с.

351. Кенез П. Красная атака, белое сопротивление. 1917 – 1918 / П. Кенез / Пер. с англ. К.А. Никифорова. – М.: Центрполиграф, 2007. – 287 с.

352. Кирмель Н.С. Белогвардейские спецслужбы в Гражданской войне. 1918 – 1922 гг.: Монография / Н.С. Кирмель. – М.: Кучково поле, 2008. – 512 с.

353. Коваль Р.М. Нариси з історії Кубані / Р.М. Коваль. – К.: Фоліант, 2004. – 440 с.
354. Ковальчук М.А. Генерал Микола Капустянський: (1881 – 1969) / М.А. Ковальчук. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – 128 с.: іл.
355. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.: іл.
356. Колішер Т.М. Про контрреволюційні зв'язки Центральної ради і білокозачого Дону / Т.М. Колішер // Український історичний журнал. – К., 1966. – № 12. – С. 86–90.
357. Кондратьев В., Хайрулин М. Авиация гражданской войны / В. Кондратьев, М. Хайрулин. – М.: Техника–молодежи, 2000. – 168 с.
358. Кот С. Чорноморський союз у задумах Уряду УНР в екзилі / С. Кот // Творча спадщина Симона Петлюри в контексті сучасного державотворення. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 201–207.
359. Краткий Исторический Очерк освобождения земли войска Донского от большевиков и начала борьбы за восстановление единой России. – Б. м., 1918. – 20 с.
360. Крезуб А. Цілі німецької військової політики на Україні 1918 р. / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – Ч. II. – С. 4–8.
361. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
362. Кручинин А.С. Генерал-от-кавалерии А.М. Каледин / А.С. Кручинин // Белое движение. Исторические портреты: Л.Г. Корнилов, А.И. Деникин, П.Н. Врангель... / сост. А.С. Кручинин. – М.: Астрель; АСТ, 2006. – С. 85–125.

363. Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О.Б. Кудлай. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 116 с.
364. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К.: Альтернативи, 2005. – 376 с.; іл.
365. Кучерук О. Київ 1917 – 1919. Адреси. Події. Люди: Художнє видання / О. Кучерук. – К.: Темпора, 2008. – 156 с.: іл.
366. Кучерук О. Українська Центральна Рада: історія будинку / О. Кучерук. – К., 2010. – 130 с.: іл.
367. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України / П.І. Лаврів. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
368. Лазарев В.А. История донской валюты, или Денежные знаки Всевеликого войска Донского / В.А. Лазарев // Донской Архив (историко-генеалогический альманах). – Ростов-на-Дону: Ростиздат, 2007. – Вып. 3. – С. 44–76.
369. Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. / К. Левицький // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. XI. – С. 3–4.
370. Лупандін О.І. Дипломатичні представництва, місії та консульські установи українських урядів 1917 – 1920 / О.І. Лупандін // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 2: Г–Д. – С. 389–390.
371. Лупандін О.І. Договір Української Держави з Всевеликим Військом Донським 1918 / О.І. Лупандін // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 2: Г–Д. – С. 433.
372. Лупандін О.І. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки та Української Держави / О.І. Лупандін // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 741–742.
373. Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / О.І. Лупандін // Історичні зошити. – К., 1994. – Вип. 7. – 44 с.

374. Малюта О. “Просвіти” і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта. – К.: Просвіта, 2008. – 840 с.
375. Мараєв Р. Авиация гетмана П. Скоропадского / Р. Мараєв // АэроХобби. – К., 1993. – № 1. – С. 14–16.
376. Мартос Б. Визвольний здвиг України / Б. Мартос. – Нью Йорк–Париж–Сидней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1989. – 320 с.
377. Матвієнко В.М. Галаган Микола Михайлович / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 1. – С. 526.
378. Матвієнко В.М. Дипломатична служба Української Держави / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 2. – С. 68–71.
379. Матвієнко В.М. Дипломатія Української Держави / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 2. – С. 115–117.
380. Матвієнко В.М. Дипломатія УНР доби Центральної Ради / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 2. – С. 120–122.
381. Матвієнко В.М. Конвенція “Про міжнародно-правове об’єднання” між УНР і Донською демократичною групою 1921 / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 3. – С. 43–44.
382. Матвієнко В.М. Конвенція “Про міжнародно-правове об’єднання” між Державним центром Української Народної Республіки на еміграції та Донською демократичною групою 1921 / В.М. Матвієнко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – С. 12.

383. Матвієнко В.М. Консульські відносини українських національних урядів 1917 – 1921 / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 3. – С. 67–69.

384. Матвієнко В.М. Міністерство закордонних справ Української Держави / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 3. – С. 364–366.

385. Матвієнко В.М. Міністерство закордонних справ УНР доби Директорії / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 3. – С. 366–368.

386. Матвієнко В.М. Онацький Євген Дометійович / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 4. – С. 21.

387. Матвієнко В.М. Україна і Дон: з історії міждержавних стосунків 1918 року / В.М. Матвієнко // Вісник: Міжнародні відносини / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – Вип. 21–24. – С. 126–137.

388. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917 – 1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія / В.М. Матвієнко. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 376 с.

389. Матвієнко В.М. Українсько-донський союзний договір 1918 / В.М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків, 2013. – Т. 5. – С. 195–196.

390. Махалин А.В., Литвин А.А. Неизвестные воспоминания В.Г. Баранова об авиации на Дону: Посвящается 100-летию Русской военной авиации / А.В. Махалин, А.А. Литвин // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. – М.: Российский

фонд культури; Студія “ТриТэ” Никити Михалкова; “Російський Архів”, 2009. – Вип. XVIII. – С. 497–501.

391. Машкевич С. Два дні з історії Києва: 30–31 августа 1919 г. / С. Машкевич. – К.: Сидоренко В.Б., 2010. – 160 с.: ил., карта.

392. Мельник М. Українська держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права / М. Мельник. – Лондон: Вид-во “Визвольного Шляху”, б.р. – С. 455–1118.

393. Мельников Н.М. О самостоятельности / Н.М. Мельников // Вестник Казачьего Союза. – Париж, 1928. – № 14–15 (Январь-Апрель). – С. 22–29.

394. Мельников Н.М. О самостоятельности / Н.М. Мельников // Родимый Край: Ежемесячный Казачий журнал. – Париж: Правление Казачьего Союза, 1930. – № 6. – С. 13–27.

395. Миронов С.С. Гражданская война в России / С.С. Миронов. – М: Вече, 2006. – 416 с.: ил.

396. Мутагиров Д.З. Экспансионистские планы германского империализма на Дону в 1918 году / Д.З. Мутагиров // Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. – Л.: Издательство Ленинградского ун-та, 1962. – № 14. – Вып. 3. – С. 47–59.

397. Н. К., В. О. Михаил Свечин. “Записки старого генерала о былом” / Н. К., В. О. // Часовой. – Брюссель, 1964. – Август-сентябрь. – № 458–459 (8–9). – С. 26–27.

398. Осташко Т.С. Галаган Микола Михайлович / Т.С. Осташко // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 2: Г–Д. – С. 266.

399. Осташко Т.С. Славинський Максим Антонович / Т.С. Осташко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9: Прил–С. – С. 622.

400. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.

401. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г.В. Папакін. – К.: Державний комітет архівів України, 2003. – 282 с.

402. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р.Я. Пиріг. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 209 с.

403. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Я. Пиріг. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – 336 с.

404. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – 488 с.

405. Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні / П. Пташинський // Архів Радянської України: Історично-архівознавчий журнал. – Харків: Пролетар, 1932. – № 1–2 (січень-квітень). – С. 64–71.

406. Пученков А.С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории / А.С. Пученков. – СПб.: Нестор-История, 2013. – 352 с.

407. Рвачева О.В. Демократия по-казачьи. Модернизация общественно-политической системы Области Войска Донского в 1917 – 1919 гг. / О.В. Рвачева // Стрежень: Научный ежегодник / Под ред. М.М. Загорулько. – Волгоград: Издатель, 2008. – Вып. 6. – С. 173–178.

408. Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневоленних народів (8–15 вересня 1917 р.) (21–28 вересня н. ст.) / О.П. Реєнт, Б.І. Андрусишин // Історичні зошити. – К., 1994. – 76 с.

409. Реєнт О.П. Павло Скоропадський / О.П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с.: іл.

410. Реєнт О.П. Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема / О.П. Реєнт // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. – С. 61–68.

411. Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки / М. Ростовець. – Саскатун: Друком “Нового Шляху”, 1938. – 40 с.
412. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Издательство АН УССР, 1956. – 460 с.
413. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт // Україна крізь віки: У 15 т. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10. – 320 с.
414. Руккас А.О. “Разом з польським військом”: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа) / А.О. Руккас. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2013. – 480 с.
415. Рыжкова Н.В. Донское казачество в войнах начала XX века / Н.В. Рыжкова. – М.: Вече, 2008. – 448 с.: ил.
416. Савин В.С. Авиация в Украине (очерки истории) / В.С. Савин. – Харьков: Основа, 1995. – 264 с.
417. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко / Худож.-оформитель А.А. Ленчик. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.
418. Савченко В. Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та на початку 1919 рр. (На підставі документів та оповідань свідків) / В. Савченко. // За Державність: Матеріали до Історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Каліш, 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.
419. Самовидець. Недавня Гетьманщина: У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го року / Самовидець / Передрук з “Січи”. – Шикаго, 1933. – 62 с.
420. Сватиков С.Г. Россия и Дон (1549 – 1917): Исследование по истории государственного и административного права и политических движений на Дону / С.Г. Сватиков. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – VIII, 592 с.
421. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – Вид. 3-є, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 560 с.

422. Сергійчук В. Перші кроки у великий світ (До дипломатичної діяльності Уряду УНР) / В. Сергійчук // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк; [Слово до читача М.В. Плав'юка; Вступне слово Л.Р. Винара; Художн. оформл. М.С. Пшінки]. – Філядельфія–Київ–Вашінгтон: Фундація ім. С. Петлюри; Веселка; Фундація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 246–266.

423. Сергійчук В.І. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 роках / В.І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 416 с.

424. Серeda М. Отаманщина / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. III. – С. 15–17.

425. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К.: Темпора, 2009. – 426 с.: іл.

426. Симонова Т.М. “Прометеїзм” во внешней политике Польши. 1919 – 1924 гг. / Т.М. Симонова // Новая и новейшая история. – М., 2002. – № 4. – С. 47–63.

427. Смирнов А.А. Атаман Краснов / А.А. Смирнов. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 368 с.: 16 л. ил.

428. Соколов Д.В. Таврида, обгаренная кровью. Большевизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917 – мае 1918 г. / Д.В. Соколов. – М.: Посев, 2013. – 272 с.

429. Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.

430. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917 – 1921 рр.: Монографія / В.В. Соловйова. – К.–Донецьк: Інститут історії України НАНУ, 2006. – 394 с.

431. Соловійова В.В. Діяльність українських дипломатичних представництв в новопосталих державах, заснованих на теренах постімперської Росії за Гетьманату П. Скоропадського / В.В. Соловійова // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1–2 (зима-весна). – С. 78–85.

432. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Торонто: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрантоні, Па., ЗДА, 1963. – Т. 2. – Україна між двома силами. – 248 с.

433. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.): Монографія / О.В. Тимошук. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.

434. Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р.: науково-популярне видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2014. – 152 с.: іл.

435. Тинченко Я. Герої Українського неба: Науково-популярне видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2010. – 200 с.: іл.

436. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.: іл.

437. Трагедия Казачества. (Очерк на тему: Казачество и Россия). – Прага, 1933. – Ч. I. – Годы 1917 – 1918 / Отдельный оттиск из номеров 122–135 журнала “Вольное Казачество – Вільне Козацтво”. – 258 с.

438. Трагедия Казачества. (Очерк на тему: Казачество и Россия). – Прага, 1934. – Ч. II. – Декабрь 1918 – июнь 1919 / Отдельный оттиск из номеров 137–155 журнала “Вольное Казачество – Вільне Козацтво”. – 300 с.

439. Трут В.П. Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций / В.П. Трут. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 544 с.

440. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемирря і відворот за Збруч. Бойові чини правої групи армії УНР. (15 вересня – 21 листопада 1920 р.) / О. Удовиченко // За Державність: Матеріали до Історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне Товариство. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 76–123.

441. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 / О.І. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.: іл.

442. Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф.К. Волкова [и др.]. – Петроград: Жизнь и Знание, 1916. – Т. 2. – С. 361–707, табл., [24] л. ил.

443. Умершие // Родимый Край: Ежемесячный Казачий журнал. – Париж: Правление Казачьего Союза, 1930. – № 9. – С. 45–46.

444. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне / А.И. Уткин. – Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.

445. Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918 / О. Федюшин / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2007. – 334 с.

446. Хайрулин М. “Дорогие птицы!”. Работа летчиков Донской авиации во время восстания в Верхне-Донском округе. Апрель-июнь 1919 г. / М. Хайрулин // Донские казаки в борьбе с большевиками: Альманах. – Станица Еланская: Музей Белого Движения, 2010. – Вып. 3. – С. 39–51.

447. Хайрулин М.А., Кондратьев В.И. Военлеты погибшей Империи. Авиация в Гражданской войне / М.А. Хайрулин, В.И. Кондратьев. – М.: Эксмо, Яуза, 2008. – 432 с.

448. Хайрулин М.А., Пешков В.С. Авиационные формирования Уральской армии 1918 – 1919 гг. / М.А. Хайрулин, В.С. Пешков // Белая гвардия: Альманах. – М.: Посев, 2005. – № 8. – Казачество России в Белом движении. – С. 171–179.

449. Харламов В.А. Юго-Восточный Союз в 1917 г. / В.А. Харламов // Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1923. – № 2. – С. 285–292.

450. Харук А. Адаменко, Матиас и другие... Малоизвестный страницы истории отечественной авиапромышленности / А. Харук // Авиация и Время. – К.: АэроХобби, 2006. – № 6. – С. 28–29.

451. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917 – 1920 рр. / А. Харук. – К.: Темпора, 2009. – 96 с.: іл.
452. Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910-ті – 1980-ті рр.): Монографія / А. Харук. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 304 с.
453. Хмелевский К.А. Крах красновщины и немецкой интервенции на Дону (апрель 1918 – март 1919 года) / К.А. Хмелевский. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского ун-та, 1965. – 228 с.
454. Хмелевский К.А., Хмелевский С.К. Буря над тихим Доном: Исторический очерк о гражданской войне на Дону / К.А. Хмелевский, С.К. Хмелевский. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1984. – 176 с.
455. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. / П.О. Христюк. – К.: Академкнига, 2011. – Т. 1–2. – 358 с. – (Репринт).
456. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. / П.О. Христюк. – К.: Академкнига, 2011. – Т. 3–4. – 358 с. – (Репринт).
457. Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1917 – 1918 гг. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России) / В.Ж. Цветков. – М.: Посев, 2008. – 520 с.
458. Цветков В.Ж. Генерал Алексеев / В.Ж. Цветков. – М.: Вече, 2014. – 544 с., ил.
459. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.; іл.
460. Штанько Я.В. Військово-політичні взаємини Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського та Всевеликого Війська Донського / Я.В. Штанько // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6: На пошану професора Павла Михайлини. – С. 138–143.

461. Штанько Я.В. Торгово-економічні відносини Української Держави та Всевеликого Війська Донського (1918 р.) / Я.В. Штанько // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. VII. – С. 148–153.

462. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г.Й. Удовенко; Упорядники: Г.В. Стрельський, І.Д. Шевченко. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.

463. Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине / Р. Эйдеман, Н. Какурин // Петлюровщина / Автор-составитель С.А. Шумов. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2005. – С. 33–108.

464. Яневський Д. Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 767 с.

465. Яневський Д.Б. Проект “Україна”, або Спроба Павла Скоропадського / Д.Б. Яневський / Худож.-оформлювач Є.В. Вдовиченко. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.

466. Яневський Д.Б. Проект “Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського / Д.Б. Яневський / Худож.-оформлювач Є.В. Вдовиченко. – Харків: Фоліо, 2010. – 315 с.

467. Яременко О.І. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського / О.І. Яременко. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1998. – 40 с.

Довідкова та енциклопедична література

468. Авиаторы – кавалеры ордена Св. Георгия и Георгиевского оружия периода Первой мировой войны 1914 – 1918 годов: Биографический справочник / Сост. М.С. Нешкин, В.М. Шабанов. – М.: РОССПЭН, 2006. – 360 с., илл.

469. Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия / Под ред. П.А. Голуба, Ю.И. Кораблева, М.И. Кузнецова, Ю.Ю. Фигатнера. – 3-е изд., доп. – М.: Советская Энциклопедия, 1987. – 639 с.: ил.

470. Волков С.В. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны / С.В. Волков. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – 672 с.
471. Волков С.В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. Опыт мартиролога / С.В. Волков. – М.: ФИВ, 2012. – Т. 1. – 736 с.
472. Волков С.В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. Опыт мартиролога / С.В. Волков. – М.: ФИВ, 2012. – Т. 2. – 728 с.
473. Волков С.В. Офицеры армейской кавалерии: Опыт мартиролога / С.В. Волков. – М.: Русский путь, 2004. – 624 с.
474. Волков С.В. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога / С.В. Волков. – М.: Русский путь, 2002. – 568 с.
475. Волков С.В. Офицеры флота и морского ведомства: Опыт мартиролога / С.В. Волков. – М.: Русский путь, 2004. – 560 с.
476. Ганин А.В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917 – 1922 гг.: Справочные материалы / А.В. Ганин. – М.: Русский путь, 2009. – 895 с.: ил.
477. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.С. Хромов; Ред. кол.: Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 704 с., ил., 24 л. ил. и 4 л. карт.
478. Клавинг В.В. Гражданская война в России: Белые армии / В.В. Клавинг. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 637, [3] с.: 16 л. ил.
479. Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения / Н.Н. Рутыч. – М.: Астрель; АСТ; АНО “Редакция альманаха “Российский архив”, 2002. – 381, [3] с.
480. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – Кн. I. – 536 с.: іл.

Дисертаційні дослідження

481. Мараєва В.В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну державність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / В.В. Мараєва / Національна академія оборони України. – К., 2008. – 227 арк.

482. Очеретяний В.В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868 – 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Очеретяний / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2009. – 217 арк.

483. Штанько Я.В. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918 – 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Я.В. Штанько / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 214 арк.

Інтернет-ресурси

484. Савчук Г.В. Круг спасения Дона (по материалам ГАРО) [Электронный ресурс] / Г.В. Савчук // Донской временник. – 2008. – № 13. – Режим доступа к журн.: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m3/0/art.aspx?art_id=625. – Название с экрана.

485. Хронология: 24 декабря [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://kornilov.name/hronologiya-24-dekabrya/>. – Название с экрана.